

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- NÉMETH GÁBOR: „Elképesztő mondatok várnak mindenhol lesben” (*Szolláth Dávid beszélgetése*) 1169
KUKORELLY ENDRE: Ó, alt, öreg, ős, régies (*próza*) 1179
SZALAY ZOLTÁN: Sivatagi só (*regényrészletek*) 1184
KRUSOVSZKY DÉNES versei 1190
SZÉKELY SZABOLCS verse 1192
KULIN BORBÁLA versei 1193
NAGY MÁRTA JÚLIA verse 1195
GALÁNTAI ZOLTÁN versei 1197
NAGY IMRE: A „négyéltű nincs-gépezet” és az archívum vágya (*Csorba Győző két verséről*) 1200

Lengyel riportirodalom

- NÉMETH ORSOLYA: A lengyel tényirodalom a XXI. században 1205
EWA WINNICKA: Óvatosan felnyitom a koporsó fedelét 1210
MAGDALENA RITTENHOUSE: New York. Mannahattától a Ground Zeróig 1216
ILONA WIŚNIEWSKA: Kísértetek 1222
JOANNA CZECZOTT: A vótok és a tűz 1233
MATEUSZ MARCZEWSKI: Fehéroroszország kerek tavai 1246
WITOLD SZABŁOWSKI: Táncoló medvék 1253
IZA KLEMENTOWSKA: A fácán 1269
MACIEJ WASIELEWSKI: Holnap befut a királynő hajója 1279
ANDRZEJ MUSZYŃSKI: Dojk 1295
MATEUSZ JANISZEWSKI: Ház a Loes folyó partján 1312
PRZEMYSŁAW CZAPLIŃSKI: Egy irányadó műfaj (*A lengyel riport a XX-XXI. század fordulóján*) 1322

*

- MEKIS D. JÁNOS: Védjegyzett nyelv (*Krusovszky Dénes: Áttetsző viszonyok*) 1338
MOHÁCSI BALÁZS: „Virágzunk, mint diktatúrában a metaforák” (*Nagy Márta Júlia: Elígért lány*) 1344
CSONDOR SOMA: Történetek egy házasságról (*Székely Szabolcs: A beszélgetés története*) 1350
MÁRJÁNOVICS DIÁNA: Nyugtalanító történetek (*Szalay Zoltán: Senki háza*) 1355

2021

NOVEMBER

JELENKOR

LXIV. ÉVFOLYAM

11. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Főszerkesztő-helyettes
GÖRFÖL BALÁZS

Szerkesztő
MOHÁCSI BALÁZS

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

CSUHAJ ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF, NAGY BOGLÁRKA,
PARTI NAGY LAJOS, PINCZEHELYI SÁNDOR, SZOLLÁTH DÁVID, TAKÁTS JÓZSEF,
THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ, VÁRKONYI GYÖRGY

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: a Jelenkor Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Belföldi előfizetési díjak: előfizetési díj félévre 5940,- Ft, egy évre belföldre: 10 890,- Ft;

a Magyar Posta Zrt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.

Számlaszámunk: Takarékbank Zrt. 50800111-11164573

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

ELHUNYT MONOSTORI IMRE. Az irodalomtörténész, az *Új Forrás* egykori főszerkesztőjét október 6-án, hetvenhat éves korában érte a halál.

*

MEGHALT KÁLMÁN C. GYÖRGY. Az irodalomtudós, lapunk állandó kritikusa október 17-én, hatvanhét éves korában hunyt el.

*

ORSZÁGOS KÖNYVTÁRI NAPOK. A rendezvényt sorozat Pécsen megtartott programjain irodalmi beszélgetésekre is sor került. Többek között október 4-én bemutatták *Krusovszky Dénes Áttetsző viszonyok* című kötetét, a szerzőt *Mohácsi Balázs* kérdezte, illetve október 7-én *Bereményi Gézával* *Ágoston Zoltán* beszélgetett az *Azóta is élek* című könyvéről.

*

PART. A horvát–magyar kulturális együttműködés keretében Kaposvárott is bemutatták az *Ami összeköt* című kétnyelvű antológiát és megrendezték az *Egymásra néző ablakok* című vándorkiállítását október 19-én a RIPPL Galériában. A kötet szerzői közül *Keresztesi Józsefet* és *Méhes Károlyt* az antológia egyik szerkesz-

tője, *Ágoston Zoltán* kérdezte, közreműködött *Kéri Kitty* színművész.

*

IRODALMI NOBEL-DÍJ. Az elismerést idén *Abdulrazak Gurnah* tanzániai írónak ítelték oda.

*

MAGYAR IRODALMI DÍJAK. A Szegedy-Maszácz Mihály-díjat idén *Kisantal Tamás* vehette át. – A Margó-díj ez évi győztese a *Mély levegő* című regény szerzője, *Halász Rita*. – A Hazai Attila-díjat 2021-ben *Zilahi Annának* ítelték oda.

*

HAYDNEUM. Az Orfeo Zenekar és a Purcell Kórus koncertjén Joseph Haydn, J. G. Albrechtsberger és Michael Haydn művei hangzottak el szeptember 29-én a pécsi Kodály Központban, vezényelt *Vashegyi György*.

*

MOZART MANCHESTERBŐL. A Manchester Camerata pécsi koncertjén Wolfgang Amadeus Mozart művei csendültek fel október 16-án a Kodály Központban. Vezényelt *Takács-Nagy Gábor*, zongorán közreműködött *Várjon Dénes*. A koncertről *Szatmári Áron* írt kritikát honlapunkon (www.jelenkor.net).

Szerzőink

Németh Gábor (1956) – író, szerkesztő, Csobánkán él.

Szolláth Dávid (1975) – irodalomtörténész, a BTK ITI tudományos munkatársa, Budapesten él.

Kukorelly Endre (1951) – költő, író, Budakalászon él.

Szalay Zoltán (1985) – író, kritikus, Pozsonyban él.

Krusovszky Dénes (1982) – költő, író, Budapesten és Bécsben él.

Székely Szabolcs (1983) – költő, újságíró, Budapesten él.

Kulin Borbála (1979) – irodalomtörténész, *A Vörös Postakocsi* folyóirat szerkesztője, Debrecenben él.

Nagy Márta Júlia (1982) – költő, Budapesten él.

Galántai Zoltán (1964) – író, az ELTE GTK docense, Budapesten él.

Nagy Imre (1940) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.

Németh Orsolya (1982) – polonista, irodalomtörténész, műfordító, a PPKE adjunktusa, Szomoron él.

Szatker Helga (1988) – a PPKE lengyel nyelv és irodalom mesterszakának végzettje, Budapesten él.

Pálfalvi Lajos (1959) – kritikus, műfordító, a PPKE BTK oktatója, Diósdon él.

Kocsis Adrienn (1986) – az ELTE Lengyel Tanszékének tudományos segédmunkatársa, Csornán él.

Mihályi Zsuzsa (1968) – műfordító, Diósdon él.

Mekis D. János (1970) – irodalomtörténész, Pécsen él.

Mohácsi Balázs (1990) – költő, kritikus, a *Jelenkor* és a *Versum* szerkesztője, Pécsen él.

Csondor Soma (1994) – a PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola hallgatója, Gutorföldén és Pécsen él.

Márjánovics Diána (1988) – irodalomtörténész, kritikus, a BTK ITI tudományos segédmunkatársa, Budapesten él.

Folyóiratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap és Pécs Város Önkormányzata támogatásával jelenik meg. Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását. A szám megjelenését a Wacław Felczak Alapítvány támogatta.

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7–8. – Líra Könyvesbolt, Széchenyi tér 7. – Kimé-
ra Antikvárium, Váradi Antal u. 5.

BUDAPESTEN: Írók Boltja, 1061 Bp., Andrassy út
45. – Ludwig Múzeum, 1095 Bp., Komor Marcell
u. 1. – Magvető Café, 1074 Bp., Dohány u. 13. –
Babérliget Könyvesbolt, 1073 Bp., Kertész u. 29

A LIBRI budapesti és vidéki könyvesboltjaiban:
Allee Könyvesbolt
Árkád Könyvesbolt, 1. emelet
Campona Könyvesbolt
Csepel Plaza Könyvesbolt
Duna Plaza Könyvesbolt, 1. emelet
Könyvpalota

Mammut Könyvesbolt
Oktogon Könyvesbolt
Stop.Shop. Könyvesbolt
Pólus Center Könyvesbolt
Sugár Könyvesbolt

Budaörs Könyvesbolt
Debrecen Könyvesbolt
Győr Könyvesbolt
Győr Plaza Könyvesbolt
Kaposvár Plaza Könyvesbolt
Miskolc Könyvesbolt
Nyír Plaza Könyvesbolt
Pécs Könyvesbolt
Szeged Plaza Könyvesbolt
Szolnok Plaza Könyvesbolt
Zala Plaza Könyvesbolt

www.jelenkor.net

990,- Ft

JELENKOR

„ELKÉPESZTŐ MONDATOK VÁRNAK MINDENHOL LESBEN”

Szolláth Dávid beszélgetése

Németh Gábor lenyűgözően szép századelős vadászházában vacsorával vár, matuzsálem fenyők alatt esszük a gombával, kolbásszal feldúsított lecsót. Beszélgetésünk fültanúja Zsömi kutya, aki az első paskolgatás után többet nem tágit mellőlem, térdemre rakja a fejét.

Szolláth Dávid: – Hegyes-völgyes az út. Biciklivel terveztem jönni, végül jó, hogy nem azzal jöttem, mert ki tudja, mikor értem volna ide.

Németh Gábor: – Mások is meglepődnek, ha biciklivel érkeznek Csobánkára. Beszélnek, hogy vannak aljas kis emelkedők. Bár én úgy '59-ben a triciklinél abbahagytam a biciklizést. Képzeld, a harmincas években tartottak itt rallyversenyeket is, töfögő-pöfögő kocsikkal.

– *Szivar alakú Alfa Romeók, igaz? Volt köztük Hillman is? Gabriely a Kész regényben egy Hillmannal érkezik meg a rejtélyes Grand Hotelbe, hogy elkezdje nyomozását.*

– Gyönyörű kocsil!

– *Meggugliztam, tényleg szép. Nem anakronizmus, volt már Hillman akkor?*

– Nem! Lehetett Gabrielynek Hillmanje. Úgy 1910-től gyártották, ez egy régi márka, annyira, hogy szerintem már vagy ötven éve nincs, beolvadtak a Chryslerbe. Én apám egyik kollégájának Hillmanjében ültem gyerekkoromban. Gyönyörű volt, gömbölyded, bordó autó, lehúzható vászontetővel, megőrülsz, tisztára.

– *Milyen a csobánkai világ?*

– Érdekes falu, a története is érdekes. Boronynak hívták, kelta-római romokon épült a középkorban. A török időkben elnéptelenedett, aztán szerbek, szlovákok és cigányok telepedtek ide talán valamikor a 18. században. Ahogy a környéken máshova is: Szentendrére, Pomázra. A szerbek nagy része a 20. század első felében Jugoszláviába költözött. Akkoriban 1600-1700 lakosa volt Csobánkának (most 2800 fő körülbelül), abból 1300 volt sváb, 200 magyar, és volt még egy telep is a falu végén szögverő cigányokkal. Most is ott van a cigánysor, talán a régi családokból is maradt még egy-kettő. 1946 márciusában aztán a svábokat egy nap alatt kitelepítették. A kitelepítés brutális volt, 1300 ember esteről reggelre eltűnt a faluból. Még a kutyáikat sem vihették magukkal.

– *Több száz család elárvult kutyája falkákba verődve kóborolt?*

– Igen, heteken keresztül itt kóboroltak a kiéhezett falkák. Van is itt egy kicsit ügyetlen, de nagyon megható emlékmű Csobánka közepén. Egy oszlop, amin, mint az ókori emlékműveken, piciben vonulnak a svábok szekereztül, és egy életnagyságú kutya fekszik a tövében. Azután voltak betelepítések is. És a nyolcvanas évek végéig Csobánka közepén sokáig érintetlen volt a Hanfland, tehát Kenderföld, ami nem sokkal azelőtt, hogy mi ideköltöztünk, kezdett el beépülni. Ez a városból kimenekülő középosztály nagyon fura, eklektikus településrésze. És volt néhány régi faház a Hubertusz-ligetben, kis telkeken, amelyek mostanában adják meg magukat. Csobánka igazából alvófalu, a többség bejár Budapestre dolgozni.

Ezzel a beszélgetéssel köszöntjük szerzőnket hatvanötödik születésnapja alkalmából – a szerk.

– Nem mondhatnám, hogy gyakran megjelenne Csobánka a műveidben, pedig láthatóan érdekel a hely múltja. Nem az a fajta realista író vagy, igaz?

– Nem, valóban, de olyan információk biztos, hogy beépültek, amelyek enélkül nem volnának elmondhatók. De direktben valóban nem.

– Gondolom, a háznak is van története. Nagyon úgy néz ki, mint aminek van.

– Sőt, irodalomtörténete is van, Déry Tibor *Nikije* ugyanis itt játszódik, az azóta lebontott kertészlakban. A könyv első kiadásában van is egy rajz a kisházról, meg a fahídról, ami még megvolt, amikor ideköltöztünk.

– Vendég lehetett itt Déry?

– Utánanéztem. Déry és második felesége, Oravecz Paula 1949 májusától szeptemberig bérelték ki a kis kertészlakot. Déry a *Feleleten* dolgozott, felesége pedig a *Kócos* című regényét írta. Aztán 1950-ben is visszajöttek ide, dolgozni. És itt mellettünk, úgy húsz méterre, a szomszéd telken állt az a ház, ahol Szálasi 1944 nyarán a Hitlernek címzett memorandumot írta.

– Hát ez elég bizarr. Miközben a hely, a környék elegáns, impozáns, századelős üdülőkörzet hangulatát idézi. Parkolhatna itt egy gömbölyű kis Hillman is. Mit gondolsz az eleganciáról? Eszembe jutnak az Egy mormota nyarában olvasható intelmek, a tanácsok az art de vivre-ről, az „élni érdemes élet” technikáiról, szabályairól. Amelyekről persze tudjuk, hogy már nem érvényesek. Idézem: „egy apának ezentúl valószínűleg nem a halkés helyes használatára, az ikes és iktelen ragozás közti halálfontos különbségre vagy a pörgetett fonák lebukó átmentésére, hanem az utcai harcra kellene tanítania a fiát...” Az angol autó, a tenisz vagy a ritka koktélok, ezek elegáns dolgok. Van a szövegeidben nosztalgia a dandy iránt?

– Nevetséges, nyilván, de tagadhatatlanul van ilyesmi. Azt mondanám, bár ezek szinte mind valamilyen „angolságok”, mégis az olaszokban látom leginkább a bölcs lemondást a metafizikáról, és hogy a helyén egy ilyen...

– Ez a „Dasein helyett design”?

– Hát igen, erről van szó. És ha így fogalmazod meg, akkor ebben benne van a végtelen rezignáció is. Hogy vegyünk tudomást a bukásról, és amit egyáltalán lehet még, azt csináljuk legalább elegánsan. Ez a *homo aestheticus* rezignációja. A napokban megint leírtam azt a szót, hogy „cselekvésszépészet”. De aztán rögtön ki is húztam. Körülbelül az volt a mondat, hogy „a morál metafizika nélkül cselekvésszépészet”, de kihúztam.

– Túl súlyos mondatnak érezted?

– Nem is tudom, miért. Egy kiállításmegnyitó szövegében volt, és úgy éreztem, hogy ezen a mondaton fenn kellene akadnia annak, aki hallja, és nem biztos, hogy azt akarom, akadjon ott fönn egy mondaton, amikor éppen nyílik a kiállítás.

– Akkor megtartod későbbi felhasználásra?

– Foglalkoztat ez a cselekvésszépészet, de szerintem nem pejoratív fogalom. Csak annyit jelent, hogy ha már nincsen Jóisten, akkor is „szépen” kell tenni a dolgokat, a pusztaszepségért önmagáért.

– Te angolt mondtál, nekem egy ír jut eszembe, Oscar Wilde. Ő talán példa ebben a cselekvésszépészet-ügyben. Hogy a művészeted nem ér véget a műveidben, a könyveidben vagy a színpadi műveidben, hanem kontinuus az életeddel, a viselkedéseddel, a gondosan kidolgozott nyilvános éneddel, az öltözködéseddel stb.

– Wilde-ról a sokat idézett utolsó mondata jut eszembe. Ez a lényegét ragadja meg. A halálos ágyán közölte, hogy „vagy én, vagy ez a tapéta, egyikünknek el kell tűnnie”. Zseniális, nem?

– Igen, viccesebb, mint a „Mehr Licht!”

– Egy időben gyűjtöttem ezeket a híres utolsó mondatokat. Van még egy-két erős. Például az, hogy Lope de Vega hosszú hallgatás után felült, és azt mondta: „Unom Dantét”, és hátrahanyatlott. Valamint George Tábori Auschwitzban elpusztított apjáról,

Tábori Kornélról jegyezték föl azt, hogy a gázkamra ajtájában azt mondta volna: „Csak Ön után, Herr Weiss”. Ez persze a *si non è vero, è ben trovato* esete, nem tudom, hogy lehet az ilyen feljegyezni, illetve ki jegyzi föl és mikor, ugye.

– Szörnyű, fájdalmasan szép. A „Dasein helyett design” mondat előkerül a Mormotában, de már korábban A huron tóban is, kapcsos zárójelben kurzívóval írod, hogy Beck András azt hitte, ő találta ki, de sajnos nem, te már korábban kitaláltad. A régi Nappali Házban lehet megtalálni azt az írását...

– Ezek szerint mégis ő találta ki?

– Nem tudom, ki volt az első, de mindegy is talán. A bonmot önálló életre kelt, akárki is találta ki.

– Nem bánám, mert szerintem jó. Alávágós.

– Érdekel, hogy milyen olvasó vagy, milyen a saját olvasástörténeted. Kukorelly Endrének van egy 666 című szövege. Ezt én szeretem, de eléggé igazságtalannak is tartom. Elmondja, hogyha a hatvanas-hetvenes években kinyitottál egy irodalmi folyóiratot, mondjuk egy Kortársat vagy egy Új Írást, akkor nem láttál mást, csak a sivárságot és kilátástalanságot, a nagy írók kínos kompromisszumait, a kincstári realizmust, a testvéri bolgár költők összeállításait. Nálad ez hogyan volt? Te milyenek láttad a magyar irodalmat húszéves korod körül? De indulhatunk korábbról is. Neked is volt ifjúkori olvasási lázad?

– Igen, kezdjük korábbról. Mindenevő voltam, mindent olvastam, amihez hozzáfértem, két gyerekkönyvtárba jártam párhuzamosan, attól függően, hogy a nagyanyámnál voltam-e a Pannónia utcában vagy az Ó utcában a szüleimmel. Az egy egyszobás lakás volt. Az én gyerekkorom elég érdekesen zajlott ilyen szempontból. A mostanában egészen fantasztikus mediterrán hangulatúvá lett Liszt Ferenc tér akkoriban szörnyen sivár hely volt. Keravillok vonzották és taszították egymást, mindössze egyetlen jó hely volt, a gyerekkönyvtár, de ahhoz át kellett hatolni ezen a végtelenül szürke és semmitmondó téren az Ó utca felől. Anyám is olvasó ember volt, a vers mániákusa, van is itt egy polc, ahol az ő verseskönyvei vannak. Az, hogy verset olvasni alapvető emberi tevékenység, nekem teljesen világos volt. Sokszor például Petőfit olvasott esti mese helyett. Vadul olvastam én is, volt, hogy naponta két könyvet is. Ahol különösen szerettem olvasni, az a nagyanyám badacsonyládbihegyi kertje volt. Egy borospincében laktunk, alig látszott ki a földből, viszont volt mellette egy tyúkketrec és afölött egy meggyfa. A fának volt egy tökéletesen ágszerű villás ága, ott nem látott senki. Felmész, a lombok közt olvasol, és néha lezabárod a meggyet. És mindent olvastam, Verne Gyulát, Dékány Andrást, a *Robinson*ot, a *Coopereket* meg a *Winnetout*, az összes Delfin-könyvet, a Rejtőket, a *Rakéta Regényújságot*, ami csak jött. A mindenevés megmaradt, nem jöttem ki ebből azóta se.

– Nem voltak apályok?

– Nem, csak később. Már szügyig járkálva az úgynevezett „irodalmi életben”, akkor volt egy-két rossz évem, amikor semmit nem tudtam elolvasni. Levettem a polcra, fél oldal állva, vissza. Nem tudom, miért volt, de szerencsére elmúlt, kétszer volt ilyenem. De azt mindig elmesélem, hogy amikor tizenhárom-tizenhat éves voltam, akkor az Európa Kiadót olvastam ezerrel, mindent, ami azokban a sorozatokban megjelent, Modern Könyvtár, Világkönyvtár, Európa Zsebkönyvek. És valahogy ezekre kondicionálódtam, Dreisler-től kezdve a beatirodalomig, francia szürrealisták és egzisztencialisták, az akkori kortárs németek, amelyekhez hozzá lehetett már férni, Gruppe 47, szóval minden, ami jött. És közben a magyarokkal ez az élményem volt, amit mondtál. Próbálkoztam én becsülettel, de ezekben a folyóiratokban én se találtam semmit. Azt hittem, hogy valami baj van, sehol semmi izgalom, ha magyart próbáltál olvasni. Ahol először éreztem, az tényleg Mészöly volt. A Berzsenyibe jártam, és ott Pártos Vera volt a magyartanárom, aki Eörsi Istvánnak volt az első felesége. Csodálatos ember volt, mindenki, akit tanított, úgy emlékszik rá, mint egy ajándékra az élettől. Vitt egy irodalmi színpadot, ahol például az *Üvöltés* című antológiából adtunk elő részleteket, elég éles és vad szövegeket. És neki el mertem

panaszkodni ezt a hiányérzetem, mert már talán tizennyolc éves voltam, hogy miért nem lehet semmi normális magyart olvasni.

– *És akkor adta a kezébe Mészöly Alakulások kötetét?*

– Azt mondta, hogy marha nagy szerencsém van, mert most itt van ez a könyv, nézzek bele. Na, az az igazi „meg vagyunk mentve”-érzés volt, tényleg.

– *Neked is van olyan, hogyha újra elolvasol valami tíz-húsz évvel korábbi könyvet, akkor felidéződik a hely, esetleg az idő, ahol és amikor olvastad?*

– Hát igen, van ilyen, de szakadásosan. Nem is annyira a hely, hanem a korszak. Például nagyon emlékszem *A tulajdonságok nélküli emberre*, ahogy megveszem. Ezt a borsózöld, iszonyatosan drága három kötetet. Valószínűtlen összeget, talán 190 forintot kértek érte, az akkor nagyon sok pénz volt, mert mondjuk nyolc forint volt a Modern Könyvtár darabja. Emlékszem, ahogy kiperkálom. A Főiskolán volt egy csodálatos könyves nő, nála vettem meg, boldogan hazavittem, de csődöt mondtam az első ötven oldal után.

– *Nem jött be az Európa feletti időjárási frontok többoldalas meteorológiai leírása?*

– De aztán két nyárral később mégis bedarált, beszívott a könyv, és akkor hónapokig olvastam.

– *Akkor végre pénzednél voltál.*

– Igen, akkor már csodálatos élmény volt, inkluzíve az időjárás-jelentés. Erre nagyon emlékszem, meg emlékszem a *Zabhegyezőre*, amikor az első kiadást olvastam, valami világvégi üdülőben. Kamasz voltam, és utána persze minden Salingert.

– *A korosztályodból másoktól is hallom azt, hogy az Európa-sorozatok jelentették az ablakot a világra, és sokaknak volt az a tapasztalatuk, hogy szürke a magyar irodalom az itt megjelent könyvekhez képest. Le is szoktak róla, mert iskolai volt, kötelező volt, ideologikus körítésekkel.*

– Abszolút, ez így van. Én nem tudom, hogy más országokban ez mennyire jellemző, de az, hogy Magyarországon a fordítás esztétikáját a nyugatosok határozták meg, bizonyos értelemben beszűkítette a világot, vagy eltorzította. Én egyetlen nyelven olvasok úgy-ahogy, az az angol, de mondjuk Hemingwayt megnézni angolul és megnézni a fordításokban, ott látod, hogy egyszerűen nem tudja magát lecsavarni ez a fordítói hagyomány arra a kopárságra, ahogy néhány angolszász szerző tudott írni. Fordításban minden „szébb” lesz egy kicsit. Attól tartok, hogy ez nemcsak angolból történik így, hanem a többi nyelvvél is ez lehet a helyzet.

– *Igen, ez a „szép hűtlenek” hagyománya, ahogy Rába György nevezte el a nyugatos fordítás-esztétikát. Baudelaire, Verlaine, Dante és mások megszépítése. Hemingwaynél pedig elég megnézni, ahogy a dialógusokat kommentálja az elbeszélő az angol és a magyar változatokban. Angolul olykor sokáig monoton stílusban csak az van, hogy „he said”, „she said”, magyarul meg, „tette hozzá”, „válaszolta”, „kiáltott fel” és hasonlók.*

– „Méltatlankodott” – na, azok a legszebbek. Negyven szinonima, minimum. Vagy Carvernél. Azt hiszem, Hazai volt, aki ezzel durván szakított. Nagy kár, hogy Hazai nem fordított többet. Ő például simán az összes „he said”-et „mondta”-ra fordítja, ha kétszáz van belőle, akkor is.

– *Te hogy gondold, van-e neked irodalmi generációd? Nyilván van, de nem demográfiai értelemben kérdezem. Ahogy például Garaczit emlegeted, vagy Kukorelyt, noha ő idősebb kicsit, ahogy Krasznahorkaival vitatkozol A huron tó egyik írásában, idézed Sziij Ferencet és másokat. És viszont is, te is megjelenysz olykor az ő szövegekben. És árulkodó a sok közös referencia, például Empedoklész idéző szövege – aki nálad az Angyal és bábuban jelenik meg – Garaczinak is van.*

– Ráadásul emlékezetes történet fűződik ahhoz a Steiger-könyvhöz. Balatonszéplakon kivettünk egy házat, Kukorelyt, Abody Rita, Hekerle, Garaczi, én, és nem tudom, hogy mindenkivel jött-e az esedékes szerelme, de talán igen. És ott történt az, hogy mindenki elkezdett kicsomagolni, és négy darab Empedoklész került elő a bőröndjeinkből, úgy, hogy addig nem beszéltünk róla, senki nem ajánlotta a másiknak korábban. Nyilván ak-

kor jelent meg, és mindenki úgy járt, mint ahogy én, hogy belenézttem, és iszonyú érdekek voltak a töredékek. Azt hiszem, az telibe talált valamit a „generációs” irodalomfelfogásból. A rejtélyessége, a fennmaradás esetlegessége. A fragmentum mint forma akkor erősen ott volt a levegőben, és ezért Empedoklész majdnem mindenkinél megjelenik, csak nálam egy egész könyv lett belőle. Hekerlénél talán szövegszerűen nem, de Bandinál, Lacinál igen.

– *És a modern, 20. századi szerzők közt is vannak közös referenciák?*

– A másik nagyon erős minta, legalábbis számomra – mondjuk, van egy-kettő –, Kafka. Kafkából írtam a szakdolgozatomat, kifejezetten a töredékeiből. És azt állította a dolgozat, hogy ha a töredékeit olvasod, abban minden benne van, a teljes kafkai világkép a négy-öt soros töredékből is rekonstruálható.

– *Ez a szakdolgozat megvan a ládafiában vagy egy tanszéki szekrényben?*

– Meg. Teljesen érdektelen szöveg, mondjuk ez a része talán érdekes volt, hogy rekonstruálható a nagyobb elbeszélői formákban meglévő világkép is. De számomra izgalmas, hogy ezek az enigmatikus szövegek egyszerre koanszerűek, meg emlékeztetnek kicsit Martin Buber haszid történeteire is, ez a hagyomány Kafkánál persze evidens. Nekem szorosan idetartoznak ennek a formának a gyalogjai, a viccek. Persze egy bizonyos komplexitás feletti viccek. Ezek a vízcisodák. Vagy te talán nem tudod már, mik azok a vízcisodák?

– *Tényleg nem.*

– Gyerekkoromban volt egy papírgalacsin, trafikban lehetett kapni, bedobta a vízbe, és kinyílt, lett belőle egy gyönyörű virág.

– *Mint a pattogós cukorka?*

– Valahogy így. És van néhány vicc, ami tonnás. Annyira sűrű és annyira sok tudás van bennük az életről.

– *Ez a pesti vicc, ami lánykori nevén zsidó vicc?*

– Hát igen, ezek szinte mind zsidó viccek, vagy legalábbis annak az esztétikáját, észjárását tükrözik. Biztos neked is vannak ilyenek, amiktől megbolondulsz.

– *Mondj egyet.*

– Kohn és Grün megérkeznek Auschwitzba. Leül az ágy szélére Kohn, és csóválja a fejét. Azt mondja Grün, hogy na mi van? Kohn: Ezt a méltatlan öltözetet majd idővel lecserélik nyilván. Grün: Te hülye vagy, bazdmeg. Kohn: Jó, de hát a koszt... azzal csak csinálnak valamit? Grün: Te meg vagy örülve? És ezt lehet még ragozni. Majd a vége: Te Grün, én nem értem ezeket a németeket, ha nincs elég pénzük, akkor mért csinálnak ilyen táborokat?

– *A tábor! Beszéljünk a táborokról. A Zsidó vagy?-ban elviszik a felidézett gyermekkori ént, ahogy akkor oly sokakat, úttörőtáborba. Ahol van „ügynevezett táborokrem” meg „ügynevezett konyhásnéni” meg minden, ami a táborral jár, például békát kínzó gyerekek.*

– Igen, de az még korábbi, az nem úttörőtábor volt, hanem egy korábbi, ki tudja, milyen tábor, egy gyereklereket Leányfalun.

– *Mindenesetre a Zsidó vagy?-ban az a jelenet, hogy táborban vagyunk, és ezt elszenvedjük gyerekként, összetalálkozik a saját zsidóság drasztikus, önfelismerő élményével. Ez A huron tóban szereplő rövid változatában is, meg aztán a könyvváltozatban is megjelenik. A táborban véletlenül látott dokumentumfilm a döntő, sorsszerű momentum. Ebből a jelenetsorból rengeteg irányba lehetne elindulni. Nekem az jutott eszembe, hogy mintha bizonyos mértékben ez is közös tapasztalat lenne. Félre ne értsd, nem a jelenetsor eredetiségét akarom firtatni, hanem épphogy erősebb attól, hogy közös tapasztalatot talál telibe. Nádásnál a Párhuzamos történetekben van olyan, hogy a hatvanas évek elején indulnak valamelyik pesti pályaudvarról a gyerekek az NDK-ba táborozni, és felidéződik az akkor még csak tizenhét-tizennyolc évvel azelőtti háborús bevagonírozás-jelenet. Kukorelly a Rom. A Szovjetónió történetében is összejátssza a „tábor” két jelentését, az úttörő-*

tábort meg a recski munkatábort, Garaczinál a Pompásan buszozunk!-ban is van erre utalás. A kérdés az, hogy mit mond ez a párhuzam. A haláltábor valamilyen 20. századi léttapasztalatnak volna a paradigmája, amit nem lehet nem észrevenni az elvileg ártatlan nyári táborokban sem? Már gyerekkorunkban karámba vagyunk terelve, táborra vagyunk szocializálva eleve? Vagy ne mondjak ilyen butaságokat?

– Kornis ír erről, a *Nemzedékemhez* című szövegében. Az ember mint raktározási probléma. Halálpontos. Olvastam valahol egy régi *New York Review*-ban, sajnos nem találok azt a cikket, hogy az auschwitz-i barakkokat egy bauhausler tervezte. Ugye, ami, legalábbis nekem, rettenetes fájdalom. De ez mégis mintha valami egyetemesre mutatna rá, ami egy évszázaddal korábban még nem volt. Hogy elért egy olyan létszámot a létező, hogy az egyedi léte eleve nivellálódott. Egy csomó problémát vet föl a pusztá léte. Hát igen, a táborlét nagyon adja magát, nekem az összes tapasztalatom, ami táborral kapcsolatos, szinte mindenféle közvettség nélkül került be ebbe a könyvbe. Nem tűnődtem el ezen, hogy ez majd jó lesz, hanem egyszerűen leírtam, ahogy felbukkantak. Azokat az emlékeimet próbáltam felidézni, amelyekről úgy éreztem, hogy ehhez a központi problémához kötődnek. Tehát hogy zsidónak gondoltam magam az életem egy nagyon korai pillanatában, szinte magyarázhatatlanul. Magamra kellett rántanom valamit, amit nagyon nehéz volt megérteni. Én akkor nem nagyon foglalkoztam azzal, hogy ez kinél hogyan jelenik meg, de feltehetően valami közös tapasztalatot találunk el, és kérdés, ki mikor hogyan élte ezt át. Én tényleg átéltem ezt a parodisztikus elemét is. A tatai írotáborban egyszer csak rájöttem, hogy én nagyjából húszévesen ott voltam, ugyanott voltak az úttörővezető-képző táborok, ahová tanárképzősként el kellett mennünk. Kimentem a Keletibe, onnan indult a vonat Tatára, és a legtöbb emberen már ott rajta volt az úttörőnyakkendő. Húszéves fiúkon és lányokon. Azt hittem, hogy rosszul látok. És talán hárman nem vettük fel a nyakkendőt egész idő alatt, a Garaczi, a csajom meg én. Meg még valaki, az akkor tanítóképzős Demszky Anna, akivel, ettől talán nem egészen függetlenül, azóta is jóban vagyok.

– *Garaczival mióta ismeritek egymást?*

– Talán egy évvel korábbról. Az alsótekeresi építőtábort hagytuk ott a francba a felénél, egyszerűen hazaszöktünk. Zuhogott az eső, a parasztok meg röhögtek rajtunk, hogy zuhogó esőben szedjük a paradicsomot, sátorlapokba burkolózva. Na, onnan lógtunk meg, ez talán '76-ban vagy '77-ben volt. De mi kedvtelve vetítjük vissza az ismeretséget egész kisgyerekkorunkig. Ugyanis ugyanazon a játszótéren voltunk gyerekek. A Néphadsereg térre vitték ki őt is, ott lakott, az én anyám meg a Pénzjegynyomdában dolgozott, ezért oda jártam óvodába, és minket is oda vittek játszani. Mondtad ezt a generációs dolgot. Hát igen, talán az is fontos, hogy még viszonylag az elején a József Attila Kör nagyon intenzív szocializációt jelentett. Később nem, de a korai nyári táborokban ment a vad egymással ismerkedés, örült viták, a másik fölfedezése, ilyen volt még a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek első felében. Nagyon barátos volt. Nekem például nagyon erős szegedi kapcsolatrendszerem is van emiatt. Azóta is együtt nyaralunk minden évben.

– *Darvasi, Szilasi?*

– Igen, meg Balog Jóska, Laczkó Sanyi, Hárs Bandi, Pikóék, Szijj Feri, sorolhatnám. Ez a kapcsolati háló átszövi az országot. Csuhaiek, Keresztury Tibi, Takáts Jóska. Valamennyivel mindannyian fiatalabbak voltak nálam, mégis egyívásúnak éreztem magam a hatvanas évek közepén születettekkel. Van egy tágabb generációs átfedés is. Egyszer Jánossyval beszélünk arról, hogy minthogyha az egyenlítőn ki a korkülönbségeket, hogy ki volt a Kádár-rendszerben gyerek. Van érzéki tapasztalatod annak a furcsa világról. Ettől aztán viszonylag tágabban lehet érteni a generáció fogalmát.

– *Engem ez a generációs közös tapasztalat érdekel, noha ez veszélyes irány, mert ezzel le lehet radírozni csomó egyéni vonást. Szóval nem akarok nagyon leragadni itt. Szerinted él az a közhely, hogy az irodalomban a rendszerváltás nagyjából tíz évvel korábban bekövetkezett, mint a politikában?*

– Én inkább azt mondanám, hogy a dolognak az eredetét tekintve ez még korábban lezajlott. A Tandori-, Petri-, Oravecz-féle lírafordulat már ez volt. És ez volt a neoavantgárd, ami – mondjuk az én számomra – kicsit később volt hozzáférhető. De látszik, hogy a hetvenes években azért ez már nagyon erősen elindult. És akkor nyilván a Nádas-Esterházy vonulat, de az külön történet, hogy ők hogyan emelkednek ki egy elég gazdag tájból. Mondjuk Csaplár neve is legalább ennyire erős vagy érdekes, vagy Bereményié, másokat is lehet mondani, hogy Hajnóczyról ne is beszéljek. A *Jelenkor*-ban volt Béládinak egy nagy áttekintése a kortárs prózáról, de az a szöveg gyanútlan abból a szempontból, hogy onnan még nem látszik előre a *Diptychon*. Szmájli. Tehát az a fajta sztárolás, ami kiemelt két embert, akik nagyon erősek, beláthatók és nagyon mások, de voltaképpen az egész korszakról való gondolkodást alárendelte nekik. Na most ennek még előtte vagyunk, nagyon érdekes, szabálytalan a tájkép ekkor.

– *Kanonizál valamit a kultúra, a kritika, és ez mindig több felejtéssel jár, mint emlékezéssel. Egyébként Béládinak ez a tanulmánya a Helyzetkép lehetett 1982-ből. Mi a te veszteséglistád? Mondjuk kit kellene átmenteni mégis a rendszerváltás előttről? Kik azok, akiket tényleg nem kellett volna elfelejteni vagy érdemes lenne újraolvasni? Mondjuk a neoavantgárdból? Ott vannak a neoavantgárd versus posztmodern kanonizálási folyamatok. Ebben is van felejtéstörténet. De nálad, a Mormotában Byron, Camus és Mészöly mellett Erdély Miklós neve nagyon fontos.*

– Most látszólag nem erre fogok válaszolni, de pontosan érteni fogod, hogy miért ezzel kezdem. Most volt Esterházy-fordítóknak Pozsonyban egy kétnapos konferenciája.

– *Görözdí Juditék szervezték, igaz?*

– Igen. És meghívtak moderálni egy beszélgetést, fogalmam sincs, miért épp engem, de valamiért ebbe a helyzetbe kerültem. Például ott elhangzott egy érdekes félmondat, ami arra utalt, hogy *A szívo segédigéinek* a tipográfiája vagy tördelése tulajdonképpen modernista vagy avantgárd, vagy arra emlékeztet, pedig az Esterházy, ugye, posztmodern volna.

– *Szörnyű, posztmodern typesetet kellett volna használni a nyomdában.*

– Azért nem volt ennyire buta a felvetés. De az rémlett föl, mintha ezek egymást kizárnák, holott az én felfogásomban ez úgy néz ki, hogy a posztmodern azt jelenti, minden eljárás és forma egy univerzális szótár része, például a neoavantgárd egész hagyománya is. Bizonyos eljárásait, amikor kell nekem, akkor használom. Tehát a modernitás és a posztmodern nincs egymást kizáró viszonyban, egyfelől ezt mondanám, másfelől azt, hogy az is félreértés, hogy a neoavantgárd stíluskorszak lenne, ami aztán „lezárul”. És akkor most visszaérek a kérdésedhez. Erdély életműve számomra annak a bizonyítéka, hogy ezek soha el nem múló kérdések. Olyan gondolkodásmód, attitűd, ami egyfelől gyökerezik az archaikus tudásban, az anyukájáig, a spiritiszta Oriás Arankáig bezárólag. (Aki híres médium volt, égő libazsíros vattával imitálta a „szellem kiáramlását”, magyarul szólva csalt is egy icikétpicikét, ha jól értem.) Az egész kabbalisztikus, hermetikus, ki tudja, meddig visszavezethető gondolkodásmód és a neoavantgárdnak a modernizmuson is túlhaladó radikális kérdései, az elemi részecskékre vonatkozó teóriák így együtt egy alapvetően filozófiai jellegű gondolkodásmód inspirációs forrásai voltak. A két kis fekete kötetben vannak olyan szövegek, amelyek kifejezetten filozófiai traktátusoknak tűnnek. Erdély életműve nem stílustörténeti zárvány, olyan gondolkodásmódot reprezentál, amely állandóan aktuális. Az SzFE-n, szinte minden osztályban, ahol megfordultam, előbb-utóbb kicsit erdélymikliósoztam, mert kíváncsi voltam, hogyan hat az újabb és újabb generációkra.

– *És reagáltak a hallgatók?*

– Igen, ütöttek a szövegek. Pedig tudod jól, milyen gyorsan változnak a generációk. Két-három évenként kicsit más emberek érkeznek az egyetemre. De az Erdély-szövegek bombatalálatokként érnek mindenkit, aki kicsit is érzékeny.

– *És kit volna még érdemes elővenni? Ki válthatna ki hasonló reakciót?*

– Hajnóczy mindenképpen vakfolton van. Bármennyire is komoly munka folyik.

Cserjés Katinak a jövő héten is lesz könyvbemutatója, *A bajnokról* írt egy könyvet. Az példaszerű, amit Szegeden a Hajnóczy Péter Hagyatékgondozó Műhely létrehoz, és ennek ellenére, bármilyen nagyszerű, amit csinálnak, valószínűleg Hajnóczy most éppen nincsen agyonolvasva.

– *Néhány kollégával épp beszéltem erről egy tatabányai konferencián, hogy Esterházy, aki nekem még teljesen evidencia...*

– Már ő sem az, igaz?

– *Hát nem. És a Harmonia Caelestis előtti, de még inkább a rendszerváltás előtti Esterházyt magyarázni kell, a Termelési-regényt vagy a Bevezetés egyes darabjait, és a magyarázattal tönkretesz a poénokat. És egyébként jófejű, olvasó, érdeklődő fiatalok már nem találják rajta a fogást. Ez nekem kétségbeejtő, mert az élettörténetemben nem sokszor volt olyan, hogy valami, amibe belenőttem, ami az irodalmi szocializációmnak egyik alapeleme, egyszerre elkezd halványulni.*

– Jó, hát ilyen értelemben valószínűleg szinte minden süllyed. De mondjuk emlékszem, milyen érdekes volt fölfedezni – nem én fedeztem fel, hanem nekem fedezte fel a Szépirodalmi Kiadó Kiskönyvtára – az úgynevezett kismestereket.

– *Én haragszom, amikor valakit kismestereznek. Például Örkényről is mondták néhány éve, azt hittem, kiesik a folyóirat a kezemből, amikor ezt olvastam.*

– Tudom, ezért mondom, hogy az úgynevezett kismesterekről beszélek, épp ezt akarom mondani, hogy micsoda csodálatos dolgok voltak ezek. A Cholnokyak, Bródy, Hunyady, Gelléri, Pap Károly, Bíró Lajos, Csáth jelentek meg gyönyörű zsebre vágható könyvekben, és lenyűgöző volt a sorozatot végigolvasni. Hogy itt micsoda elképesztő szövegvilágok vannak. És igen, pontosan ez, amit te mondasz, hogy néha úgy érzed, irodalmon kívüli okokból lesz valaki úgynevezett kismester, miközben tudjuk, hogy ez nem a megírt szövegek terjedelmétől vagy mennyiségétől függ. Mert tényleg vannak szerzők, akik csak egy könyvet írtak, és nem abban az értelemben, hogy csak egy könyvük jó vagy emlékezetes, hanem hogy tényleg nem írtak többet. Folyamatosan újra kellene olvasni mindent, mert ráadásul nagyon fura helyzetbe kerülhetnek szövegek a későbbi fejlemények miatt. Tudod, hogy egyes művek visszafelé megteremtik a hagyományokat. Megszólítanak és újra érdekessé tesznek régi szövegeket. Évtizedekre eltűntek, aztán egyszer csak elkezdnek lélegezni.

– *Például szerintem te pontosan ezt csináltad a Mormotában Mészöly nagyrészt elfelejtett Koldustáncával.*

– Hát lehet, igen. Bár Földényi már korábban újrafelfedezte.

– *Nincsenek statisztikai adataim, de el tudom képzelni, a Koldustánc mai olvasóinak túlnyomó többsége a te regényednek köszönhetően bukkant rá erre az elbeszélésre.*

– Talán, lehet. És ez nekem szimpatikus működés is lenne. Játékba hozni bármilyen régi szöveget. De van egy másik mániám, ezek a Hamupipőkéék. Ezek a rejtőző szövegtörmelékek, amelyekről rájössz, hogy itt egy hercegkisasszony van, csak csúnya, koszos ruhában. Például Dobos C. József *Magyar–francia szakácskönyve* ilyen.

– *Ez mikori lehet?*

– Én reprintben találkoztam vele, az eredeti kiadás 1880-as. Van benne egy rész, amikor a szarvasgombáról van szó. Várjál csak! „A szarvasgomba eredete ismeretlen; megtalálják azt, de nem tudják miből ered és hogyan nő. – A legügyesebb emberek foglalkoztak vele, igyekeztek magvát szedni és azt tovább tenyészteni, mind hasztalan, mert az soha sem sikerült. De ez nem nagy baj, mert ha mint a burgonyát termesztani lehetne, úgy ez is, mint minden a világon, elvesztené értékét.”

– *Idézed az Ez nem munkában is ezt a szakácskönyvet. Ott a teknősbéka szakszerű megölésének leírását.*

– Én megőrülök ettől a félmondattól, hogy egyszer a szakácskönyvben valaki azt mondja, hogy mint minden a világon, ez is elvesztené az értékét. Szóval elképesztő mondatok várnak mindenhol lesben, amelyeket még nem olvastunk el, alá vannak aknázva velük még

a szakácskönyvek is. Igazad van a folyamatos felejtéssel kapcsolatban, de megvan a fölfedezés lehetősége is. Amit például Rubin Szilárddal Esterházy meg Földényi tett...

– *Meg aztán Keresztési Jóska...*

– Igen, Keresztési, az káprázatos volt. Pedig megélte Rubin is, hogy elfelejtették, sarkba tett szerző volt, benőtte a pókháló.

– *De szerencsére megérte azt is, hogy fölfedezték.*

– Még megérte, de azt se nagyon értette, hogy ez most mi. Nekem mindig az jut eszembe, az a csodálatos sztori, amit Keresztési mesélt, mikor összevesztek egy időre, aztán kibékültek. Rubin meghívta Jóskát, aki elment Tapolcára a lakótelepi lakására, és Rubin vett neki valami fagylyaltot. És miközben beszéltek, beszélgettek az *Aprószentek*ről. A járókerettel botorkáló Rubinnak azt a fagylyaltot húsz perc alatt sikerült behoznia a tíz méterre lévő konyhából, és persze teljesen elolvadt. És akkor megállt, és lángoló tekintettel azt mondta: „Jóska! El kell mennünk Kalinyingrádba!”

– *Igen, ez nagyon kedves történet.*

– Ez gyönyörű.

– *A szegédiekhez visszatérnék egy kicsit. Hogy indult a Kész regény, a közös vállalkozásokat Szilasi Lászlóval?*

– *A Magyar Napló szerkesztőségében dolgoztam akkor, és volt egy 13. oldal, a tárcaoldal. Az előző évben a Se dobok, se trombiták ment Parti Nagytól, és aztán rám osztották. Én meg gondolkodtam, kíváncsi voltam, mit lehet ezzel az oldallal kezdeni. Akkor a Veszedelmes viszonyok, a levélregény is elkezdett érdekelni, egy lejárt irodalmi forma. És egy levél körülbelül akkora, mint egy oldal, de hát hogy is legyen ez? Gondoltam, legyen fikció, két barát levelezzen, és gondoltam Szilasira, de ne menjen így egyenesben, hanem a talált szöveg irodalmi toposzával. És kitaláltam magamnak a nevet, hogy Gabriely György, abból, hogy Németh Gábor György vagyok, de miután a Györgyöt úgyse tudja senki Szerbhorváth Gyurin kívül, talán nem lesz annyira egyértelmű. De nem mondtam meg Szilasinak, ez volt a vicc. A Poletti Lénárd az a Szilasi írói álnevének, a Kanetti Norbertnek a gellert kapott változata. Azt hittem, azonnal tudni fogja. Tudtam, hogy olvassa a *Naplót*, úgyhogy türelmesen írtam a tárcákat. Aztán a hetedik után véletlenül találkoztunk Péccsett, irodalmi napokon az egyetemen. Kérdeztem tőle fapofával, hogy olvassa-e ezt a sorozatot. Mondta, hogy igen-igen, úgyhogy kérdeztem tőle, nem tűnik-e fel semmi. És akkor nevetett, hogy képzelem el, az milyen lett volna, ha elkezd válaszolni, és kiderül, hogy mégsem neki szólnak a levelek. Na jól van akkor, mondtam neki, akkor könyörgök, kezdj el válaszolni.*

– *Akkor ezért van a regény elején hét megválaszolatlan Gabriely-levél.*

– És igazából semmit nem beszéltünk meg. Legfeljebb annyit, hogy a végén megint csúszson el a dolog, azaz akkor neki legyenek megválaszolatlan levelei. Mert Gabriely valószínűleg meghalt vagy eltűnt. És azt is, hogy az egyik megpróbálja rávenni a másikat, hogy együtt próbáljanak meg értelmezni valamit a világból. Akkor még nem volt e-mail, azok még tényleg postán küldött levelek.

– *Kézzel írtad?*

– Géppel, szinte olvashatatlanul írok kézzel.

– *Kitaláltál két eltávolító formai trükköt. Egyrészt a levélregényt, másrészt az archaizáló nyelvet...*

– Igen, még ezt akartam mondani, hogy a nyelv is ki volt találva. Ez voltaképpen egy nem létező nyelv. Ugye, ők a harmincas években leveleznek. A kor nyelve nem volt olyan nagyon más, mint a mostani, vagy legalábbis semmiképpen se annyira, mint ahogy ezek írnak. Úgyhogy az volt a segédegyenes, hogy ez a két modoros alak a gimnáziumban kitalált egy finomkodó, archaizáló nyelvet, és egymás közt ezt folytatják felnőttként is, a barátságuk nyelvét.

– *Harmadézt még krimi is. Vagy legalábbis tele van krimiklisékkal, -toposzokkal. Nekem az volt a hipotézisem, és cáfolj meg, ha ez rossz hipotézis, hogy kitalálván ezt a figurát, az időbeli és műfaji*

eltávolítást, egy társasjáték szabályait vázoltad fel, és így már lehet játszani azokkal az irodalmi toposzokkal és konvenciókkal, amelyeket az első két-három könyved irtózoa próbál elkerülni. Vagy hatás-talanítani, mint egy bombát, mert van ez az óvatosság a szövegeidben, ha belefut a szöveg az irodal-miasságba, egy reflektálatlan metaforába, akkor az felrobban, tönkreteszi az egész szöveget. Viszont a levélregényben kitalált szerep és játék kellően könnyed ahhoz, hogy akár át lehessen engedni magad ezeknek a toposzoknak, sőt lehessen lubickolni a közhelyes irodalmi fogásokban. Lehet játszani a kés-letteléssel, az olyan toposzokkal, mint a rejtélyes vidéki nagyszálló, teli furcsa mellékfigurákkal, mint a néma török masszőr, akiről persze kiderül, hogy – mi más lenne – kém, meg a bogaras hoteldirektor, a kisasszony rejtélyes eltűnése, a titkos társaság praktikái stb. Szóval, hogy volt ez nálad?

– Hát így, valóban egyfajta lubickolás volt, persze némi csömörrel, amire aztán egy idő után reflektál is a szöveg. Ugyanakkor meg nagyon érdekelt – egyszerűen szólva – ez a *Twin Peaks*-jelleg, hogy ne derüljön ki igazából semmi. Hogy annyi tekerés van benne, hogy min-dig csak közelítenek, de nem érnek oda sehova sem. Emögött pedig az a tapasztalat volt, hogy mindaddig érdekesekek a bűnügyi történetek, amíg meg nem oldódnak. Amikor megol-dódnak, akkor borzasztó csalódást érzel. Tényleg? Csak ennyi? A másik oldala meg az, amit Kertész válaszolt egyszer arra a kérdésre, hogy miért nem szereti a bűnügyi regényeket. Mert mindig kiderül – mondta ő –, hogy ki a gyilkos, noha mindenki gyilkos.

– Ez zseniális.

– Igen, de mi szerintem valami olyasfélét akartunk állítani, hogy a világ valójában jelrendszer, amit valakik az életük árán is meg akarnak fejteni, természetesen hiába.

– Igen, ha a toposzokban való lubickolás miatt el is üt az addigiaktól, ennyiben meg valóban nagyon szerves része akár a te munkásságodnak, akár Szilasiénak. A szerepjáték, a kosztümösség, a műfaji archaizálás ellenére az alapkérdések rendre visszaköszönnek. Letagadni sem tudnátok.

– Igen, én is azt hiszem. És most az én hibámból nincsen folytatás egyelőre. Mert úgy volt, hogy megint megjelenik a könyv, de azt találtuk ki, hogy ne csak egyszerűen kiadjuk újra, hanem folytassuk, két naplóval, a két figurának immár egymástól független szöve-gével. És Laci meg is írta, sőt publikált is már belőle részeket.¹ A beszélgetésünk elején mondtad, hogy nincsen Csobánka sehol a szövegeimben, ez viszont itt játszódna. Nincs megnevezve, de itt van egy kastély, az első világháború után rehabilitációs központ volt, aztán tüdőszanatórium, később halmozottan sérült, szellemi fogyatékos gyerekek laktak itt, akiket húsz évvel ezelőtt szétszórtak mindenfelé az országban. Az én történetem 1946 tavaszán játszódik, a svábok kitelepítése után, amikor a kutyafalkák járják az utcákat.

– Tehát készül, dolgozol ezen.

– Készül, valamennyit már megírtam belőle, és ott az a fikció, hogy Gabriely nem halt meg, 1946-ban még él, és úgy kerül ide, a kastélyból bolondok házát csináltam, kvázi. Azért kerül ide, mert megtalálják egy kiégett és összeomlott ház alatt, de elvesztette az emlékezetét. És a háttértörténet az, hogy belőle, aki egykor könyvtáros volt és teniszedző, zugantikvárius lett, és azért jött Csobánkára, mert feltételezi, hogy itt hagyták a könyveiket a svábok. Az üres házakat kutatja, és balesetet szenved. Na, ez olyan szöveg lesz, ami speciálisan tényleg Csobánkán játszódik.

– Végül egy tapintatlanul életrajzi kérdés következik. Amikor a Gabriely könyvtáros és tenisz-edző, akkor ez voltaképpen Németh Gábor vágyott ideális létformája, igaz? Amolyan „e kettő kell nekem”?

– Vagy kellett volna. Bilibe lóg a kéz.

¹ Lásd például a *Jelenkor* 2018. októberi lapszámában – a szerk.

Ó, alt, öreg, ős, régies

„A költőnek az volt a szándéka, hogy még hat regényt ír, amelyben kifejthette volna nézeteit a fizikáról, a polgári életről, a háborúról, a történelemről, a politikáról és a szerelemről, ahogyan az Ofterdingenben a költészetről tette.”

Ludwig Tieck kiegészítése Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című regényéhez

(Szerelem. 2018) Apa és kislánya versenyt úsznak a (K) felé dobott labdáért. A gyerekek 8 év körül lehet. (K)-nak fogalma sincs, hogy hat- vagy nyolcéves egy ekkora kislány. Az apa széles gesztusokkal versenyez, és vigyáz, hogy a lány épphogy csak, de előbb érje el a labdát. Na, ki nyert, így az apa. Döntetlen, mondja a gyerekek. Korrekt, mondja (K). De csak maga elé. Beúszik pár métert. Miért nem hangosabban mondtam, mondja maga elé hangosan. Olyan hangosan, ahogy az előbb kellett volna.

(Polgári élet. 1962) Nézte az anyját. Az apját. Ahogy Loli igazgatja a haját az előszobában, olyan dühödött heveséggel, mintha versenyben állna a tegnapi, a pár órával ezelőtti önmagával. Tudnak valami mást? Hogy kell élni, ilyesmiket? Mindig ugyanúgy folyik, ami folyik, csinálják a nem tudni, mit, teszik a dolgukat, végtelenre állított gépezet. Aztán megáll. Forog, forog, nem tudod, hogy pont akkor mitől áll le. Forog, és vége. Nézte őket. Már meghaltak. Ki ezért, ki azért, és egyikőjükéről se gondolta, hogy csak úgy feladta volna. Végül az ember magával versenyez, ha már mindenkit lepipált, vagy mindenkitől kikapott. Nézi a Lolit. A Loli mellét. A fenekét, de főleg a mellét. Vajon kit *szeret*, gondolja. Az anyját szereti? A buzeráns faterját? Egyszer a Loliéknál, ahogy (K) kilépett a vécből, megállt előtte az öreg a sötét előszobában, és próbált hozzáérni. (K) reflexből rúgott, aztán meg majdnem bocsánatot kért a faszitól, amikor látta, hogy alaposan betalált neki.

(Fizika. 1969, 2006) Ásni. Izom. Izzad. A zsidó fiúk máshogy izzadnak, és más-ként tapad rajtuk az izom. A zsidók nem ásnak. A kibucban ásnak. Kapálnak is. A téészenben nem kapálnak, mert ott a parasztek kapálnak. És ásnak, meg mindenféle. Kóservágás megy a kibucban. Nem csak úgy ledöfik a disznót, mint a parasztek. A kibucban nem vágnak disznót. Ott a zsidók parasztek, a parasztek zsidók, a téeszcsében a magyarok kapálnak. Vagy tótok. Vagy a svábok. A telepiek svábok vagy szerbek, de már mindenki magyar. Zsidók nincsenek.

(Fizika. 2006) Fűtés, étkezde, elviselhetetlenül mozgó pincérek. Úgy mozognak, mint fegyvernyugvás közben az ég felé véletlenül kilőtt gépfegyversorozat fáradtan lehulló lövedékei.

Olyasmi hely, ahol a folytonos zaj miatt nem tud aludni.

Sűrűn vannak a szobában, a székek egymáshoz tolva, mindenki cigarettázik, (K) nem. Kivéve (K)-t. Tányérok mindenütt, az asztalon, a szekrényekben, a falakon, spárgával felakasztva. Megül rajtuk a por. Állítólag itt nem mosogatnak, a használt edényeket a szemétygyűjtőhöz cipelik, és belehajigálják.

Tiszta erővel odavágják a szeméttartó oldalához, hogy rendesen összetörjenek. Kellemes porcelánhang, fém és porcelán együtt. Érdekes, hogy ezt a tempomot nem *rombontották* le!

Érdekes, hogy hanyatt fekvé imádkoznak, vagy az oldalukon heverészve, amikor pedig az egyik lecsavarja a lámpást, kikapogatják egymást, a férfiak a nőket, és némán, a szájukat összeszorítva basznak.

Erős testszag van. Egy hülyének látszó, húszéves forma fiú folyton verseket szaval, inkább üvölt. Néha abbahagyja, nevetgél, bólintgat, rázza a fejét. Ahogy nevet, a szája széjjelhúzódik, kilátszik a foga, a fogínye. Olyasmi élénkpiros csík fut körbe a nyakán, mintha az előbb vágták volna le a kötélről.

Az előbb vágták le a kötélről.

A tetőablakon becsorog az eső, hosszúkás cseppekben potyog a kőre.

Hosszú, többek szerint az elromlott program miatt abba nem hagyható harangozás.

(Szerelem. 2018) Szorít a gyomra. Augusztus második fele. Semmi sem jó. Ami jó, az nem érdekli, ami érdekli, az rossz. Vége a nyárnak. Legalább a nyárnak ne lenne vége. Meleg van, süt, a Balaton partján üldögél, ez jó. És nem jó. Jó, de akkor mit keres ez a gombóc itt, mondja magának. Mutatja magának. A gyomrát böködi. Néhány lépésnyivel mellette két jó testű lány unatkozik. De miért unatkozik egy ilyen test? Két ilyen? Két sellő, Wellgunde és Flosshilde, nézegetik a telefonjukat, rövideket nevetnek. Most egyszerre nevetnek, élesen, és ugyanolyan röviden, mintha begyakorolták volna. És oké, most elmentek fagyizni. Vagy a vízbe? Eltűnnek a vízben. Eltűnnek a hullámokban. Eltűnnek a habokban stb.

(Fizika. Költészet. 1962) Sorra kerül. (K) következik, és hirtelen nem jut eszébe, hogy mit akar. Van, van, van, nem ott van, ahol az van tárolva, hogy miért van itt. Túl hosszasan állt sorba, túl hirtelen tűntek el a többiek. Élelmiszerbolt, az biztos. Nézi az eladónőt. Az eladónő nézi (K)-t. Nekidől a pultnak. Egész nap állnak, jut (K) eszébe, de nem most, csak jóval később, mikor már eljött onnan. A bolt előtt. Megáll, eligazgatja a szatyorban, amit vett. Húsz deka párizsit vett. Egész nap ott áll a nő, hullafáradt, várja, hogy a sok marha nyögje ki, mit akar, gondolja. Nem ül le, nem tud leülni, nem szabad leülniük, ha leülne, nem tudna föltápáskodni. Igen, mondja (K) a nőnek, és valami kétségbeesés-félét érez. Olyat kérek, mutat a parizer felé. Nem azt, hanem azt. Marha, kérdezi a nő. Nem, inkább a disznóból. Vagyis legyen marha. Tehát ebből? Jó, hagyja rá (K), pedig közben eszébe jutott, hogy téliszalámit akar venni. Vagy sonkát?

(Fizika. 2018) Fölborul valami az előszobában. Nagy dörrenés-csattanás, (K) erre riad föl. Ez meg mi a fene. Mi a fene lehet, gondolja, de nem megy ki megnézni. Megfordul, azonnal elalszik. Reggel későn ébred, eszébe jut a hang, és az is, hogy

nem ment ki. Hanem azonnal visszaaludt. Most se nézi meg, az íróasztalhoz lép, megkeresi a füzetét, beleír valamit, kinyitja a komputert, begépel, amit az előbb leírt. Kinyitja a levelezését, és csak akkor megy ki a szobából, amikor már nem tudja tovább visszatartani a vizeletét. Csak este jut eszébe megint a csattanás, amire éjszaka fölébredt, de akárhogy vizsgálgatja, semmit nem talál, ami olyan hangot adhatott volna ki.

(Szerelem. 1995) Sietnek valahová. (K) érzi, ahogy ((C)) figyeli őt. Mintha valamiféle fogolynak tekintené, és úgy vezetné ide-oda, mint egy fogolykísérő, aki folyvást azon van, arra koncentrálni, hogy (K) meg ne lépjen valahogyan egy alkalmas pillanatban. Igen, és ettől (K)-ban is hirtelen föltámad a menekülhetnék, pedig a legkevésbé sincs honnan menekülnie. Ettől kissé lelassul. Nem menekül, csak siet, de lassabban.

(Történelem. 1947, 1962) Lassan kopik a bérház. Nem igazítanak rajta semmit. (K) szülei az ostrom után költöztek ide, elcserélték a Horthy Miklós úti hatalmas, körpanorámás lakásukat a Szondy utcai bérház zsidó tulajdonosának harmadik emeleti, szép nagy lakására. De miért? A budai ház belövését kapott, de így is sokkal értékesebb volt, mint ez. Belövéskor az egyik könyvespolc összetört, maga alá temetve a könyveket. Szépen összegyűródött Máraik, az egyiket repesz lyukasztotta. A Szondy úgynevezett zsidó ház, ezt (K) hallotta párszor, anélkül, hogy fogalma lett volna arról, mi az a zsidóház. A Somlónéről. Meg a Vértessy néniről, aki nem zsidó. Somló néni zsidó. Mimi néni a harmadikon kurva. Egy másik néni a földszinten szintén kurva, a Rózsa utcai egyik nyilvánosházban dolgoztak, míg az összeset be nem zárták 1947-ben a komcsik. (K) nem tudta, mik a komcsik. Nem tudta, ki a zsidó, se azt, hogy ki a kurva. Mi a kúrás. Lemállik ez meg az. Egy bérház szép lassacskán rohad szét, ha nem nyúlnak hozzá.

(Fizika. 1956) De otthagyja-e az anya a hülyegyerekét, ha este, elég későn már, túlságosan is későn, lekapcsolja a lámpát és behúzza maga mögött az ajtót? Aludj, mondja neki, és otthagyja. De akkor otthagyja vagy nem? Persze ott kell hagyni előbb-utóbb mindent. Úgy érzed, hogy otthagyt, aztán elalszol. (K) ilyenkor mindig úgy érezte, hogy otthagyják, de gyorsan elaludt.

(Szerelem. Fizika. 2006) Ha szerelmes vagy, szétég az arcod. Szétég a gyomrod. Szétégeti a szemedet a sírás. Ne legyél az, mert ráfizetsz. Össze fogod téveszteni mindenféle más érzéssel. Mint például, kérdezi (K) saját magától. Például összekevered azzal, hogy jó valamitől függeni. A valami itt a valaki helyett van. Ez is egyfajta kémiai folyamat, gondolja (K) a szerelemről. Vagy fizikai. Mondja ((C))-nek. Oké, de én annyira kívánok ilyen műanyag dolgokat, mondja ((C)).

(Költészet. 1965, 1976) A lányok fönt vannak. Fölfelé, fölül, följobb, illatuk van, illatosak, valahogy lebegnek, és persze nem tudnak lebegni, mégis lebegnek, pont annyira, hogy ha belehalsz is, nem éred el őket. A bokájukat sem. Bele is halsz. A bokájukig sem érsz. Bokafix van rajtuk, vagy térdzokni, vagy vastag, sötétes barna harisnyanadrág. Egyáltalán semmi tapasztalat nincs, nem lehet tapasztalni,

nőkkel kapcsolatos tapasztalat nincs. Nőkről könyvekből lehet valamit megtudni, könyvekből mindent megtudhatsz róluk, de úgy, hogy aztán kiderül, hogy semmi sem stimmel. Rebecka és Lady Rowena, Tatjana Larina és Anna Karenina, Amelia Sedley és Becky Sharp, Jenny Fontanin és egy repedtsarkú protilány, (K) nem emlékszik a nevére, Effi Briest és Katya Verhovceva, Agnes Wickfield és Madame Bovary, ezek mind nők, férfiak találták ki őket. Költészet, aha, érdekes, jó, férfi találja ki a nőt, kivéve az *Üvöltő szelek*. Egymással üvöltöző szelek.

(Fizika. 2018) Itt nincs kutya. A szomszédban van egy. Meg se nyikkan. Barátságos, odajön a kerítéshez, ha (K) ül a kertben, nyüszít halkán, hogy észrevegyék. Ha (K) nem veszi észre, kicsit hangosabban nyüszít. Valakinek észre kell vennie, hogy nyüszít, mert addig nem hagyja abba. Ha (K) észreveszi, abbahagyja a nyüszítést, és úgy néz, hogy oda kell menni hozzá. Föltápászkodik a kutya a kerítésre, kapaszkodik, várja, hogy (K) megvakarja a fejét, de csak egy-két pillanatig enged, elég ennyi is, már elsomfordál. (K)-nak is elég ennyi a kutyából. Gép, gondolja. Mechanikus. Ha marad valami hús, füttyent kettőt, már ott is a kerítésnél a gép. Nem ugat. Szuka, nincs párosítva. Az út túloldalán levő ház kertjében két kisebb, fekete, neurotikus korcs, visítva ugatnak, közben csóválják a rövidke farkukat.

(Fizika. 2018) A hatos villamos megállója. Kisfiú, piszkálja az orrát. Egy bodorított hajú nő. Egy fiatal férfi, állandóan az órájára pillantgat. A párkányt az úttesttől elválasztó korlátnak dől, de csak pillanatokra marad úgy, ellöki magát. A nő jobbra-balra forgatja a fejét, billeg rajta a bodor. Vizeletszag van. Egy öregasszony ül az aluljáró lépcsője legfelső fokán, kezében pár csokor szárított virág. Öregasszonyszaga van. Elállt az eső. (K) a telefonját nézi. Melyik hal meg legelőbb ezek közül, gondolja. Plusz én, gondolja.

(Történelem. Költészet. 0000) Szép vagy, mondja (K) ((C))-nek. Közben meg arra gondol, vagyis az jut eszébe, hogy ezeket a szavakat hányszor mondta már. Lehet, hogy nem elég sokszor. Á, most nem!, mondja ((C)). A fürdőköpenye alatt nincs semmi. Ő van benne. De. Dehogy. Dehogynem. ((C)) szerint nem. (K) szerint igen.

(Fizika. Polgári élet. 1962) A fotel kék-fehér huzata. A kanapé kék-fehér huzata. A cserépkályha csempéinek mályvaszíne. Fával tüzelnek, nyitva a kályhaajtó, a vasrácszat mögött lobog a tűz. (K) apja begyűjt Tüker alagyújtóssal. A középső szoba kályhája sötétzöld. Méregzöld, mondja (K) nagyanyja. Szabálytalan kopások az előszobaszőnyegen, nem kár érte, vacak minőség, kibomlik, rojtosodik, szakad, szakadoz. (K) fejel a Bajnóczy nevű osztálytársával az előszobájukban, ilyenkor felcsavarják a hosszú szőnyeget. Jön ki belőle a por. Az apja néha leviszi a ház udvarára, a fémporolóra akasztja, és üti-vágja, amíg meg nem unja. Amíg ki nem veri a szőnyegből a port. Akármeddig csinálta, minden ütésnél jött ki valamennyi. Jut, marad. Döngött a ház, a kis porfelleg eloszlott a levegőben. Visszaszállt a lakásokba. Gondolja (K). Most ezt gondolja, akkor ez így eszébe se jutott. Akkor csúnyának látta a szőnyeget, most nem tudja, mit gondoljon. Bajnóczy hozta a gumilasztit. 24 forint volt egy ilyen labda. Úgyesen kellett megérügni, mert szitált a levegőben. Előbb-utóbb leeresztett vagy kidurrant.

(Fizika. Polgári élet. Háború. Történelem. Politika. Szerelem. Költészet. 1962.) (K) anyja. Néhány hónap múlva 40 éves. Néha elmegy *mászkálni*. Egyedül. Nyár van. Egyszerű vászonruha, jól áll rajta, nagyon jó a lába. Nem húz harisnyát. A Nyugatitól hatossal a Blaháig. Újranyitották a forradalom alatt teljesen szétlőtt EMKE-t. Böngészi a Nemzeti plakátjait, végigsétál a Rákóczin, a Kossuth Lajoson az Erzsébet híd romjai felé. Bekukkant az Astoria üvegportálján, alaposan megnézi a Ferences templom oldalába illesztett Wesselényi-domborművet. Az *árvízi hajóst*, ahogy épp egy családot ment ki a vízből. Egy szép, hosszú rúddal húz ki egy parasztembert. Meg nyilván egy fejkendőst nőt a gyerekével. A Párizsi Udvar oldalában, a Petőfi Sándor sarkán nyitott Jégbüfében vesz krémet és minyont a gyerekeknek. Szép lassacskán sétálgat a Váci utcán, ha tetszik valami egy kirakatban, belép a boltba. Nem vásárol semmit. Benéz a Rócsildklárához, a Váci 12-be. Kiül a Zserbó teraszára. Kávét, Tátracsúcs. A kávéba nem tesz cukrot. Tejet se. Rágyújt egy Sellőre. Vörösmarty cukrászda, Felszab tér, ilyeneket nem mond. Ferenciek tere, Gerbeaud. Voltam a Rotschild Kláránál, közli az anyjával. A Nemzeti Színház négy év múlva felrobbantják. Nem tudni, miért. Az EMKE helyén sörözőt nyitottak, aztán bankfiókot, nem tudni, miért.

(Történelem. 1956) Az van, amit (K) anyja mond. Megyünk, kérdezi (K) apja. Nem megyünk, mondja (K) anyja. Jó, mondja (K) apja. Nem mennek.

(Költészet. Fizika. 2018) Ha így fordítja a fejét, jobban látja magát. Öregszik. Jól áll neki, lehet, hogy jobban néz ki, mint fiatalabb korában, de az nem von le abból, hogy öregszik. Úgy fog kinézni, mint az öregek, semmi különbség nem lesz a többi öreg meg közte. Jelentős különbségek, mégis semmi, és mondjuk ki nem öregszik?! Öreg férfi, ez még a legjobb a lehetőségek közül, nem bácsi vagy öregember, hanem férfi. De nemigen vannak lehetőségek. Ne járd trottyosan, ha mások is látják. Ne lépj rövideket. Csak otthon lépegess rövideket, és nem baj, hogy kissé le van csúszva a mackógatya. Otthon legyél trottyos, ha már muszáj, az előszobában tipegj. Vécé, és vissza. Néha direkt csináld, figyelj meg, nézd magad a tükörben, hogy tudj rajta nevetni. Jól kinéző öreg faszi. Ahhoz képest stb. Csak tipeg picit. Csak egészség legyen stb. A nők állandóan a szerelemről pampognak, ezt majd egyszer még ennél is jobban meg fogod érteni. Sokkal jobban. Legalább valamit érteni fogsz belőle. Vagy hagyod az egészet.

(Költészet. 1962) (K) pipogya. Ültek egymás mellett, (K) és egy kiscsaj. A kiscsaj kerge, (K) félős. A menő és a béna. Nem szóltak egy szót sem, ültek a fenekükön. Szerintünk (K) megcsókolja a lányt?

Sivatagi só

részletek

Medveszar

Te egy prozsekt vagy, semmi több, mondta Apróné. Bent kellett maradnom órák után, ami azt jelentette, hogy csukesz lettem. Akit bent fognak, az csukesz, ami a megszégyenülés szava. Apróné mérnöki ügyességgel bánt a megszégyenítés eszközeivel.

A fogalmazásaim miatt tartott bent. Azt magyarázta, hogy én azt gondolom, bármit megtehetek és bármit leírhatok. Pedig a szavaknak következményeik vannak, mert a szavak olyan titkos jelentésekkel bírnak, amiket én nem ismerek. Én azt gondolom, azt kezdek magammal és a szavaimmal, amit akarok, de ez egy olyan tévedés, amivel sokaknak fájdalmat okozhatok. Neki már most fájdalmat okozok vele, mondta, és tényleg szenvedő arcot vágott, mint egy másnapos makákó a *Sivatagi só*ból.

Te egy prozsekt vagy, ismételte, és én ekkor hallottam először ezt a szót. Apróné jól megnyomta a dzsét. Kevés szóban van dzsé, és alighanem élvezte, hogy jól megnyomhatja. Apró kis nyálpamacskok spricceltek a szájából a padon fekvő ellenőrzőmre. Ő kérte, hogy vegyem elő az ellenőrzőmet, de végül hozzá sem ért, annyira belemelegedett a magyarázásba. Alaposan meg akarta értetni velem, hogy én egy prozsekt vagyok, ami annyit jelent, hogy mások találják ki az én történetemet, amibe nekem vajmi kevés beleszólásom van. Amikor ideért, hogy vajmi kevés, úgy rándult össze az arca, hogy nem tudtam, ezt most élvez-e, vagy fáj neki.

Talán inkább élvezte.

Még néhányszor megismételte ugyanis, és a végén egy halk, elégedett kis nyögés hagyta el a száját. Összeszorította az ajkait, behunyta a szemét, majd azt mondta, phö. Ezzel bocsátott utamra.

Mivel nem jegyezte be az ellenőrzőmbe, hogy bent fogott, hülye lettem volna otthon bevallani, hogy életemben először a csukeszok sorsára jutottam. Annyit mondtam, hogy játszottunk Gergőékkel tanítás után, holnapra alig van házi, szóval nem is telhetett volna szebben a nap. Anyám ilyenkor mindig ellágyult, és elővett valamit valamelyik dugihelyéről. Most is erre számítottam, és nem is hiába. A másodperc törtrésze alatt megfogalmazódott bennem a lázadás, amint megpillantottam anyám kezében a fehér papírzacskóba csomagolt fekete aranyat.

Medveszar. A finomságok finomsága, a semmihez sem hasonlítható, fanyar-édes íz, ami tetőtől talpig átjár, és van benne valami túlvilági. Hosszú, ruganyos fekete rudacskák, kissé ragacos tapintásúak, mintha angolnaivadékok lenné-

nek. Ez volt a csúcsa mindannak, amit anyám kínálni tudott, és ezt az ilyen napokra tartogatta, amikor nem nyúztam őt semmi kellemetlenséggel. Ilyenkor tömte belém a medveszart.

Általában szóvá tette, amikor azt mondtam, hogy szar, mert azt akarta, hogy finom ember legyek, aki választékosan fejezi ki magát, de a medveszarra nem voltak érvényesek a szokványos szabályok.

Ő is imádta, és amikor tömtük magunkba, elmondta, hogy az ő gyerekkorában a krumplicukor volt a menő, de az olyan kemény volt, hogy a gyerekeknek sokszor kitört a foguk, amikor beleharaptak, és vérző ínnel rágták tovább.

A medveszar viszont elolvadt az ember szájában.

Ezen a napon nem faltam fel az adagomat anyámmal a tévé előtt, hanem hagytam, hogy kivegye a magáét, a részemet pedig a papírzacskóba bugyolálva magammal vittem a szobámba. A fiókomba rejtettem, és egy ujjal sem nyúltam hozzá.

Fájt a nyelőcsövem, háborgott a gyomrom, tiltakozott minden sejtem, de ellenálltam.

Többször megismétlődött ugyanez a következő napokban és hetekben. Amikor előkerült a fehér papírzacskó, benne a fekete kincssel, minden porcikám felujjongott, és láttam anyámon, hogy ő is új életre kel. Mégsem rágcsáltam el vele az adagomat, hanem beraktam a többi mellé a fiókba, és a füzeteimmel takartam le. Pár nap után a füzeteim átvették a medveszar finom ánizsillatát, és az órákon ülve titkos szippantásokkal adtam át magam az élvezetnek. A szobámban is egyre erősebbé vált a medveszar átható szaga, ami azt jelezte, hogy közeleg az idő.

Úgy döntöttem, még kivárok. Ahogy teltek a hónapok, már az összes fiókom megtelt a fekete kincssel, ahogy a szekrényeim, a párnatartóm, a hátizsákjaim titkos zsebei. A bőröm is átvette a fanyar-édes illatot, és elég volt a kezemet az orromhoz érintenem, hogy úgy érezzem, fürdözöm a medveszarban.

Még ez sem volt elég. A lakás különböző pontjain rejtettem el az adagjaimat, és anyámnak még így sem tűnt fel semmi. Megteltek velük a konyhakredenc és a spájz polcainak hátsó traktusai, a nappali szekrényeinek sötét zugai és anyám szobájának használaton kívüli bútorai. A régi játékaimba, elromlott magnókba, sosem olvasott könyvekbe szúrtam be a zacskókat. A végén az egész ház egy nagy medveszarlerakattá vált.

Amikor az egyik délután anyám bejelentette, hogy lelép az egyik barátnőjéhez traccspartira, azonnal tudtam, hogy itt az idő. Alig tudtam leplezni az izgatótságot, és szinte fizikai fájdalmat okozott, hogy megvárjam, amíg biztonságos távolságra ér. Akkor előszedtem az összes zacskót, és az ágyamra szórtam a tartalmukat. A fekete giliszták sötétben csillogva tornyosultak előttem. Mintha egy brontosaurus csinált volna oda az ágyam közepére.

A régebbiek már egy kicsit kiszáradtak, de az ízükből nem sokat vesztek. Bele-beletúrtam a halomba, és két marokkal tömtem magamba a medveszart. Soha még ember és medveszar között ilyen bensőséges viszony nem létezett, mint ami akkor engem átjárt.

Apróné arcát láttam közben magam előtt, ahogy csattog a szájában a dzsé.

Még medvebocs méretű volt a kupac előttem, amikor kezdtem elnehezülni. Úgy éreztem, a medveszar teljesen átveszi a testem felett az uralmat, az ereimből

kiszorítja a vért, a koponyámból a szürkeállományt. Hallottam, ahogy a gyomrom fala megreped, és a fekete massa szétárad a bensőmben. Ahogy körülnéztem, éjféketén csillogtak a falak, és sötét gilisztákká változtak a szobám bútorai. Felkászálódtam az ágyról, a padló maga volt a csillagtalán éjszakai égbolt, és ahogy kinéztem az ablakon, mindenhol vastag medveszarcsíkok tekeregtek felém. Körbevettek, maguk közé temettek, és elkábítottak az édes-fanyar illattal, amely kiszívta belőlem az öntudatot.

Egy lettem a medveszarral.

Amikor magamhoz tértem, egyszeriben minden steril és halott volt körülöttem. Egy töredéknyi pillanatra eltöprengtem, ez vajon a pokol-e vagy a mennyország, mert egyikre sem emlékeztetett. Egy kórház volt, ahol kimosták a gyomromat. Anyám ott ült az ágyam mellett, és bátorítanul mosolygott.

Te megőrültél, ezek voltak hozzám az első szavai.

Nem válaszoltam semmit, csak erőtlően mosolyogni próbáltam.

Én csak nem akartam prozsekt lenni, szóltam el magam, amikor vártuk a buszt hazafelé. Anyám értetlenül nézett rám, valószínűleg ekkor hallotta először ezt a szót.

Még sokáig kerültek elő kis fehér zacskók a lakás különböző zugaiból, de anyám mindig egy szó nélkül kihajtotta őket.

Öcsike

Azon a télen, amikor Miškáék háza leégett, és Nandi felépített egy tengeralattjárót a fészertünkben, Öcsike, akinek soha nem tudtam meg a valódi nevét, kivégezte a szüleit a hátsó udvarukban. A tyúkok ott kapirgáltak körülöttük egykedvűen, amikor Öcsike a füstölőbódéhoz parancsolta az öregeket, és vasvillával rájuk támadt. Akkor tanultam meg, mit jelent az, hogy valaki megy a basziba. Addig azt hittem, ez valami kellemes dolog lehet, de kiderült, hogy a börtönt nevezik baszinak. Öcsike nem tért vissza soha, amit pedig sajnáltam, mert túl sok kérdés maradt bennem megválaszolatlanul.

Ott volt például a tojások ügye. Azt rebesgették, Öcsike volt az, aki megdézsmálta a tojásokat a faluban. Feltörte és kiitta őket, mint egy vadállat. Ahova betört, a tyúktól falára krétával egy nagy, girbegurba vonalú kört rajzolt. Nem derült ki például ez sem, hogy miért, és senki nem ment utána a basziba, hogy ezt megkérdezze tőle. Később olvastam olyasmit, hogy a kör szimbólumának fontos jelentése volt az ókori filozófusok körében, és igazán körmönfont magyarázatokat találtak ki hozzá. Szerintem ezeknek a magyarázatoknak semmi értelmük nem volt, de valamivel az ókorban is el kellett ütni az időt. Igazán tökéletes körvonalat viszont ember képtelen volt rajzolni, és Öcsike körvonalai sem voltak tökéletesek. Bármit akart is üzeni a falubelieknek, senki nem értette meg a szándékát.

Öcsike szeretett magyarázni, ám a beszéde mindig túlságosan homályos volt. Ezt a legtöbbet annak tudták be, hogy sok időt töltött külföldön, ahol kimosták az agyát. Abban az évben tért vissza, amikor változni kezdtek a dolgok, habár mi ebből a változásból sokáig semmit nem érzekeltünk. Azt beszéltek, el fognak tarakodni a kommunisták, de én nem tudtam, kik a kommunisták, senkire nem

volt ráírva, hogy kommunista-e vagy sem. Amikor kérdeztem anyámat, kik a kommunisták, azt mondta, arra magamtól is rá fogok jönni. Ezzel nem voltam kisegítve. Azt hittem, nálunk nincsenek kommunisták, mert mindenki úgy beszélt róluk, mint valami távoli gonosz hatalomról, amelynek inkább csak a sötét, baljós árnyéka vetül ránk. Öcsike ebben legalább érthető volt, még ha ezt inkább csak halkabban szokta is mondogatni: a kommunisták lógni fognak, suttogta felénk a kocsmából jövet, amikor mi a buszmegállónál támasztottuk a biciklijünket. Azt viszont ő sem árulta el, pontosan kikre gondol, név szerint kik azok, akik lógni fognak. Kacsaringósan haladt hazafelé, és gyakran megállt hügyozni az út menti bokroknál, ami bennünket hangos röhögésre készített, de Öcsike ezt egyáltalán nem bánta, mert szerette, ha van közönsége.

Öcsike nem tudott nevetni. Vagyis tudott, de nem úgy, ahogy a többiek. Asztmás lihegésre, szűkölésre, néma nyüszítésre emlékeztető hangot hallatott, amikor elsütött egy-egy poént. Mintha nem kapott volna levegőt. Gergő azt mondta, egy természetfilmben hallotta, hogy ezt a fajta nevetést nevezik csimpánznevetésnek. A csimpánzok is tudnak nevetni, csak nem olyan vidáman, ahogy az emberek. Öcsike is tudott nevetni, csak vidámnak nem láttuk soha.

Állítólag matrózként dolgozott odakint a tengeren, ami elég hihetetlennek hangzott. Mindig meg akartam tőle kérdezni, milyen volt a tenger hangja, az illata, a színe. A tenger távolabbinak tűnt a Marsnál, pedig a mellettünk hömpölygő Duna állítólag egyenesen oda folyik, a Fekete-tengerbe, és Öcsikének tudnia kellett, vajon tényleg fekete-e az a tenger, és ha az, akkor milyen fekete, olyan-e, mint a szeder, vagy mint a decemberi éjszaka, vagy mint az angolna bőre. De Öcsike nem beszélt nekünk a tengerről, inkább arról, miért tért vissza. Azt mondta, minden megváltozik, és mi végre megkapunk mindent, ami jár nekünk. És azt kérdezgette tőlünk, mit tudunk Budapestről és a magyarok egykorvolt birodalmáról, amiről mi semmit nem tudtunk, és inkább csak neveltünk rajta, hogy a magyaroknak meg már milyen birodalmuk lehetett. Öcsike Budapestről mesélt, amely ennek a birodalomnak a ragyogó fővárosa volt, és úgy képzeltem el, mint egy lebegő szigeten elterülő bevehetetlen erődöt, amelynek a falai között páratlanul színes élet nyüzsög, mindenki tarkabarka ruhában jár, és úgy beszélgetnek egymással, mint annak a vékony hangú költőnek a versében, a galagonyásban, amit a suliban le szoktak nekünk játszani magnóról. Nem igazán tudtam, mi az a galagonya, de ott a magasán lebegő Budapesten nyilván mindenkinek izzó galagonyaruhája lehet.

Öcsike azt mondta, Budapest most végre a mi fővárosunk lehet, ha eltakarodnak a бүdös kommunisták és az összes seggnyalójuk, akik szétszaggatták a magyarok birodalmát. Úgy mesélte ezt, mint egy messze földről idekeveredett öreg mesemondó, pedig csak egy kortalan, vézna, iszákos pacák volt, akit mindenki tegezett, és még nekünk is kikötötték, nehogy magázzuk, hiszen ez egy gyerek-eszű vénlegény, aki soha nem fog felnőni.

Nem igazán szerették őt a faluban, pedig egyáltalán nem tűnt ártalmasnak. Azt is kitalálták később, hogy ő gyűjtötte fel a Miškákék házat karácsonykor, miután néhányan mécseseket raktak a Jednota bolt elé. Ez is olyan magyaros dolog volt, mert a kommunisták Romániában lőni kezdték a magyarokat, és valaki kitett egy mécses a bolt elé a térre, hogy így emlékezzen az áldozatokra. Ezt sem

igazán értettem, mert rendszeren a szomszéd faluban lakókat is utálta mindenki, és akkor most hirtelen mi ez a szeretethullám, és egyébként is, hol a pokolban van Románia. Aztán persze megértettem, hogy messze van, de azért nem annyira messze, mert néhányan még segélycsomagokat is vittek oda, felpakoltak egykét Zsigulit, és mentek Magyarországon keresztül, pedig Magyarországra se lehetett csak úgy ukmukfukk átmenni. Kiderült, hogy Románia egy hatalmas, hideg ország, sok kóborkutyával és lovas szekérrel, áthatolhatatlan fenyevesekkel és borzongató farkasvonyítással, és az ottani magyarok is részei voltak annak a mesebeli birodalomnak, amelyről Öcsike mesélni szokott. Részei voltak, amíg nem jött egy öreg, dohos szagú, összeaszott képű diktátor, aki kiéheztette a népet és lerombolta a falvaikat. Ezért most megérdemlik az együttérzésünket. Erre egyre többen rájöttek nálunk is, és megszorodtak a gyertyák a bolt előtt, amíg le nem égett a bolt melletti ház, ahova nemrég egy szlovák nő költözött a Miška nevű lányával. Soha nem váltottam egyetlen szót sem ezzel a Miškával, mert a szlovák suliba járt, ami húsz kilométerre volt innen, de minden reggel láttam őt a buszmegállóban ácsorogni, és valamiért azt éreztem, jó lenne a közelében lennem. Csakhogy miután leégett a házuk, eltűntek a faluból, ami végső soron érthető volt. Eleinte azt beszéltek, véletlen baleset történt, de azért decemberben nem kap olyan könnyen lángra egy egész ház néhány gyertya miatt, amiket kiraknak a térre, így aztán sokan gyűjtogatóra gyanakodtak. Hamar előkerült Öcsike neve, és először azt beszéltek, Öcsike a kocsmában uszított a Miškáké ellen, mert kommunistáknak tartotta őket, aztán csehszlovák nacionalista ügynököknek, akiknek az a dolguk, hogy kiszagolják a magyarok szervezkedését. Azt kiabálta a kocsmából kijövet, hogy a tót kurva takarodjon vissza a hegyekbe a kis szeplős ribanc lányával együtt, de közben alig állt a lábán, és mi csak röhögtünk rajta. Néha odajött hozzánk, messziről búzlótt a piától, és percekig vacakolt, amíg meggyújtott egy szál Marsot, és azt ismételte, reméli, hogy nem állunk szóba azzal a kis ringyóval, aki csak azért jött ide, hogy megakadályozza a magyarok birodalmának a visszaállítását.

Ekkoriban már sokaknak kezdett elégük lenni Öcsikéből, és néhányszor alaposan helyben is hagyták őt a kocsmában, volt, hogy úgy kellett őt összekanalazni a kocsmakapu mellett, mert megfagyott volna reggelre. Egyre homályosabb lett a tekintete, és azt beszéltek, elfogyott minden pénze, az összes ropogós márkáját beváltotta és elitta anélkül, hogy a szüleinek egy tábla csokit is vett volna. A szülei olyan öregek voltak, vagy legalábbis olyan öregnek tűntek, mint az öreg szülők a népmesékben, akiknek a legkisebb fia elindul szerencsét próbálni a nagyvilágba. Nekik Öcsike volt az egyetlen fiuk, aki tényleg megjárta a nagyvilágot, és nem értették, miért jött vissza ebbe a szűkös kis faluba, ahonnan csak a szomszéd falu kukoricaföldjeiig lehetett ellátni. Aki innen kijutott, az nem jön vissza, ez a szabály, mondta egyszer Nandi, bár akkor még nem gondoltam, hogy ő is ki akar jutni, hogy tulajdonképpen azért jött ide, azért költözött hozzánk, hogy összeszedje a bátorságát a távozáshoz. Talán ő is Budapestre akart menni, ahol mindenki magyarul beszél, és ami akkora, mint egy egész bolygó. Anyám nem szólt semmit, amikor kérdően néztem rá, és amikor óvatosan megemlítettem otthon Budapestet, mintha meg se hallotta volna, mintha egy olyan rokon nevét hoztam volna fel, akiről nem beszélünk. És inkább megkérdezte,

még mindig elhordja-e az a görény az Iza néniék tojásait. Csak feltöri és kiissza, válaszoltam, és azt már nem tettem hozzá, hogy minden tyúkól falán, ahol a titokzatos dézsmáló felbukkan, egy krétával felrajzolt kört találnak.

Öcsike arról is beszélt, ha győz a forradalom, végre mi is elhúzzhatunk innen, bár mi ezt nem értettük, mert nem tudtuk elképzelni, hova mehetnénk. Majdnem megkérdeztem tőle, milyen messze van innen a tenger, de ez legalább olyan képzelenségnek tűnt, mintha azt kérdeztem volna, mikor indul a budapesti gyors. Nem lehet innen csak úgy elmenni, ezt jól tudtam, és csak anyám arcát kellett magam elé képzelnem, hogy emlékeztessen magam. Aki elmegy, azzal valami borzalom történik. És Öcsike esete is ezt a szabályt erősítette meg.

Azt mondták, kivégezték a román diktátort és a feleségét. Azt a gonosz öregembert, aki lelövette a magyarokat, és aki miatt leégett a Miškáké háza is. El akart iszkolni, de nyakon csípték a forradalmárokat, azok a forradalmárokat, akik nálunk is fellázadtak közben, tüntetéseket szerveztek Pozsonyban, és elkergették a kommunistákat. Öcsike dalolva éltette a forradalmat a kocsmából hazafelé tartva, de azt nem tudtuk kivenni az egyre kuszábbá váló szavaiból, mennyire őszinte az öröme. Nem maradt semmi pénze, és már tőlünk is kunyerált, hogy legalább egy kiskofolát vehessen magának. Nekünk persze nem volt semmink. Az anyámnak Nandit is el kellett tartania, akiről én azt sem tudtam, mit keres nálunk, minden este a fészében barkácsolt, amíg kész nem lett a tengeralattjáró.

A diktátort mindenestre lelőtték, és Gergő haverom azt állította, ő az egészet végignézte a tévében. A fickóba meg a feleségébe beleeresztettek egy szabályos sorozatot, és meg is volt. Én lemaradtam róla, amit nem is bántam túlságosan, mert nem voltam kíváncsi az öregember elvágódó hullájára. Gergő azt mondta, olyan volt, mintha csak egy szalmabábu lett volna.

Öcsike állítólag ugyanígy akarta kivégezni a szüleit, akikben régi zsarnokokat látott. Ugyanúgy éhezették őt, mint a diktátor a népét, a végén már csak egyetlen zsiros kenyeret adtak neki naponta. Ezt állította legalábbis. Mások azt mondták, az öregek minden pénzét elitta, és verte őket, amiért nem adtak neki többet, amikor pedig azzal fenyegették, kihívják rá a rendőrséget, kiüldözte őket a házból egy késsel, hátra, a lesoványodott, rühös tyúkok közé, ahol fogott egy vasvillát, és felszegezte a két öreget a füstölőbódé falára. Először az egyiket, aztán a másikat. Ott ült velük szemben egy fatönkön, amikor a szomszéd besétált hozzájuk közölni, hogy a tojásait már megint feltörite az a rohadék görény. Öcsike állítólag bevallotta a szomszédnak, hogy ő lopta a tojásokat, mert ezek a mocskos komcsik teljesen kiéheztek. És itt a szülei holttestére mutatott: az apja ott lógott a füstölő falán, az anyja mellette hevert.

Később még sok mindent beszéltek Öcsikéről, azt is, hogy kommunista besúgó volt, és azt is, hogy egy terrorista csoport szervezte be külföldi tartózkodása során. Azt is, hogy Miška anyjához járt éjszakánként, és azért gyújtotta fel a házukat, mert a nő elkergette. Nem derült ki, mi az igazság, de mindegy is volt, mert soha többé nem tért vissza közénk.

Később láttam, hogy sokan nem tüntették el a tyúkjuk faláról a krétával ügyetlenül felrajzolt köröket. Soha nem kérdeztem rá, miért.

Életrajzi kísérletek

Ragyogott a gödör

*Az udvar közepén ásták meg
a gödröt a meszesek,
addig azt sem tudtam,
hogy léteznek meszesek,
mire felfogtam, már a gödör is kész volt,
oltani fogunk, mondták,
oltani fognak, ismételtem,
hófehér rést ütöttek a sárga agyagon,
hogy a traktoros miért jött,
már nem is tudom,
úgy ragyogott a gödör, alig lehetett ránézni,
ne menjünk közel, aki beleesik, elég,
titokban kavicsokat dobtam a mészbe,
hátha meglátom, hogy mozog,
később azt mondták, részeg volt a traktoros,
azért vétette el az ívet,
a nagy, vörös gép előbb megdőlt,
majd nyöszörögve belefordult a résbe,
akkor vittek el onnan,
hogy ezt már ne nézzem végig,
pedig nagyon szépen süllyedt,
láttam, ahogy hátranéztem,
és gyönyörűen süllyed azóta is.*

Rajzás

*Cserebogarakat hány a kutyánk,
rajzás van, fölzabálja őket, kihányja,
van, amelyik még kifelé is
mozgatja a lábait,
de az sem olyan egyszerű,
hogy tavasz van,
már nem lenne szabad mozogniuk,
már semminek sem lenne szabad mozdulnia,
minden megtörtént, minden a helyén van,
de ez a vergődés megállíthatatlan,*

*milyen évszak ez, milyen év,
rajzás van, rovarlábakkal
kapaszkodik az elhasznált idő.*

A sánta kollégiumi könyvtáros fia

*Mostanában sokat gondolok
a sánta kollégiumi könyvtáros fiára,
ahogy az egyetemi büfé
csocsóasztalának neonfénye
beragyogta sápadt tokáját,
volt idő, amikor naponta játszottunk
egymás ellen, sohasem együtt,
és mégis, de mégsem, jó ellenfél volt,
ellenfélnek jobb volt,
sokat gondolok mostanában
a sánta kollégiumi könyvtáros fiára,
pedig akkoriban még nem is tudtam,
hogy ő a sánta kollégiumi könyvtáros fia,
ezt csak később mondta valaki,
de addigra már nem játszottunk ott
nap mint nap az egyetemi büfé
csocsóasztalánál, az az igazság, hogy én
már egyáltalán nem csocsózom,
a sánta kollégiumi könyvtáros fiából
meg szélsőjobboldali publicista lett,
de nem emiatt gondolok rá sokat.*

Rovarölő

*A szomszéd Anzsi néni
megint feljelentéssel fenyegetőzik,
amikor az utcán labdázunk,
túl hangos neki a pattogás,
egyébként nem is Anzsi néninek hívják,
ezt csak mi találtuk ki,
túl hangos a pattogás,
a férje néhány éve megölte magát,
rovarölőszert ivott a kerti szerszámosban,
én pattogtatom túl hangosan a labdát
Anzsi néni ablaka alatt,
apám szerint a férje sem bírta elviselni,
úgysem jelent fel végül,
hússzínű felhőkkel közelít az este.*

Rendszerváltás a Margit körúton

*Nem is amikor elmúlik a bűntudat,
amikor az újságárus végül elnéző mosollyal
átveszi tőled a kezében felforrósodott
tízforintost, nem is a kétségbeesés, előtte,
amikor rohansz vissza hozzá, hogy fizess,
nem is a szégyen, még azelőtt, mikor a házatok
kapujában felismered, hogy ki sem fizetted,
csak felkaptad a bódé pultjáról, és oda sem
figyelve elszaladtál a napilappal, amiért lekiüldtek
öt perccel korábban, szóval nem ekkor, hanem
még előtte, a nevetséges pánik előtti utolsó
pillanatban, amikor hétévesen tiéd a végtelennek
ígérkező zsibbadás, ahogy nézed a kezében az érmét,
szemközt a vakító napkoronggal, a másik kezében
újság, a szélben lobogó címlapon összevissza álló
autók az úton, és nagy betűkkel, hogy taxisblokád,
szóval, amikor azt gondolhatod, hogy tiéd a döntés,
hogy elteszed, és belépsz, vagy visszamész, és fizetsz,
és közben eszedbe jut egy összeomló birodalom
utolsó delegációja pár évvel korábban, ugyanitt,
ezen az úton, mikor az erkélyen a szárítóra
csipetett fehér textipelenkák egyikét felkapta a szél,
és repült, lecsapni készült a fekete kocsisorra,
a legfontosabb autó szélvédőjére, most is, mintha jöhetne
mindjárt egy csattanás, miközben visszasétálsz
az újságárustól hazáig, végleg, mint harminc
évvel később, reggelente, mikor nem tudod még,
hogy melyik volt kudarc, amit álmodtál, vagy az,
hogy vége van, ott maradsz ebben a hosszú ébredésben,
a sirálycsapat közepén, egy eltorlaszolt híd felett.*

„Először esik el”

Egy ponton mindenki eljut odáig,
hogy beszélni nincs miről. Pontosabban,
hogy a lényeg nem elbeszélhető.
A filozófusok riadót fújnak itt és
visszamenekülnek az eszmeftuttatásba.
Mire is tehetnék tétjeiket mondatok nélkül?
A viharvert lírikusok hozzájuk járnak terápiára,
hogy aztán csendesebb öblöket keressenek maguknak,
vagy felcsapnak hegymászóknak.
Mivé is lennének szavak nélkül?
A némaság fekete állóvizén ki merne hajózni?
Hallottam egyesekről, akik megsüketülve a zenébe menekültek.
És olyanokról, akik fává változtak üldözöttségükben.
Hallottam növények és kövek bálványozásáról.
A legvakmerőbbek mégis, úgy hiszem, azok,
akik vasárnaponta pontban fél tizenkettőkor
bekészítik a sütőbe a rétest az érkező unokáknak,
miután kora hajnalban a templomkertben
gondosan nevelt muskátlikat helyeztek el
a szenvedéstörténet egyes stációi elé.

Valamit a szeretetről

Azt tanulod éppen, hogy nem lesz jutalom
a lemondásért cserébe.
Tartod a tempót és futsz, kitartóan, céltalanul.
Kilégzés.
Most segíts meg, Mester!
– hogy is volt, mikor eszedbe jutott a vacsoráról
a reggel, a reggelről
a kakasszó, a kakasszóról
az árulás,
és hirtelen emlékeztél mindenre, ami azután következik?

*Mondd, te meddig bíztál?
Hol volt az a pont, mikor végleg veszni hagytad magad?*

*S ha addig futnál, hogy már nem érted,
mit szó ellened a világ?
Mint célszalagot szakítod át
a hálókát, miket megannyi keresztes feszít eléd
az ösvény fölé behajló ágakon.
Visszanézel: útszélen kosárnyi őzláb,
elsírhatod magad, hogy sose nősz nagyobbra,
verjen bár az eső, te csak, mint a gomba,
minden ősszel gyönyörűen megbolondulsz.*

Vallatólámpa

Lógattam a lábam a folyóba,
és vártam, hogy felkrákgom magamból
az életet, ami kásás ködként gomolyog
összecsukló testem előtt a macskaköveken,
lányszobortorzó frissen feltárva.
Így még kékebbnek és selymesebbnek tűnik
a szépek és a jók téli éjszakája.

Vártam, hogy az az ember értem jöjjön,
aki lent lakik a parton, bőrén lenyomatot
hagy a sás meg a nád, meg a vadkacsák tolla.
Tudja, hogy kővé válok, kőből jövök,
a kőnek meg csakis a kő lehet a sorsa.

Irigyeltem, csodáltam omlékony testét,
vaksága sem keltett bennem semmi szánalmat,
fekete lencséjén irizált a világ
tükre porszemről porszemre, atomról atomra –
és tetszett nekem a két kerek melle,
meg a borotvaéles, szögletes állkapcsa.

„Hát mondd meg, lányom”, kérdezte először
puha, aztán metsző hangon, és nem zavart,
hogy mindig váltogatta, „jó-e neked lánynak,
vagy lennél inkább más, de ha egyik sem,
jobb, ha tudod, azt itt senki sem bírja.”

Füst szívárgott a szájából és bevonta az arcát,
és amúgy is, neki mindegy volt minden.
Ő csak azt tette, amiért idehívták,
hogy mint kívülálló, kikérdezzen engem.

„Gondolom, megkérdezték, megfogta-e már a kezed.
A kis hideg és száraz kezed. Bemutatott-e a szüleinek.
Mekérdezi-e naponta ötször, de inkább hatszor,
mi van veled. Mindegy, hogy akarod vagy nem,
csak ő akarjon. Remélem, érted, mire gondolok.
Hidd el, én nem értem, de nekem ez a munkám. Ők

*nem bírtak veled. Bármennyire rokonszenves
vagy, nekem sajnos ki kell derítenem,
tényleg úgy érzel-e, ahogy ők szeretnék.”*

*És tetszett, ahogy az ingén a kocka éleit
elmossa a melle domborúja és homorúja,
a szálak sörtéje és serkenése a szép
szája felett, a hónalja sötétje,
csípője kifacsart öszvér-pördülése,
amikor rácsap a hajtó, hogy gyerünk,
tovább már, ne fáradj, le ne dermedj,
tetszik az út vagy nem, ezt tedd meg.*

*És susterog a telep összes hársfalombja részén
nyílt ólomüveg-mintán benyilalló félfény,
villanhat a függőfolyosókon a tűzben edzett,
már csak egy irányba néző szempárok láncja,
és rohadhat ártatlan kövekbe metszett,
habzó szájú vadaktól zsúfolt ösvények
száz burgundi, okker, rücskös rovátkája,
szakadhat le gyámkő és omolhat oromfal,
pőrén hagyva mindazt, amit mások,
akár, akik vádoltak, jobban takartak,
de nincs szánalmasabb, mint aki,
ahogy zavaros folyóba, újra felhasznált
és eljátszott axiómákba belefúlad.*

*És visszhangozhatna, mint gyerekdal
a téren, hogy körülöttünk a kő,
és a hatalom bennem, és mindenki
más ugyanígy gondolja körülöttem.*

A kertben

*most még zümmög a hőség a kertben amíg
a lehullt termésre gomolyfelhő árnyéka
vetül a termőbe fordult nyári fákra
felnézve már nem az eget látja henry
maga felett ahogy egy gyümölcsbe harap
a gránátalma leve fröccsenő vörös alkonyat
az állán csordulva a szőlő árnyéka rubin
és meggy az előző vakító pillanat vagy
sápadt arany édes körte a szomorú emlék
amely henryt annyira gyötörte még nemrég
elmúlt és holnap a mélyzöld lombok alatt
majd ha túlrejt gyümölcsök között válogat
henry a kezére száll egy ékszerszín darázs.
és ennyi csak a nyár íze meg az elmúlás*

Ősz

*kopott tarlókon át tart hazafelé az ősz
talán én vagyok a föld és az októberi hideg
ócska gumicsizmája talpa alatt nincsenek
itt aranyló kékék nincsenek csak rögök
– ő pedig megáll lehajol elmorzsol egyet
és a benne ott alvó pondró hiába örök
volt önmaga teljes és zárt kisvilága
a testében kerengő nedvekkel s a nyár
színéről szóló emlék, amikor – de már
nem lesz amikor a fáradt ősz sóhajtoa
felegyenesedik és a nadrágjába törli a kezét.
csahos kutyája a fagy. az ég kopár és sötét*

Arról álmodom

*henry most éppen álmodik: titkos
kis tükörvilág, illékony limlomok
értelmetlen képek és a zagyvaság
árnyéka csak a valóság ott ahol
az álom maga is az álmodásról szól
értelmezéseivel a vadul mozgó szem
a szemhéj mögött: egyfajta zavaros
metafizika lebeg henry fölött amikor
reggel felébred akkor kérdéses lehet
hogyan nem csak álmodta-e ezt az
álmokkal teli ócska kis életet*

Ebéd

*henry evés közben verset olvasva
csak időnként nyel egyet vagy oda
sem nézve nyúl a pohárért míg a
villa vakon csap le a zsíros húsrá
és mire henry a vers közepéhez ér
az utolsó falat is elfogyott már és
a tányér üres porcelánfehér
az alján a hideg zsír ragyogása
mintha egy túlgondolt költemény
rímes zárósora volna tompán és
tétlenül hever keze ügyében a kés:
pengéje fémből van: rideg és recés*

A filozófusok

*a filozófusok megpróbálják, de tényleg, egymás szavába
vágva a nyár, dadognak, a lényeg, az esőszín este van
és olykor az eget felettük lesve: és ha a csillagok?
megnyalják az ajkukat: metafizikák érvek és okozatok
haszna ez amikor arról beszélnek, ó, hogy könyveket*

*majd írnak ha, és a vallás is, és a részeg énekek
az esőben mert, ahhoz lesz kedvük: a szabad akarat,
vagy egy közhely az utcán a felhősödő nyári ég alatt
a titok és az emberi élet értelme az elme
önmagában való világ okozat végcél ilyesmi – –
aztán behúzódnak egy sötét kapualjba
amint elkezd úgy istenigazából esni*

Coda (haikuk)

*mily puha sárga
színt ont a verseimre
az olvasólámpa*

*fényében ragyog
a drága fehér papír:
fénylő hasonlatok*

*a rímek: szavak.
nézd éjjeli lepkéként
hogyan csaponganak*

*s a lámpabura
aranykörén túl mégis:
ott az éjszaka*

A „NÉGYÉLTŰ NINCS-GÉPEZET” ÉS AZ ARCHÍVUM VÁGYA

Csorba Győző két verséről

Az irodalmi művek kritikai megértése gyakran nagy elmaradással követi a művek közzétételét. Ez a késés a legtöbb esetben szükségszerű. A mű és a kritika együttállása ritkaság. Ennél is súlyosabb gond, s voltaképpen ez az igazi gond, hogy az értelmezés színvonala sokszor elmarad a vizsgált művek várakozásaitól, igényeitől. Csorba Győző esetében hatványozottan ez a helyzet. Tüskés Tibor érdeme, hogy a nyolcvanas évek elején vállalkozott egy monografikus áttekintésre, ám a realizmus elavult és körvonalatlan fogalmának az értékelés középpontjába helyezése által, helytálló megfigyeléseivel együtt is, egy jóval régebbi szituációba helyezte az életművet.¹ Pedig Csorbáról már negyven évvel korábban fontos irányjelzést adott Sötér István és Lengyel Balázs. Előbbi a *Szabadulás* című korai kötetet bemutatva a monoton, szürke tónusok mögött erőteljes ódai hang érlelődését érzékelte,² utóbbit pedig a Csorba-szövegek intellektuális telítettsége ragadta meg.³ Ezek lényeges megfigyelések. Ötven évet kellett várni egy újabb fontos jelzésre: a kilencvenes évek első felében Kulcsár Szabó Ernő fogalmazta meg, hogy ebben a költészetben „az életbizalom és a vereségtudat meg-megújuló küzdelme” zajlik, s ez a megállapítás a szövegösszefüggés által konkrétabb értelmet. A szerző Vas István, Jékely Zoltán és Kálnoky László lírájával együtt az esztéta klasszicizmus hagyományvonalába helyezi Csorbának az én közvetlen világtapasztalatát felmutató költészetét, miáltal a klasszikus modernség jegyében teszi azt értelmezhetővé.⁴ Ezen a nyomvonalon el lehet indulni.

Én ehhez az elinduláshoz – Csorba egyéni arculatát keresve – az archívum filozófiai kategóriáját veszem alapul, szabadon értelmezve a Freudtól Foucault-ig egyébként is alakulásban lévő fogalmat.⁵ A magam részéről lelki rendet, világképet, benső valóságot értek rajta. Olyan személyes mitológiát, amelynek két főszereplője a szellemi Apa, a Mester, az archívum-elmélet nyelvén az Arkhón, valamint a Scholar, aki vállalja a Fiú szerepét, és akire feladatként hárul az Apa tanításának őrzése, illetve annak megértése és átvétele, s majd az Apa helyének elfoglalása. Csorba lírai mitológiájában az Arkhón szerepét Várkonyi Nándor tölti be, akiben mintegy személyes arculatot kapott a korai költészetében (és később is) oly fontos problémát jelentő Idő, ez a láthatatlan, mégis mindenütt jelen lévő romboló erő, amely a neki kiszolgáltatott egyént mégis a heideggeri értelemben vett autentikus lét lehetőségével ajándékozza meg.⁶ Mert Várkonyi – elegendő, ha a *Sziriát oszlopa*ira gondolunk –

Elhangzott 2021. szeptember 14-én Pécsen, a PécsLIT irodalmi fesztivál megnyitóján.

¹ Tüskés Tibor: *Csorba Győző*. Akadémiai, Budapest, 1981.

² Sötér István: *Négy nemzedék. Élő magyar költők*. Parnasszus, Budapest, 1948, 247.

³ Lengyel Balázs: *A mai magyar líra*. Officina, Budapest, 1948, 92.

⁴ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum, Budapest, 1993, 70–71.

⁵ Az archívum Derridától és Foucault-tól és másoktól ismert fogalmát Bertók-könyvemben értelmeztem, erre most csak utalok: Nagy Imre: *A második kapu. Bertók László kései költészete*. Kronosz, Pécs, 2015, 41–43.

⁶ Nagy Imre: Az aggodalom kiáltása (Csorba Győző halálpóetikája. Költészete 1955-ig). *Jelenkor*, 2017/1, 86–93.

az idők tanúja: „millió évek millió / mérföldjein / mozgott otthonosan”, olvassuk Csorba Várkonyi halálakor írt, megrendítő erejű *Apa-sírató* című versében,⁷ a pátoszt ellenpontoszó szándékkal az idézett sorokat így folytatva: „(csak az úttesten át keservesen)”. A vers a siratóénekek ismétlődő-variációs retorikáját követi. Központi állítása: „másodszor vesztettem apát”, e szöveg körül forog a személyes veszteség fájdalmasan alanyi ritmikája: „De én...”, „És én...”, „Most én...”, „Hát én...” „másodszor vesztettem apát”.

Pedig ez a kapcsolat jó ideig nem volt problémáktól, sőt kölcsönös gyanakvásoktól sem mentes. Meg kellett küzdeniük egymással, vagy inkább: *egymásért*. Várkonyi 1942-ben megjelent irodalomtörténeti főművében, *Az újabb magyar irodalom 1880–1940* című könyvben, ahol például Takáts Gyula már méltó értékelést kap, Csorba csak a „futottak még” apró betűs halmazában szerepel pár adattal, pedig akkor már két kötete is megjelent. Ugyanebben az évben Csorba, túlzottan tartván Várkonyinak a népi írókhoz, főként Kodolányihoz fűződő vonzalmát, Weöres Sándorral és Makay Gusztávval együtt kivált a *Sorsunk* szerkesztőségéből. (Igaz, utóbb helyreállt ez a viszony.) Ez a kapcsolat tehát nem indult valami jól. Várkonyi negyedszázaddal később a *Jelenkorban* publikált tanulmányában azonban már azt írta a költőről szóló tanulmányában, hogy „Csorba elérkezett a művészi szigornak arra a fokára, ahol tárgy és a forma szerves, szétbonthatatlan egységbe szerveződik”.⁸ A *Pergő években* pedig elárulja, hogy Csorba megbízható értékítéleteit ismerve „szorgosan kikerétem bírálatát saját, lapon kívüli munkálataimra is, sohasem haszontalanul”.⁹ A másik oldalon is érlelődik a bizalom. *A város oldalában* című beszélgetős könyvben Csorba „mesteri” szerkesztőnek nevezi Várkonyit (vélt narodnyikása ellenére), ítéleteiről pedig azt mondja, hogy azok legtöbbször helytállóknak bizonyultak.¹⁰ Csorba *Ív* című folyóirat-kísérletében is közölte Várkonyi egyik tanulmányát.¹¹ Így alakul érlelődik ez a kapcsolat arra a szintre, amely az *Apa-sírató*ban feltárul előttünk. Ez a szöveg, a viszony lényegét megfogalmazva, rámutat az Arkhón hagyatékára – és itt most ennek a személyes mitológiának a mélyére jutunk: a négy ősi elem földi szféráján túl, mintegy fátyolon át meglátjuk a felderengő alakot, s mintha onnét hallanánk a gyászoló által neki kölcsönzött hangját:

Víz-föld-ég-időjáró
négyéltű nincs-gépezetén
élő álmait ellenőrzi
És látja már hogy álma szebb volt
látja hogy élni élni jobb volt
és szomorúan visszaneéz

Íme, az üzenet, a „négyéltű nincs-gépezet” örök álma: ha szavakkal mondanánk, kevesebbet mondanánk, mint a gesztus jelbeszéde: „szomorúan visszaneéz”. A Scholarnak lenne ugyan ehhez még megjegyzése, folytatva a vitát: „kérném a tenyerét hogy arra írjak / s nincs tenyere – –”. A hiányzó tenyér a kezek néma kommunikációját idézi fel egy rokon tárgyú másik versben:

⁷ A vers Várkonyi Nándor halott alcímmel az 1976-os *Észrevételek* kötetben látott napvilágot.

⁸ Várkonyi Nándor: *Egy irodalmi korszak számvetése*. Széphalom, Budapest, 2008, 300–303. Eredetileg: *Jelenkor*, 1966/10, 947–955.

⁹ Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Magvető, Budapest, 1976, 459.

¹⁰ Csorba Győző: *A város oldalában*. Jelenkor, Pécs, 1991, 53., 77., 81., 97.

¹¹ A *Nemzedékek* című dolgozatot az *Ív* első helyen közölte 1945 decemberében.

Nándor, jó-e, ahogy csináljuk?
Nándor, a télnek vége lett.
Mellünkben, látod, óriás lyuk,
megüresedtünk nélküled.

Volt volna még fegyverem egy pár
továbbmenekítnem magam,
Nándor, nagyon kezemre csaptál,
mind elejtettem, oda van.

A mesterek hagyatékának átvétele majd' minden esetben az örökhagyó által kijelölt helyen történik. Az archívum-elmélet nyelvén ez a *letéteményezés helye*. Az 1924 óta folyamatosan Pécssett élő, s az írógépét szakadatlanul „e helyütt verdeső” Várkonyi ezt a várost jelöli ki erre a szerepre. Csorba tudja ezt. *Séta és meditáció* című versének sokszor idézett sora a Mester kijelölő gesztusára reflektál: „Nekem: a város mindörökre.” Szinte szerelmi vallomásként hangzik. De Csorbával vigyázni kell, mert mint a jó költők általában, mindig mást is mond, mint amit mondani látszik. Mert ha beleolvasunk a költő levelezésébe, olyan következtetésre juthatunk, ami bizony sértheti a lokálpatrióta érzékenységet. Szántó Tiborral, a *Dunántúl* című, *Jelenkor*-előd folyóirat egykori szerkesztőjével folytatott levelezéséből megtudhatjuk: Csorba az ötvenes évek második felében el akart költözni Pécsről. Megjegyzendő, hogy ez a szándék a valameddig Pécssett élő írók részéről tipikus. Felsorolni is nehéz lenne azokat – Somlyó Zoltántól Fejtő Ferencig és tovább –, akik a távozás mellett döntöttek. Hiszen ez a város még húsz évig sem tudta a bölcsészkarát megtartani. (Ellentétben Szegeddel, amely olyan jelentős írókat volt képes magához kötni, mint Tömörkény István, Móra Ferenc és Juhász Gyula, s ahol a bölcsészkar is gyökeret tudott verni.) „Majd megmutatom én – írja Csorba Szántónak 1957. november 21-én, éppen 41. születésnapján –, hogy szintén fővárosi leszek.”¹² „Helyzetem itt egyre furábbá válik. Köztudomású városzerte, hogy elköltözési szándékaim vannak, s már egy kissé úgy néznek rám sokan, mint aki túlélte a halálát” – olvassuk pár hónappal későbből.¹³ De az elköltözés terve a beígért állással kapcsolatos bizonytalanság és a lakáskérdés megoldatlansága miatt kútba esett. Csorba maradt. „Itt Pécssett különös újság nincs” – írja Szántónak 1958. február 20-án fanyar iróniával: „Az irodalmi élet komoly fejlődésnek indult, mióta hivatalos székhelye együtt van a futballistákéval. [...] Most már arról is lehetne szó, hogy a két szervezet egybeolvad. [...] Büfé már van. Szurkolók is.”¹⁴ Ha ebben a szövegösszefüggésben olvassuk a fentebb idézett vallomást, akkor a szavak mást is jelenthetnek: azt, hogy hát *nekem* ez jutott, *mindörökre* itt kell élnem. És ha a Pécs-vízió nevezetes verseit felidézzük, s megpillantjuk *Az ürögi erdőben* ijesztően rohanó felhőit vagy a *Flórapihenő* sötét tónusait, akkor az idézett sorra vonatkozó sejtésünk nem tűnik képtelennek. Pláne nem, ha elolvassuk a kései beszélgetős könyvnek a bölcsészkar utáni pécsi vákuumra vonatkozó (meglepően terjedelmes) részeit, ahol felvonulnak a Weöres által „homorú Parnasszusnak” nevezett provinciális világ helyi „nagyságai”, fura figurái és dilettánsai. (A helyzet majd a *Jelenkor* 1958-as indulásával Tüskés Tibor, majd Szederkényi Ervin szerkesztésével országos rangú folyóirattá válásával, később a bölcsészkar újjászületésével fog megváltozni.)

¹² Csorba Győző és barátai. *Budapesti levelek Pécsre*. Sajtó alá rendezte Pintér László. Pro Pannonia, Pécs, 2006, 143.

¹³ Uo., 149.

¹⁴ Uo., 151.

De említettem, hogy Csorba mindig mást is mond, mint amit gondolnánk. Most is ez a helyzet. Még nem végeztünk ugyanis az idézett sorral. Mert ha rálapozunk a *Séta és meditáció* című kötetben a versre,¹⁵ láthatjuk, hogy a város szó a névelővel együtt kurzíválva van, dőlt betűvel kap különös nyomatékot: *a város*. Ám ha az 1978-ban megjelent *Összegyűjtött versek*ben is rálapozunk erre a szövegre, rögtön szemünkbe ötlük, hogy a korábban dőlt betűs szakasz újabb, még erősebb nyomatékot kapott, csupa nagybetűvel olvasható: A VÁROS.¹⁶ Ez nem az irónia, nem a dezillúzió hangja. De már nem is csak vallomás. Több annál. Kinyilatkoztatás. A letéteményezés helyének felismerése és vállalása. És ha ehhez még hozzávesszük, hogy a *mindörökre* szó a keresztény ima *mindörökké* szavának variációja, akkor az utána következő *ámen* is elhangzik a tudatunkban. A vizsgált sor, s az egész vers a maga profán, visszafogott hangján itt már szakrális fényt kap. Ez is benne van a vallomás szólamának meghatott rezgése és a dezillúziós kétely mellett.

Ó bűvölő város, sokarcú,
ha kérdeznék, nem tudnám, hogy milyen vagy.

Nyugalmak, zajok fészke,
kőszürke és levélzöld,
hegyen hivalkodó, völgyben rejtőzködő,
tegnapelőtti és holnaputáni,
makacs munkás, kéjjel lustálkodó,
öl-puha, aszkéta-rideg,
aggastyán-bölcs, kamasz-melldöngető

És a bonyodalmaknak még nincs vége. Mert annak a kipécézett, s bizonyára már nagyon is agyongyötört sornak alighanem van még egy további üzenete is. Ne feledjük, hogy a vers a koporsóra történő utalással kezdődik, s egy temetés bensőséges képével zárul: „Ölében viszi a Mecsek a télbe / embereid és házaid.” Ebben az összefüggésben a „mindörökre” *A szó ünnepében* közölt *Népdal-variációra* rímel:

Addsza, pajtás, a vasvesszőt,
hadd verem meg a temetőt,
nyíljon már ki, fogadjon be
mindörökre!

És a *Hívó* című, még 1948-ban írt, de ugyancsak *A szó ünnepében* közölt, Istent megszólító-kérlelő vers is felidéződhet bennünk:

Az éjszakák lovagja vagy,
lépj át a napsütésbe,
ki eddig nem jöttél belém,
csak jajra és nyögésre,

légy ikre az örömek is,
ó, légy sziámi ikre
minden percemnek, járj velem
örökre, mindörökre.

¹⁵ Csorba Győző: *Séta és meditáció*. Magvető, Budapest, 1965, 46–47.

¹⁶ Csorba Győző: *Összegyűjtött versek*. Magvető, Budapest, 1978, 322–323.

A „mindörökre” szó ily módon már nemcsak az élet végéig tartó kötődésre utal, hanem azon túlra is. „Víz-föld-ég-időjáró / négyéltű nincs-gépezetén” kiléptünk az időtlenbe.

A verset értelmezve egy olyan tanuláshoz is eljutottunk, amely Csorba költészetének, létértelmezésének talán legfőbb jellemzője. Mert mit is tapasztaltunk? A nincsből vant, a halálból életet, a provinciából várost (a város lehetőségét) létrehozni – íme, az ódai tónus, amelyet egykor Sőtér érzékelt –, ez a versek üzenete, megfelelvén (ha lehet, és ha nem lehet, akkor is) az Apa morális parancsának. Csorbának van erre az átalakító erőre egy saját szava: a *másulás*.¹⁷ Az örök változás, a mássá válás, a mássá tevés, a metamorfózis képessége. A Scholar leckéje. Vagyis: életbizalom a vereségtudat terhével.

¹⁷ A *Nő a vonaton* című versben, *A szó ünnepe* című kötetben.

A LENGYEL TÉNYIRODALOM A XXI. SZÁZADBAN

Lengyelországban sosem volt ismeretlen műfaj a riport- vagy tényirodalom, évszázadokra visszanyúló hagyománya van, illetve mindig is népszerű műfaj volt az útirajz, amellyel a riport is rengeteg rokon vonást mutat. Az idők folyamán természetesen változtak mind a riport és a riport-író feladatai, szerepkörei, mind a témák, amelyek e non-fiction művek középpontjában álltak. A rendszerváltozást követően tematikai felszabadulás figyelhető meg, olyan témák kerülnek elő, amelyeket addig mellőzni kellett, mint például a (volt) Szovjetunió, illetve hangsúlyosan sokat foglalkoznak az újjáalakuló Lengyelországgal, saját lengyel identitásukkal. Ekkor stabilizálódott a riport helyzete abból a szempontból, hogy világosan kiderült, a tévé és az internet világában már senkit sem érdekel, ha egy riport-író napok elteltével beszámol egy eseményről, ennél mélyebbre kell nyúlni. Így vált a lengyel tényirodalom az újságírásnál lassabb, ugyanakkor a historiográfiánál jóval gyorsabb műfajjává; a szerzők sok esetben elég gyorsan elvégzik azt a munkát, amely történeszeknek évtizedeket vesz igénybe (bár természetesen egy az egyben nem hasonlítható egymáshoz a kettő). A XXI. század második dekádját pedig már a riport évtizedeként szokás emlegetni.

Fokozatosan egyre több „kényes” téma került előtérbe, születtek riportirodalmi művek a holokausztról, a szocialista Lengyelországról, híres-hírhedt politikai vezetőkről, de a világ történéseire is gyorsan és határozottan reagál a lengyel riportirodalom. A XXI. század tényirodalmi műveinek legnagyobb újdonsága talán az, hogy olyan témáknak is teret ad, melyek sokáig abszolút tabunak számítottak, mint a lengyel–német viszony, a lengyelek és a (lengyel) zsidók kapcsolata és az ehhez társuló felelősség vagy az egyház túlkapásai. Erre mutat rá részletesen a lengyel irodalomtörténész, Przemysław Czapliński jelen lapszámban is szereplő tanulmánya.

Mindig is problematikus volt a riport- vagy tényirodalom műfajának meghatározása, hiszen szigorúan véve nem fér bele sem a klasszikus értelemben vett szépirodalom, sem az újságírás műfajába, mindenképpen valamiféle hibridként kell rátekintenünk. Rengetegen próbálkoztak már a műfaj definíciójának meghatározásával, irodalomkritikusok, irodalomtörténészek és maguk a riportirodalom művelői egyaránt, egyelőre azonban nincs konszenzus a kérdésben.¹ A helyzetet tovább nehezíti, hogy bár lényegében régóta jelen van Lengyelországban a riportirodalom, mégsem született meg eddig a hozzá kapcsolódó irodalomelmélet. Ez viszont napjainkra változni látszik, egyre több olyan tudományos munka jelenik meg, amely a műfaj elméletével, poétikájával foglalkozik, valamint az irodalomelmélettel és -kritikával foglalkozó *Teksty Drugie* folyóirat is megjelentetett 2019-ben egy riportirodalmi lapszámot – melyre jelen írásomban is több ízben támaszkodom –, ami szintén abba az irányba mutat, hogy most zajlik a műfaj elméletének kidolgozása.

A definiálással kapcsolatban Paweł Zajas (aki többek között a non-fiction irodalom és a fordításszociológia kutatója) hívja fel a figyelmet arra, hogy a non-profit és a non-

¹ Vö. Németh Orsolya: *Posztsovjet non-fiction. A volt Szovjetunió országai és a lengyel tényirodalom*, Örökség Kulturpolitikai Intézet, 2019, 9–15.

governal kifejezések mintájára a non-fiction esetében is tagadó önmeghatározással állunk szemben, ám míg az első két fogalom mindenki számára érthető, a harmadik értelmezése még mindig eléggé sajátos.² Szintén Zajas kutatásaiból derül fény arra, hogy a felvázolt probléma nemcsak Lengyelországban van jelen, hanem az egész világirodalmat érinti, ahol jelen van a non-fiction irodalom. Gyakran már a megnevezés sem egységes, angol nyelvterületen egyaránt jelen van a literary non-fiction és a new non-fiction (a new journalism mintájára), a németben a Sachbuch és az erzählendes Sachbuch kifejezéseket használják, a franciában a littérature essais-t, a dánban a faktliteraturl, a legfigyelemreméltóbb pedig a műfaj holland megnevezése, a quality non-fiction.³ Lengyelországban is azt látjuk, hogy egymással párhuzamosan létezik tényirodalom (literatura faktu) és a riport (reportaż) kifejezés, melyek időnként egymás szinonimái, máskor pedig utóbbit az előbbi részeként értik. Ami a magyar helyzetet illeti, további nehézséget okoz, hogy gyakorlatilag nincs jelen a műfaj (a harmincas, majd a hatvanas évek szociográfiai műveit és egy-két mai kivételt leszámítva), a riport szó hallatán a legtöbben egy bulvárjelenségre asszociálnak, és a tényirodalom kifejezés sincs benne a köztudatban.

A műfaji meghatározás mellett az okozza a további folyamatos problémát, hogy a riportirodalom része lehet-e a szépirodalomnak. A hatvanas években például főleg a német irodalom kutatói között volt egy olyan törekvés, hogy be kellene vezetni egy negyedik műnemet, ez lenne a non-fiction prózaforma. A kilencvenes évekre azonban világszerte rengeteg kutatás született, és ez a fajta kiterjesztés már nem volt fontos, a definiálásnak az a része került előtérbe, miszerint a riport „olyan próza, amely különös módon írja le a kulturális konstrukciókat azok narratív rekonstrukciója és transzformációja által”.⁴ Amikor 2015-ben Szvetlana Alekszijejics fehér orosz riporter-írónak ítelték oda az irodalmi Nobel-díjat „többszölamú írásaiért, amelyekben a jelenkor szenvedéseinek és a bátorságnak állított emlékművet”, némileg változott a helyzet, és egyre inkább elfogadottabbá vált/válik, hogy ez a fajta non-fiction irodalom is beletartozhat, beletartozik a szépirodalom kategóriájába.

A lengyel riportirodalom sok változáson esett át az idők folyamán, követte a történelem és a politikai berendezkedések alakulását. Az első világháború végén, mikor Lengyelország visszakerült Európa térképére, az volt a legfontosabb feladat, hogy hírt adjanak az újjászülető államról, a kommunizmus időszakában úgy kellett írniuk az országban uralkodó helyzetről, hogy csak a sorok között olvasva derüljön ki az igazság, a rendszerváltás után pedig teljesen új utakat kellett keresni, mivel a felgyorsuló audiovizuális, majd internetes média az addig létező formában kiszorította a riportot.⁵ Az új évezred beköszönte pedig újabb kihívások elé állította a riportirodalmat, leginkább annak okán, hogy már nem csak az irodalomban hódít a non-fiction (elég csak a két legnagyobb streaming csatorna dokumentumkínálatára gondolni) – erre hívja fel a figyelmet Justyna Tabaszewska, a Jagelló Egyetem Irodalomantropológia Tanszékének kutatója is.⁶ Illetve, mindig is fontos volt feltenni a kérdést, hogy mi is maga a tény, a fake news korában azonban ennek még nagyobb lett a jelentősége. Tabaszewska továbbá elég találóan a világ protézisének nevezi a riportot, mivel az kiegészíti a befogadó számára a világról való tudást, és általában olyan, társadalmilag fontos kérdéseket érint, amelyekhez csak korlátozottan fér

² Vö. Paweł Zajas: Fakty, fikcje, niefikcje. Trzy uwagi o gatunkach granicznych, *Teksty Drugie*, 2019/6, 210.

³ Vö. uo., 211.

⁴ Vö. uo., 213.

⁵ Bővebben: Németh, i. m., 15–37.

⁶ Vö. Justyna Tabaszewska: Forma i fakt. Wyzwania Współczesnego reportażu, *Teksty Drugie*, 2019/6, 9.

hozzá az átlagpolgár.⁷ Ez pedig változást hozhat abban, hogy miről beszélnek az emberek, és hogyan beszélnek egy adott témáról.

A XXI. században ugyanakkor az is nagy kérdés, hogy az irodalmi riport formája hogyan változik, tágul-e, nyit-e nem írásos (kép, hang) műfaji elemek felé. Az irodalmi riport elméletének és az újságírói és irodalmi műfajok kapcsolatának kutatója, Edyta Żyrek-Horodyska szerint a médiaszféra változása az újságírói műfajok és az irodalmi riport poétikájára is hatással van; utóbbi multi- vagy intermedialis irányba tereli. Ryszard Nycz (a Lengyel Tudományos Akadémia irodalomtörténésze, a *Teksty Drugie* folyóirat főszerkesztője) pedig arra hívja fel a figyelmet ezzel kapcsolatban, hogy a kollázs technikák fejlődése és széles körű használata egyfajta reprezentációs krízissel függ össze.⁸ Jó példa lehet az ilyen típusú riportirodalomra a képregényriport, mint például Marcin Kołodziejczyk *Morze po kolana* (A térdig érő tenger) című műve Marcin Podolec rajzaival. Vagy itt lehet említeni Filip Springer *Miasto archipelag* (Szigetvilág-város) című munkáját, ahol maga a megjelenő könyv egy egész projekt megkoronázása volt, megelőzte/kiegészítette egy internetes oldal, közösségimédia-oldalak, újságcikkek és egy rádióműsor.

A lengyel riportirodalomnak jó pár éve erős intézményrendszere is van, idetartozik az egyik vezető lengyel napilap, a *Gazeta Wyborcza* riportmelléklete, a *Duży Format*, illetve több lengyel kiadónak (Czarne, Znak, Agora) is van már külön riportirodalmi szekciója. Az intézményrendszer legfontosabb pillére azonban a *Riportintézet* és a mellette működő kiadó, a *Dowody na istnienie*. Utóbbi kettő Mariusz Szczygiel nevéhez köthető, aki maga is napjaink egyik legismertebb és legsikeresebb riporteri-írója.

Az említett intézmények mellett azonban egy, az utóbbi időben roppant aktuális kérdés is Szczygiel nevéhez kapcsolódik, miszerint lehet-e, szabad-e, etikus-e, hogy egy riporteri-író nagymértékben jelen van a tömeg- és közösségi médiában, hogy hírnevet szerezzen az írásainak és a műfajnak (és nyilvánvaló módon – vagy mindenekelőtt – saját magának). A kérdés a szerzők között is vita tárgyát képezi, és erre keresi a választ Dominik Antonik, a Jagelló Egyetem Irodalomantropológia Tanszékének kutatója is, amikor azt kérdezi, lehet-e gyümölcsöző együttműködés a tömegmédiával és az irodalmi riport között.⁹ A problémát talán a Szczygiel és egy másik vezető lengyel riporteri-író, Włodzimierz Nowak között zajló vita érzékelteti a legjobban. Nowak opponálja az együttműködést a tömegmédiával, és azt a kérdést tette fel Szczygielnek, hogy nem nyomja-e a celebség keresztje a vállát, ő pedig úgy replikázott, hogy Nowak képmutató, mert a fiatalok promotálására használta fel a *Duży Formatot*, akik így a sztárok mellett könnyedén szereztek maguknak hírnevet. Ennek kapcsán pedig több riporteri-író is kinyilvánította véleményét. Artur Domoślawski szerint például amiatt kerül válságba az igazság, mert a riporterek művésznek hiszik magukat, Agnieszka Wójcińska pedig úgy véli, hogy a riporteri szobrász vagy kézműves, akinek árnyékban kell maradnia.¹⁰ Mindebből megint csak az látszik, hogy hiába a nagy múltú hagyomány és az egyre kiterjedtebb intézményrendszer, továbbra sincs nemcsak a műfajnak, de a riporteri szerepnek, feladatnak sem egységes meghatározása.

Az eddigiekben azt láttuk, hogy a XXI. században a riportirodalom műfajának meghatározása, a műfaj elhelyezése az irodalmi palettán, valamint a tényirodalom és a média kapcsolata a legfőbb kérdések a témát illetően, és úgy tűnt, mintha a kutatók között is egyetértés lenne ebben. Megfigyelhető azonban egy másik irányvonal is, mely szerint

⁷ Vö. uo., 16.

⁸ Vö. Edyta Żyrek-Horodyska: Intermedialny, transmedialny, multimedialny. Reportaż wobec cyfrowej mediamorfozy, *Teksty Drugie*, 2019/6, 51–55.

⁹ Dominik Antonik: Czy prawda może być medialna? O wątpliwj autonomii reportażu i potrzebie małych kryzysów, *Teksty Drugie*, 2019/6, 223.

¹⁰ Vö. uo., 224–229.

napjainkban már háttérbe szorul a riport és az újságírás, illetve a riport és az irodalom kapcsolata, sokkal érdekesebb, hogy mi zajlik magán a műfajon belül. Ezt képviseli többek között Bernadetta Darska irodalomkritikus, a non-fiction irodalom kutatója, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy a mai irodalmi riportban megfigyelhetők a tárca elemei, az esszére és az interjúra emlékeztető ábrázolásmód.¹¹ Az irodalmi riport meghatározását illetően egy újabb problémakört vezet be, ehhez Szwetlana Alekszijejics *Nők a tűzvonalonban* című művét hozza példának (de Alekszijejics bármelyik riportját említhetnénk itt). A fehérorosz riportter-író munkáira ugyanis az a jellemző, hogy rengeteg ember beszámolóját, vallomását olvashatjuk bennük egymás után, mindennemű kommentár nélkül. Darska ezzel kapcsolatban arra mutat rá, hogy ha valaki több száz oldalon keresztül nem tesz mást, mint egymás után helyezi az áldozatok és a gyilkosok történeteit, akkor a műveit már nem lehet riportnak nevezni. Viszont – merül fel a kérdés – ha nem riport, akkor mi csoda? Így jut el oda, hogy már nem többszólamú riportnak, hanem riportatóriumnak nevezi az ilyen műveket (mivel az oratóriumot közönség előtt adják elő, a vallomáshoz elég lenne egyvalaki). Majd ebből kiindulva megalkotja a „tanúriport” fogalmát, amely egy olyan történet, amelyet feltétlenül szükséges elmondani, azonban a riportter árnyékban marad, és az olvasó lesz a tanú. Az alanyok nemcsak magukról beszélnek, hanem egy nemzedék portréját alkotják meg, az egyén traumája közös traumává lesz, a riportter pedig nem csak a maga nevében hallgatja a történeteket.¹² Ugyanebbe a kategóriába sorolható még például Małgorzata Rejmer albán riportja is, a *Głosy komunistycznej Albanii (A kommunista Albánia hangjai)*.

A formát illetően a XXI. századra kialakult még az úgynevezett intim riport a lengyel tényirodalomban. Itt viszont ismét egy fogalmi, meghatározásbeli problémába ütköziünk, mivel az intimitás azonos a belső élményekkel, amelyek viszont ellentétesek a riport alapvető funkciójával – erre hívja fel a figyelmet Kinga Siewior is a Jagelló Egyetem Kultúrantropológiai Tanszékéről.¹³ Ez a megjelenési forma is leginkább Mariusz Szczygiel nevével összefüggésben jelent meg, napjainkban ő fejlesztette tökélyre. Jó példa erre Szczygiel *Reality* című írása, melyben adott egy illető, akinek a lakásán hétszáz füzet gyűlt össze, tele levelekkel, bevásárlólistákkal, arról szóló feljegyzésekkel, hogy mit evett, vagy hogy befizette az egyházi adót, és mindez 1943-tól. A szerző – ahogy azt Siewior megállapítja – intim riportjaiban egy átlagos életet emel egy híres történet rangjára, ez lesz az úgynevezett intim retorika tengelye.¹⁴ Ugyanakkor vannak, akik már a múlt század második felében alkotó, a lengyel riportirodalom egyik atyjának tekintett Ryszard Kapuściński műveit is az intim riport kategóriájába sorolják,¹⁵ bár az ő esetében inkább arról van szó, hogy gyakran ő maga válik saját riportjainak a főhősévé.

A legújabb (értem ezen az 1989 utáni időszakot) lengyel riportirodalomban megjelenő témákat illetően rendkívül széles a paletta, és nincs könnyű dolga a kutatónak, ha valamilyen kategorizálni szeretné e műveket; de néhány jól látható irányvonal mindenképpen kirajzolódik. Az első ilyen jellegzetes tematika maga a rendszerváltozás utáni Lengyelország, a lengyel identitás, saját lengyeliségük kérdése (a legfontosabbak talán Włodzimierz Nowak, Wojciech Tochmann, Filip Springer, Lidia Ostalowska munkái). Ezt követően jelent meg az érdeklődés a lengyel riportter-írók körében a közelmúlt eseményei, történelme iránt, így kerültek előtérbe az olyan fontos és fajsúlyos, sokáig tabunak számí-

¹¹ Vö. Bernadetta Darska: Wielość głosów. O reportażu świadectw, *Teksty Drugie*, 2019/6, 240–241.

¹² Vö. uo., 241–245.

¹³ Vö. Kinga Siewior: Ślimak, śrubeczka i śmierć. Reportaż intymny Mariusza Szczygła, *Teksty Drugie*, 2019/6, 66.

¹⁴ Vö. uo., 68.

¹⁵ Beata Nowacka: Ryszarda Kapuścińskiego reportaż intymny, in: „Życie jest z przenikania...” *Szkice o twórczości Ryszarda Kapuścińskiego*, szerk.: Bogusław Wróblewski, PIW, Varsó, 2008, 121–128.

tó témák, mint a holokauszt, a pogromok vagy a szocialista Lengyelországban zajlott események (például Anna Bikont, Lidia Ostałowska, Cezary Łazarewicz, Aleksandra Boćkowska, Anna Sulińska művei). Így nem túlzás kijelenteni, hogy a riportirodalomnak a tabudöntésben is fontos szerepe lehet.

A következő jól körülhatárolható témakör a volt Szovjetunió országai, a nyugati végektől egészen Vlagyivosztokig. Ezen belül van, akinél az egész Birodalom jelen van (Jacek Hugo-Bader, Krystyna Kurczab-Redlich, Waclaw Radziwinowicz), és vannak művek, amelyek a Kaukázusra (Wojciech Jagielski, Wojciech Górecki riportjai), Szibériára (például Piotr Milewski, Andrzej Gugara, Michał Książek írásai) vagy a posztszovjet fantomállamokra (Tomasz Grzywaczewski) koncentrálnak. Külön csoportot képeznek azok a riportok, amelyeknek Ukrajna és Fehéroroszország áll a középpontjában (ilyenek Igor T. Miecik, Grzegorz Szymanik, Paweł Pieniążek, Małgorzata Nocuń, Andrzej Brzeziecki, Mateusz Marczewski, Katarzyna Kwiatkowska-Moskalewicz munkái); ezek a művek a legfrissebbek, és ezekből van a legtöbb, ami egyben azt is mutatja, hogy a lengyel riportirodalom szinte azonnal reagál az aktuális történésekre.

Az utóbbi években egyre több riportformában íródott életrajz is napvilágot látott (ahol a szerző a környezetét vagy akár átlagembereket interjúval meg, és ezekből áll össze a kép), a legtöbbször (nem feltétlenül jó hírű) politikusok, állami vezetők az alanyai ezeknek a műveknek (többek között Bolesław Bierut, Petro Porosenko vagy Aljakszandr Lukaszenka), de találunk tényirodalmi művet például Marlene Dietrichről is. Jellemzők még a haditudósítások, ennek kapcsán Paweł Smoleńskit kell mindenképpen kiemelni, illetve a különféle távoli, főleg afrikai, dél-amerikai országokról szóló művek, melyek esetében az a jellemző, hogy olyan helyekre kalauzolnak, ahol elnyomásban élnek az emberek (Wojciech Jagielski és Artur Domosławski művei), vagy egy demokratikus országban van rosszabb helyzetben egy népcsoport – erre jó példa Ludwika Wodek riportja a Franciaországban élő algériaiakról –, vagy diktatúra van. Ezzel kapcsolatban végzett érdekes kutatást Marlena Nikody, aki szerint ilyen esetekben egy riport akár virtuális ítélőszékként is működhet, mivel egy még működő diktatúra esetében a riport keretein belül lehetőség van a rendszer biztonságos elítélésére. Ily módon a hősök lesznek a vádlók, az olvasók a tanúk, a riporter pedig lehet akár a koronatanú.¹⁶

Az e lapszámban megjelenő riportirodalmi műveket leginkább az utazó riport kategóriájába lehetne sorolni, ami rímelt arra, hogy Lengyelországban nagy hagyománya van az útirajznak. Ewa Winnicka *Óvatosan felnyitom a koporsó fedelét* (2014) című riportjában Angliában szerencsét próbáló honfitársai nyomába ered, főhőse lengyeleknek szóló temetkezési vállalatot nyitott Londonban (köztudottan rengeteg lengyel él – és hal – Angliában). Ilona Wiśniewska *Kísértetek* (2014) című írásában a hajdan orosz/szovjet fennhatóság alatt álló Spitzbergák szellemvárosaiban kutat az élet nyomai után, és bukkan rá azokra a fiatalemberekre, akik az egzotikumra éhes turistákat kalauzolják végig az üres, jeges, valaha virágzó bányásztelepüléseken. Hasonlóan „egzotikus” világba kalauzol Joanna Cieczott *A vótok és a tűz* (2017) című írása, Tatyjana története, aki „azt hitte, hogy orosz férjhez megy feleségül”, és aki harcoss védelmezője a mára ugyancsak kevés lelket számláló vót népnek. Andrzej Muszyński *Dojka* (2013) egészen Kambodzsáig repíti az olvasót, a szaggatott, végig feszült hangulatú riportban az ötvenes évektől kezdve tárul elének az ország története, a vörös khmerek terrorja; mindez különböző emberek személyes történeteinek prizmáján át. Hasonlóan kemény és kegyetlen világot mutat be Mateusz Janiszewski a *Ház a Loes folyó partján*ban (2014). Itt egy európai orvos útját (tortúráját) kísérhetjük végig Indonézia és Kelet-Timor között. Mateusz Marczewski *Fehéroroszország kerek tavai* (2017) című műve a posztszovjet térségről szóló riportok halmazába is beleillik,

¹⁶ Vö. Magdalena Nikody: *Wirtualny tribunal wobec diktatury, Teksty Drugie*, 2019/6, 90–91.

hiszen Fehéroroszországban járunk. A szerző remekül elegyíti írásában az ősi, mitikus fehérorosz legendákat az olyan, a mai napig aktuális és fájó kérdésekkel, mint a nyelvhasználat és nyelvtudás (oroszl vagy fehérorosz) problematikája. Witold Szablowski *Táncoló medvék* (2018) című riportjának egy főleg cigányok lakta észak-bulgáriai falu a helyszíne, ahol mindenki megsínylette a Szovjetunió széthullását és a kolhozok megszűnését, és ahol bevett szokás medvét tartani háziállat gyanánt. Magdalena Rittenhouse *New York. Mannahattától a Ground Zeróig* (2013) címet viselő írása pedig New Yorkban játszódik, de ne higgyük, hogy ez olyan riport lesz, amely végre nem a világ végére kalauzolja az olvasót. A Nagy Almán belül ugyanis a nyomornegyedek és azok lakóinak élete tárul fel előttünk, egészen a XIX. század végétől kezdve. Maciej Wasielewski *Holnap befut a királynő hajója* (2013) című megrázó riportja a brit fennhatóság alá tartozó Pitcairn-szigetek szinte még törzsi világába repíti az olvasót. A szigetlakók közt élesen elkülönül a fiúk és a lányok világa, előbbieket életének természetes része utóbbiak rendszeres megerőszakolása, amiért végül bíróság elé kerülnek. Iza Klementowska *A fűcán* (2014) című írásának főhőse António de Oliveira Salazar, Portugália diktatórikus miniszterelnöke, akit különböző történetekben, helyzetekben ismerhetünk meg.

EWA WINNICKA

Óvatosan felnyitom a koporsó fedelét

Jacek, 41 éves, London

„Nemzetközi temetések és hamvasztás” – áll a hirdetés a helyi londoni lapokban. Telefonálok, kíváncsi vagyok, hogyan szerez magának piacot egy kis üzletember ebben az idegenek előtt hagyományosan zárt iparágban. Hammersmith kerületbe beszéljük meg a találkozót. Elmeséli, hogy Lengyelországban elváltak a feleségével. Kapcsolatai – ahogy mondja – általában négy évig tartanak, utána szakítanak, ő pedig egy táskával nekivág a nagyvilágnak. Legutóbb éppen elsétált egy munkaközvetítő ügynökség mellett. Bement, megkísértették az ajánlatok. Pár nap múlva már Liverpoolban volt, ahol szórólapokat hordott ki. London volt a következő állomás.

A Eusten-állomási Burger King főnöke lengyel volt, így felvett mosogatónak. A nyelvi hiányosságaim miatt még másfél évig nem mehettem ki a vevőkhöz.

Örülhettem viszont a személyes sikereimnek. Mikor megérkeztem Angliába, száznyolc kilót nyomtam, ez négy hónap munka után a Burger Kingben lement nyolcvanra. Ha az ember „hozd ide, tedd oda, söpörd össze” munkakörben dolgozik, bőven van alkalma mozogni, a hamburgerek látványától pedig elmegy a kedve a fast foodtól.

Figyeltem a vendégeket. Mennyi hamburgert képes megenni egy ember egyszerre! Odagurul a kasszához, ahol kiszolgálók; szándékosan mondom, hogy gurul, mert annyira el van hívva, hogy menni már nem tud, de újra és újra teljes menüt rendel, dupla adag sült krumplival és kólával. És nem azért, mert szegény, hanem mert türelmetlen és a szokások rabja. Még lusta is, nehogy elfáradjon rágás közben. Immár vékony emberként undorodtam ezektől. Eszembe nem jutott, hogy ebédszünetben a saját húspogácsánkért nyúljak. Ugyanezért a pénzért valahol máshol ehetek valami egészségesebbet, ugyanekkor mennyiségben. Tésztát, teszem azt.

Időközben előléptettek részlegvezető-helyettesé. A jellemem segített hozzá. Délután hat óra van, de ha nem végeztem a munkámmal, természetesen maradok túlórázni, aztán jövök reggel hatra, kezdem a munkát, és ennyi. Egyéb olyan képességeim is vannak, amelyek számomra természetesek, de Nagy-Britanniában szokatlanok. Meg tudok javítani egy kapcsolót, be tudok csavarni egy villanykörtét, vissza tudom tenni a széteső lemezeket. A mi részlegünkön állandóan tönkrement valami. Ha kihívtunk egy vállalkozót a részlegbe, az mindig aranyárban számlázott. A cégem, amelynek franchise-a van a McDonald's-ban, a Burger Kingben, és pályaudvarok licence-eit vásárolja fel, hamar rájött, hogy kivételes munkaerő vagyok. Mivel mindent meg tudok javítani, és jó a hozzáállásom a munkához gyorsan kapaszkodtam felfelé: lábtörlőből és tányérmosogatóból supervisor lettem, majd shift manager, végül pedig a nagyfőnök helyettese. És mindezt alapfokú angol nyelvtudással! Jól eltervezett fortélyoknak köszönhetően sikerült az előmenetel. Először új feladatokat sajátítottam el, aztán megtanultam az új előírásokat, és csak a legvégén mentem el a tanfolyamra, hogy papírt szerezzek.

Két év elteltével már ugyanabban a pozícióban voltam, mint az a Tomek, aki teljesen kezdőként felvett. Én két évig dolgoztam azért, amiért Tomek hét évig. Úgyhogy vezettük a Burger Kinget, amely első helyre került az üzemegek között.

A mi Burger Kingünknek négyszázötvenezer font az éves forgalma. Ez azért is kivételes, mert harminc méterrel odébb is volt egy hasonló Burger King, hasonló forgalommal. Ebből arra következtettünk Tomekkel, hogy valóban rengetegen eszik ezeket a szendvicseket.

De én többre vágytam. Mit csináltam azon kívül, hogy dolgoztam? Spóroltam. Például a lakáson. Én olyan ember vagyok, akinek vannak céljai. Másoknak talán nincsenek. Meggyőződésem, hogy nem azért élek, hogy felemésszem a pénzt. A munkahelyemen megismertem egy bangladesit. Egy szobában laktam vele. Én az emeletes ágy felső szintjén, ő lent. Hét másik haverja lakott még a lakásban. Mivel rengeteget dolgoztunk, csak ritkán láttuk egymást. A bangladesiek nagyon pozitív emberek, bár szülőhazámban, Lengyelországban nem sok dolgom akadt velük. Az biztos, hogy más a kultúrájuk.

Vécéhasználat után a kagylóból mossák meg magukat, ezért folyton össze van fröcskölve a padló. Van, hogy ugyanazzal a kezükkel esznek és etetik egymást, amellyel előtte megmosakodtak. Mindennap rizst és curryvel megszórt csirkét készítenek. Furcsa, hogy mindannyian együtt hálnak, csókolóznak, ölelkeznek. Mélyebbre nem nézek a takaró alá.

Lakótársaim húszasok-harmincasok voltak, hivatalosan tanultak, így lehetett legális munkájuk – legfeljebb heti húsz órában. Túl sokat tévéztek, ez volt az igazi tanulmány.

A vallást illetően a Burger Kingemben mindenki egyetértett abban, hogy le-hessen bevinni imaszőnyegeket. Amikor eljött az ideje, a kolléga fogta a szőnyeget, átment egy üres szobába, imádkozott, visszajött, és mindenki boldog volt.

Örültem, hogy új szokásokat ismerhetek meg, de egy év elteltével már vágytam rá, hogy egyedül lakjak egy szobában. Kibéreltem egy nyolcszobás házat a Wood Greenen. Nem magamnak. Hét szobát kiadtam, havi hatszáz fontot kerestem tisztán. Máig megvan ez a ház. Áll és dolgozik. Nekem.

Hogy legális-e továbbadni bérbe a szobákat? Az ingatlanközvetítő ügynökség szerint öt főig igen. Az én házamban persze egy kicsivel többen laktak, és a vérbeli angol szomszédaim panaszt is tettek a Councilnál, hogy túl sokat csapkodjuk az ajtókat. Három év után! Kijöttek a Counciltól ellenőrizni, nem találtak semmit, de a rossz szájízem megmaradt.

Ami a bérlőket illeti, megválogatom őket. Jó szemem van hozzá, és általában tudom, ki az, aki rendben van, és ki nem fizetné időben a bérlési díjat. Nekem még senki nem tartozott. A kábítószer az egyetlen probléma. Időnként elnézem a fiúkat, akik mindent elhegedülnek, mint a tücsök a mesében. Vodka, drogok. Eszükbe se jut, hogy arra gondoljanak, mi lesz tíz év múlva. Kettejüket kidobtam, mert amfetaminoztak, és még terjesztették is a szert. Minden vasárnap jött hozzájuk négy díler. Úgy jöttem rá, hogy meghallottam, a kertünkben egyezkednek. Nem csináltam cirkuszt. Annyit mondtam: „Kapsz két hetet, és ne is lássalak.” Semmi agresszió.

Van egy albérlőm, egy fiú, aki talán szív valamit. De azt semmiképp sem engedem, hogy áruljanak.

Visszatérve a munkára: nem nehéz kitalálni, hogy elegendem lett. Betöltöttem a negyvenet, és bár lehet, hogy nem beszélek túl jól angolul, de saját vállalkozást akartam indítani, ahogy Lengyelországban is nyitottam egyiket a másik után. Először élelmiszerboltra gondoltam. Aztán megszámloltam, hogy van már ötszáz lengyel élelmiszerüzlet, és arra jutottam, ez nem egy innovatív ötlet. Amikor meghalt a nagynéném Írországban, megvilágosodtam. A nénikém az unokatestvéremet látogatta meg Dublinban, és sajnos meghalt. Rossz volt nézni, mennyit küzd a család, hogyan erőlködnek, hogy elszállíthassák a nénit Lengyelországba, milyen sok a formalitás, a küzdelem a szállítás ügyében. „Ó, ez nekem való lenne – gondoltam. – Annyi lengyel él Nagy-Britanniában, biztosan lennének kuncsaftok.”

Felhívtam a városházát, és megkérdeztem, hogyan lehet temetkezési vállalkozást nyitni. Mik a formalitások, mik a holttestek szállításának szabályai? A hivatali dolgozók azt talán tudják, hogyan lehet segílyhez jutni, de azt nem, ho-

gyan kell egy ilyen vállalkozást beindítani. Vagy rosszindulatúak. A brit temetkezési szolgáltatások egyesülete sem válaszolt. Majdnem egy évig elemeztem a működés alapszabályait. Végül kivettem egy szép házat, vettem egy autót, amelyet Lengyelországban átalakítottam halottszállítótá, készítettem egy modern hűtőházat, bevásároltam koporsókból és urnákból, újsághirdetéseket adtam fel, leültem az íróasztalom mögé, és vártam a kuncsaftokat. Az első évben nem hívott senki. Ha valaki esetleg meghalt, jelentkezett a család Lengyelországból, és felbérelt a munkára egy lengyelországi céget. Megszokásból. De én végig hittem, hogy jóval egyszerűbb felhívni engem, Angliában. Mert én gyorsan odamegyek, elhozom, felöltöztetem a klienst, és elintézem a formaságokat, mivel tudom, hogyan kell. Egy ilyen lengyel cég elszállítja a holttestet, de azt már nem tudja megszervezni, hogy helyben elhamvasszák.

Vártam és vártam. Nem tehettem le a vállalkozásról, Angliában az nem ilyen egyszerű. Ha az ember kivesz egy irodát, legalább két évig kell bérelnie. Magas kauciót is fizet, hitelt vesz fel, melyet vissza kell fizetni. És folyvást beleesik a külföldieknek állított csapdába. Kissé későn tudtam meg, hogy az üzletembereknek havi ötszáz font üzleti adót kell fizetniük a városházának. Éppen nem volt pénzem. Gondoltam, majd később befizetem. A második részlettel is elcsúsztam. Aztán beidézték a bíróságra, hogy hatezer fonttal adósa vagyok a hivatalnak, mert az már nem bízik bennem, és az egész következő adóévre előre kéri a pénzt. Itt nem tréfálnak. Ebben az országban nagyon könnyű céget alapítani, de megkövetelik az adófizetést. Én ezt nevezem kulturális különbségnek. Mert ha Lengyelországban nem fizeted ki a bírságot, akkor egy év múlva kapsz egy idézést öt százalékkal magasabb összeggel. Itt azonnal csődbe mész. Ez óriási stresszt okoz, ugyanakkor gyorsan meg is tanulja az ember a vonatkozó szabályokat.

Fizikai munkát kellett vállalnom, hogy fenn tudjam tartani a céget és fizetni tudjam az adókat. Csak akkor nyugodtam meg, amikor valaki szólt, hogy két évbe telik, amíg egy cégre felfigyelnek az emberek. Bíztam benne, hogy a könnyű temetés ötlete tetszeni fog nekik.

Egy negyvenéves férfi volt az első kliensem. A felesége és két gyerek maradt utána. Néhány éve mindannyian Angliában laktak. A férfi rengeteget dolgozott egy építkezésen, reggel rosszul lett, bevitte a mentő a kórházba, estére meghalt. A túlzott szakmai ambíció sajnos a lengyelek réme. Nem törődnek az egészségükkel, ha el is mennek orvoshoz, csak paracetamolt kapnak, nem elég ügyesek, képtelenek többet kiharcolni.

Ez az úr Southamptonban igényelte a szolgáltatást. Ez az a kikötő, amelyből a Titanic indult, nagyon érdekes. Természetesen elmentem a Titanic Múzeumba. Érdekes dolgokat tud meg munka közben az ember, sok helyre eljut, időnként furcsa rakománnyal a csomagtartóban. Fejlődik az üzlet.

Elhoztam a férfi testét a kórházból, és elküldtem a szzczecini üzembe, ott tették el. A családja még Angliában elbúcsúzott tőle, mielőtt lezártuk a fémkoporsót. A külföldre szállításhoz használt koporsónak mindig fémből kell lennie. A faanyag csak külső dekoráció. Egy ilyen koporsót – ezt jó, ha tudja – már nem nyitunk fel.

Ezt az első férfit követően szállingózni kezdtek a kuncsaftok. Biztosan hallott azokról a gondokról, amelyekkel az emigrációban szembetalálja magát az ember. Könnyen hibázhat, elveszítheti a munkáját. Rengeteg lengyel szenved a magánytól. Az otthoni kapcsolatok megszakadnak, az újak nem bizonyulnak tartósnak. Van róla tapasztalatom. Sok az olyan internetes oldal, ahol ismerkedni lehet. Több ezer férfi és nő, ki mit akar. Az emberek sokat dolgoznak, Londonban borzasztó nagyok a távolságok, nem fejlődnek úgy ezek a kapcsolatok, ahogy kellene. Nem úgy van, hogy megismerek egy lányt, először félénken megszólítom, elmegyünk kávézni, a következő héten esetleg moziba, kivirágzik a kapcsolat, tartós lesz a szerelem, és együtt maradunk. Itt hétközben nem jön össze a találkozó, mert este kilencig dolgoznak az emberek, a kocsmákban tízig. Marad a szombat. Moziba nem megyünk, mert drága, és nem értünk semmit, kávézóba sem, az is túl sokba kerül. Mondjuk, tegnap megismerkedtünk a neten, ma elmegyünk sörözni, aztán már túl késő van, ó, nem tudsz hogyan hazamenni, aludj nálam. Hogy mi lesz utána, azt majd meglátjuk. Csakhogy mikor felébred az ember, nincs miről beszélgetni, eltűnik a közelség. És egy vagy két hét múlva már nincs kedve az embernek egy hasonló kalandhoz a város másik végében. Ugyanúgy mardos a magány, ahogy előtte.

Így a klienseimnek több mint a fele öngyilkos. Huszonöt és harmincöt év közötti fiatal emberek, rettentően sajnálom őket, mondhatni, teljesen értelmetlenül halnak meg. A lengyel kollégám, aki Lengyelországba szállítja az ügyfeleket, nagyon csodálkozik. Van, hogy hármásával-négyesével szállítja a testeket. Egyetlen nőt sem ismerek, aki bármi kárt tett volna magában. A férfiak azonnal felkötik magukat. Legutóbb a múlt héten volt ilyen esetem. Egy huszonnyolcéves fiú Közép-Angliában betört egy lengyel templomba, és felakasztotta magát a kapu kilincsére. Ennek a fiúnak gondjai voltak saját magával. Agresszív volt, nem jött össze neki a barátnőjével. Két hónappal korábban szakítottak. A lány egyébként nagyon rendes volt. Kifizette a szállítást Lengyelországba, és minden szükséges holmit bepakolt a koporsóba. Keresztet, láncot, pénzt, mivel a fiú olyan helyről származott, ahol lennie kell pénznek a koporsóban.

Ha szabad egy megjegyzést. Az a benyomásom, hogy felkészületlenül jönnek az emberek Angliába dolgozni, egyik napról a másikra élnek. Ha elvesztik a munkájukat, nem tudják kifizetni a lakás bérleti díját. Ha valaki két hétig nem fizet, mehet a híd alá. Ha nincs aranytartaléka, amiből kihúz egy hónapot és munkát talál, hajléktalan lesz. Szégyell hazamenni Lengyelországba, depresszióba esik. Küzd az életéért. Én sajnós az útja végén állok. Egyre többen akarnak Angliában temetkezni. Mert már az egész család itt él. A hamvasztást választják. Meg kell mondjam, ez költséges mulatság. Ezernyolcszáz font a hamvasztás, de egy urnás sírhely a temetőben már háromezer. A városi hivatalok szerencsére hozzájárulnak a költségekhez.

Mindenki azt kérdezi, félek-e a klienseimtől. Nem félek, én nem hiszek abban, hogy van valahol egy másik élet, bár az utóbbi időben egy kissé meginogtam. Éjszakánként nem álmodom az ügyfeleimmel. Időnként beszélök hozzájuk, megsimogatom őket, úgy gondolom, jól bánok a halottakkal. Nincsenek autóbalesetes kuncsaftjaim, akik csúnyák lennének. Ezek úgy néznek ki, mintha aludnának.

Csak a boncolás nyomai és esetleg a kötél okozta seb a nyakukon árulják el, hogy felakasztották magukat.

Talán a családok túlzott spórolása az egyetlen technikai probléma. Legutóbb is volt egy öngyilkosom, akinek a családja úgy döntött, fog egy kombi autót, és hoz egy olcsóbb koporsót Lengyelországból. Engem arra béreltek fel, hogy elintézzem a formalitásokat, és átvegyem a holttestet. Felöltöztettem népviseletbe a megboldogultat, rakom be a koporsóba, de az túl kicsi, kilógnak a lábai. Kiveszem a párnát, de így sem jó. Rakom a fejét balra, semmi, aztán jobbra, semmi. Mint egy horrorfilmben, mert két óra múlva lesz a hamvasztás. A család ott áll és figyel. Végül térdben behajlítottam a lábát. Nem elég, hogy öngyilkos lett szerencsétlen, itt hagyta a lányát, a fiát, a volt feleségét és a nővérét, az utolsó útjára meg túl kicsi koporsóban küldik.

Ami a szervezeti problémákat illeti, nagyon nehéz az itteni temetkezési társaságok tagjává válni. Szeretnék oda tartozni, mert akkor egy külön, kórházakban osztogatott szórólapon is említenék a céget. Így sok klienst happolnak el az orrom elől. De azt kell mondanom, egyenesbe jöttem. Az ünnepek alatt nagy a forgalom, a nyári szünetben kisebb. Van, hogy tíz ügyfél havonta, de van, hogy csak kettő. Sok urnát és koporsót adok el, új üzletágakat is fejleszttek. A temetkezési kiegészítőkben van a jövő.

Nagyon szeretem a munkámat. A kliensek családja általában nagyon kedves. Meghívják a szertartásra, aztán úgy SMS-ezünk, mint a közeli ismerősök. Sok lengyelnek elkerekedik a szeme, amikor meglát. Többségük egyszerű helyeken dolgozik, nekem meg temetkezési vállalkozásom van. A szenvedélyem, a büszkeségem.

Nagyjából egy évvel azután, hogy Jacékkel beszélgettem, kaptam tőle egy levelet. „Szeretnék eldicsekedni, hogy egyre inkább beindul a cégem. Jelenleg hat temetést készítek elő egyszerre egész Angliában, köztük van Franciszek úr temetése is, akit két hete ölték meg Londonban; talán hallott róla. Még hétvége is dolgozom.”

NÉMETH ORSOLYA fordítása

New York. Mannahattától a Ground Zeróig

Hogyan él a másik fele

Füledt, forró éjszaka van. Izzadtan fekszenek egymáson, próbálnak elaludni, amikor a levegőn keresztül hirtelen áthatol egy hang. Valami nyikorog, valaki gyorsan kinyitja az ajtót, kiszakítva őket nyugtalan szendergésükből. A sűrű sötétségben hideg fény villan fel. Egy másodperc tört részéig néhány férfi körvonalt látják. Furcsa mozdulatokat tesznek, a szándékaik nem világosak. Egyikőjük valamilyen fémtárgyat tart a kezében.

A betolakodók épp olyan gyorsan elmennek, mint ahogy megjelentek. A ködbe burkolózva eltűnnek, a lakók ismét álomba merülnek. De íme, csoda történt: névtelen arcok és a rajtuk látható érzelmek – félelem, csodálkozás, szomorúság, tehetetlenség, levertség – lettek megörökítve a fényérzékeny emulzióval fedett üvegdarabon. Nemsokára meglátja a világ, hogyan él a másik fele.

Az egyik betolakodó egy Dániából származó bevándorló, Jacob Riis. Tanárcsaládba született, és az asztalos szakmát tanulta ki. Tizenhárom testvére közül gyerekkorukban majdnem mindannyian meghaltak tüdőbajban. Az Egyesült Államokba akkor vándorolt ki, amikor a lány, akit szeretett, nem akart hozzámenni feleségül (sok-sok évvel később meggondolja magát, és New Yorkba költözik). Miután megérkezik Manhattanbe, Riis hosszú időn keresztül az utcán alszik és éhez. Végül valaki riporter állást ajánl neki. Az egyik első feladat, amellyel meg kell birkóznia, egy beszámoló készítése a New York-i arisztokraták, az Astor család rezidenciáján rendezett fényűző ebédéről. Bár ő maga épp az éhenhalás szélén van, nagyszerűen vizsgálják. Rövidesen azonban arra a következtetésre jut, hogy más témák vonzzák. Rendőrségi riporter lesz, és a Mulberry Streetnél lévő rendőrőrs közelébe költözik. Azt beszél róla, hogy az a Halál Sugárútja.

A következő évtizedben bejárja a Five Points környéki nyomornegyedeket. Apró utcákba és sikátorokba merészkedik be, pincékben és sötét folyosókon kószál, fürdőszoba és ablak nélküli bűzlő lakásokat látogat meg. Körülnéz, és gondosan jegyzetel. „A világ fele nem tudja, hogyan él a másik fele. Így volt ez valamikor. Nem tudta, mert nem akarta tudni. A felső felét nem érdekli azoknak a küszködése és sorsa, akik a társadalom alján élnek, legalábbis addig nem, ameddig ott lehet tartani őket, és nem próbálnak meg berontani a mi helyünkre...”¹ Ír a szüleik által eltaszított csecsemőkről; a szennyvízcsatornában lubickoló gye-

¹ Jacob August Riis: *How the Other Half Lives. Studies Among the Tenements of New York, With and Introduction and Notes by Luc Sante*, New York, Penguin Classics, 1997, 5.

rekekről; oxigén és fény nélküli helyiségekben vegetáló családokról; korrupt rendőrökről, maffialeszámolásokról, mindenről, amiről a világ nagyobbik része – a másik fele – jobb szeretne nem tudni.

Azt mondogatta, hogy a mocskos ház mocskossá teszi azt az embert is, aki benne lakik. Meg volt róla győződve, hogy a mocskos házak nem az égiek akaratából valók, hanem emberi kezek munkájáról tanúskodnak, és ezért senki más, kizárólag az emberek segíthetnek azon a sok rosszon és szerencsétlenségen, amelyek ott történnek. Hitt abban, hogy a tudatlanság okozza az érdektelenséget és a passzivitást.

Nem prédikált, nem moralizált, a konkrétumokra összpontosított. Tényeket közölt – dátumokat, helyeket, neveket, összegeket. Szenvedélyesen írt. Évekkel később felidézi, hogy attól, amit látott, összeszorult a szíve, és szükségét érezte annak, hogy valamit kiadjon magából. És szeretne volna, ha mások szíve is összeszorul. Elbeszélésének hősei sohasem voltak statisztikai évkönyvekből vett, számára távoli alakok, hanem hús-vér emberek, a legkülönbélebb személyes történetekkel. Mindenféle lehetséges módját kipróbálta annak, hogy ezeket a történeteket eljuttassa a „másik félhez”. Ezért akarta illusztrálni a szövegeit. Hitt abban, hogy a képek sokkal könnyebben hatnak az érzelmekre, mint a szavak. „Ez a történet éppen eléggé borús ahhoz, hogy minden emberi szív beleborzongjon.”² De félhomály uralkodott azokon a helyeken is, amelyeken megfordult – a pincékben, alagsorokban, az ablak nélküli kis kamrákban, bérházudvarokban, gyanús kis síkátorokban. A rendelkezésre álló objektívek túlságosan silány minőségűek voltak ahhoz, hogy mindezt le tudja fényképezni velük. Így aztán megpróbált vázlatokat készíteni, de gyorsan meggyőződött róla, hogy nem megy túl jól neki. És aztán hirtelen jött a megvilágosodás.

1887 elején Riis olvasott annak a két németnek a találmányáról, akik építettek egy olyan pisztolyt, amelyet egy pillanattal a fényképezőgép zárjának kinyitása előtt kellett elsütni. A tölténypor kálium-klorát és magnézium keverékét tartalmazta. Az intenzív fehér fény, amely a másodperc egy töredékéig felvillant, a legnagyobb sötétséget is eloszlatta. Riis gyorsan módosított a találmányon – ahelyett, hogy pisztolyból sütötte volna el a töltényt, egy konyhai serpenyőben idézett elő kis robbanást. „Ez valami olyan dolog volt, amire sok-sok éve vártam. Ezen a módon még a legsötétebb zugot is sikerült lefényképezni”³ – írja meg évekkel később a reformer újságíró, aki innentől fogva riporterri felfedezőútjainak asszisztensek társaságában indul neki, akik aztán vonszolják magukkal az állványt és ... a serpenyőt.

Ezeknek a kirándulásoknak az eredménye lett az 1890-ben kiadott *How the Other Half Lives* [Hogyan él a másik fele] című könyve. A szerény méretű brosúra nagyjából tucatnyi vázlatot és tizennyolc fényképet tartalmazott: „A bűnözés és a szerencsétlenség képei éjszaka és napközben készítve Gothamban.” A forma és a tartalom egyaránt megrázta az olvasókat – a háborítatlan középosztályt, amely a képeknek köszönhetően először láthatta saját szemével, hogy néz ki az élet a Lower East Side nyomornegyedeiben. Az egyik felkavart olvasó egy fiatal városi hivatalnok volt, Theodore Roosevelt. Elhatározta, hogy személyesen keresi fel Riist a Printing House Row-nál lévő irodájában (abban az időben itt volt a leg-

² Uo.

³ Jacob August Riis: *The Making of an American*, New York, Macmillan, 1902, 267.

több újság és kiadó szerkesztősége). Nem találta ott, így hagyott neki egy névjegykártyát és egy rövid üzenetet: „Elolvastam a könyvét, és eljöttem, mert segíteni szeretnék”.⁴ Így kezdődött az újságíró és Roosevelt sok-sok éven át tartó barátsága, utóbbi később a New York-i rendőrség főnöke, majd az állam kormányzója, végül pedig az ország elnöke lett. Ami azonban még ennél is fontosabb, hogy drámai változások kezdetét jelentette mindez.

Tetőbrigádok

„Magas, büzlő házak között mentünk [...], udvarokon keresztül, amelyeken a nyitott, ajtajuktól megfosztott árnyékszékeket nők és férfiak közösen használták [...], koszos matracok és szeméthalmok között. Két szobában nyomorgott egy hétfős család, amely még albérlőkkel is osztozkodott ezen a helyen [...]. Szégyelltem magam, hogy egy olyan társadalom tagja vagyok, amelyik megengedi, hogy ilyen körülmények létezzenek [...]. Az, amit láttam, megmutatta a további utamat”.⁵

Lillian Wald Felső-Manhattanben nőtt fel, jól szituált német zsidó családban. Az időnként Riis gyermekeinek nevezett reformerek köréhez tartozott. Műveltek és érzékenyek voltak, mindnyájuknak az volt az érzésük, hogy azokba a sikátorokba és szűk kamrákba, amelyeket a fotográfus bevilágított a villanólámpájával, a lehető leghamarabb el kell jutniuk kefékkel, fecskendőkkel, könyvekkel felfegyverkezve. 1891-ben Wald a Columbia Egyetem orvosi iskolájának ifjú végzettjeként előadást tartott szegény emigráns asszonyoknak a higiénéről. Amikor befejezte, egyikőjük megkérdezte, hogy meglátogatná-e a beteg édesanyját a Lower East Side-on. Belement. Nem sokkal később a Jefferson Street-i nyomortanya második emeletére költözött. Otthagyta a laboratóriumot és a tudományos munkát. „Annak a reggelnek a tapasztalatai a tűzkeresztséget jelentették számomra – írta évekkel később. – Megadatott nekem, hogy annak a kerületnek a részévé váljak, amelyben ráeszmélésem bekövetkezett.”

Azt beszéltek róla, hogy „pragmatikus idealista”. Ő saját magát elsősorban a város felső és alsó része közötti összekötő elemnek tartotta – a között a két világ közötti köteléknek, amelyeket szakadék választott el egymástól: az egyik egy jól szituált nyugat-európai zsidók alkotta közösség, akik viszonylag képzetten érkeztek Amerikába, a másik nincstelen rokonaiké Oroszország, Litvánia, Ukrajna, Galícia és Románia zsidó kisvárosaiból. Utóbbiak szegénynek, esetlennek, betegesnek mutatkoztak; ellenszenvet és szánalmat keltettek. Azok a zsidók, akik már úgy-ahogy berendezkedtek Amerikában, nem akarták, hogy bármiféle közük is legyen hozzájuk. Wald azonban úgy gondolta, hogy valamivel tartoznak nekik.

„Nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek az alakok mindannyian emberi lények. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a nyomorúságos, sötét épüle-

⁴ Idézet: Burns – Sanders – Ades: *New York. An Illustrated History*, New York, Alfred A. Knopf, 1999, 195.

⁵ Lillian Wald: *The House on Henry Street*, New York, Henry Holt and Company, 1915, 5–8. Idézi: Jewish Women Archive: <https://jwa.org/womenofvalor/wald>, 2013. 07. 24.

tek mind-mind valóságos személyek otthonai – férfiaké és nőké, öregeké és fiataloké, jóké és rosszaké, olyanoké, akiknek vannak gyengeségeik, erényeik, vágyaik és álmaik, épp olyanok, mint nekünk – írta Betty Loebnek címzett levelében, aki Jacob Schiffnek, a Wall Street egyik legnagyobb bankárjának anyósa volt. – És tegyük fel magunknak a kérdést: mit tehetek én mindannak a rossznak az ismeretében, mely közöttünk lakozik? Van-e valami kötelezettségem?”⁶

Nem sokkal később Loeb ezt írta lányának: „Hozzám fordult egy rendkívüli, fiatal nő. Nem vagyok biztos benne, hogy zseni-e vagy bolond. Jobb szeretném azt gondolni, hogy zseni, ezért is akarom megkérni Jacobot, hogy adjon neki egy esélyt”.⁷

A levelezés eredménye az 1893-ban létrehozott ápolónői csoport lett – ma szociális munkásoknak neveznék őket –, akik a legnagyobb szükségét szenvedők otthonaiban tettek látogatásokat. Alapvető orvosi segítséget nyújtottak nekik, tanították őket, hogyan készítsék el az ételeiket, és hogyan kerüljék el a kórokozókat. Kék keményített kötényt viseltek, a nyomortanyák között pedig, hogy megkíméljék magukat a meredek lépcsőkön való felmászás fáradságaitól, gyakran a tetőkön keresztül közlekedtek.

Schiff, aki kezdetben nem lelkesedett az ötletért, belement, hogy hat hónapon át finanszírozza a „brigádokat”. Egyetlen feltételt kötött ki: Waldnak részletes feljegyzéseket kellett készítenie arról, hogy kinek, hol, milyen módon nyújtottak segítséget, és milyen eredménnyel. Így aztán minden áldott este, miután végzett a tetők és alagsorok körbejárásával, Wald gondosan jegyzetelt: „Meyer P. – ötéves, a csípője sérült. Hét hónapot töltött az ortopédiai kórházban, ahonnan »gyógyíthatatlan« diagnózissal írták ki. Nyomorék, fájdalmai vannak, hordozni kell...”⁸

A jelentések minden jel szerint meggyőzőeknek bizonyultak. 1895-ben, Schiff adományának köszönhetően, Wald és társai létrehozták a kerületben a mai napig létező Henry Street Settlement House-t. A központ, mely kezdetben a higiéniai szabályok terjesztésére és az alapvető orvosi ellátás biztosítására koncentrált (a díjak mértéke a páciens anyagi helyzetétől függött, a legszegényebbek ingyen kaptak segítséget), gyorsan bővülni kezdett. 1915-ben a Henry Streeten több mint száz ápolónő dolgozott, akik közel huszonhétezer betegről gondoskodtak; évente pedig több mint kétszázezer alkalommal vizitáltak az otthonaikban. Idővel a Henry Street-i épület szanatóriumként, menedékhelyként, hajléktalanok étkezdéjeként, árvaházként, iskolaként, napközi otthonként, művelődési házként, könyvtárként, segélypénztárként, sőt még ügyvédi irodaként is funkcionált. Mindenekelőtt azonban Wald hitt abban, hogy az egyik legfontosabb szerepe, amelyet be kell töltenie, az, hogy az emberek közötti kapcsolatokat erősítse, hogy létrehozzon egy helyi közösséget. A Henry Streeten található ház, illetve a New York többi kerületében létrejött tucatnyi társintézménye állampolgári iskolát alkottak – tanították a közügyek iránt való személyes elköteleződést, segítettek az önbizalomhiányos bevándorlóknak, hogy tegyenek magukért.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

Inspiráltak is. A Lower East Side-on rövidesen elkezdtek egymás után megjelenni a különböző közhasznú intézmények. Az 1889-ben egy német zsidó közösség által megalapított Educational Alliance egyfajta esti iskola volt. A bevándorló családok – elsősorban a gyerekeik – idejártak angol-, tánc- és etikettóra. Használhatták a közfürdőt, megpihenhettek a szép tetőkertekben, valamint az előadásokon megtudhatták, „hogyan válhatnak jó amerikaivá”.

1903-ban a Henry Street Settlement House közelében jelent meg az Egyesült Államok első játszótere. A többek között a Jacob Riis vezette reformerek csoportjának köszönhetően jött létre. 1901-ben a Norfolk, Essex, Grand és Delancey utca közötti bérházak háromnegyedét lebontották. A város által elfoglalt területen New York állam egykori kormányzója, William Seward emlékének szentelték az itt létrehozott parkot (a kormányzó néhány évtizeddel korábban a bevándorlók jogaiért folytatott küzdelmével szerzett érdemeket). Az optimista Riis meg volt győződve arról, hogy a hinták és homokozók hozzájárulnak a fiatalok bevándorlók körében elkövetett bűnözés visszaszorításához. Eleinte a vad udvari játékokhoz szokott fiúk egyáltalán nem voltak elbűvölve. Nyugtalankodtak az olasz és zsidó anyukák is, akik ez idáig az ablakaik alatt tudhatták a kölykeiket, most viszont bele kellett törődniük abba, hogy azok elmennek valahová az ismeretlenbe, még ha a *terra incognita* csak néhány sarokra volt is.

Száz évvel később vasárnap délutánonként a Seward park játszóterén édesanyjuk és bábiskák vigyázó szemek előtt elsősorban ázsiai gyerekek másznak a köteleken és mászókákon (ma már senkinek sem jutna eszébe, hogy akár csak egyetlen pillanatra is levegye róluk a szemét). Színes pólókban gondtalan gyermekek benyomását keltik. De a köddel és nedvességgel átítatott park szomorú helyként jelenik meg előttem. Bár a nyár közepén járunk, a napsugarak nehezen hatolnak át a hatalmas platánok lombkoronáin.

Elmegyek innen, és a közelben megállok, a Nathan Strauss emlékének szentelt kis téren, aki az egyik leghíresebb New York-i áruház tulajdonosa volt. Miután hatalmas vagyonra tett szert, hozzáfogott a tüdőbaj elleni küzdelemhez – felépíttette többek között a Lower East Side első tejszűrőtörő állomását, ezt követően pedig az egész városban népszerűsítette az ötletét. A legszegényebbeknek, akik nem is álmodozhattak saját hűtőszekrényről, jeget osztogatott.

Azokra gondolok, akiket az elmúlt évszázad kudarcai nem rettentettek vissza attól, hogy próbálják tenni a dolgukat, a keményített kötényeikben tetőkön mászkáló ápolónőkre, a pragmatikus idealistákra, akikről nem lehetett tudni, boldok-e vagy zsenik, a jégkockákra, a serpenyős pirotechnikára, a késő éjjel megírt levelekre és beszámolókra. Az emberi türelemre és kitartásra gondolok, a reményre, amely a józan ész ellenére arra készítteti, hogy a legreménytelenebb vállalkozásokba is belefogjanak, az alázatra, amely megengedi, hogy lassú változásokkal is beérjék ott, ahol úgy tűnik, hogy inkább dinamittra és forradalomra lenne szükség, a lélek hajthatatlanságára, amely erőt ad, hogy minden reggel felkeljenek bűzlő matracukról, és újrakezadjék. Azokra gondolok, akiknek nem sikerült, és azokra, akik a létrán egyre feljebb kúszva a felhők felé törekedtek.

Strauss kis teréről látni lehet az új World Trade Center építkezésén dolgozó darukat. A távolban látszó toronyházakat nézegetem, és az emberi álmok és cselekedetek nagyságára gondolok. Elképzelem a férfiakat, akik gerendákat cipel-

nek, hegesztenek, csavarokat húznak meg; egyikük letörli az izzadságot a homlokáról, másikuk káromkodik, a harmadikuk rágyújt egy cigarettára. Lent a városban, a lélegzetüket és szitkozódásukat változatlanul, több mint száz éve vigyázza a sziget őrzője, a szabadság, egyenlőség, testvériség patrónusa. Az öböl vizéről visszaverődő napfényben alig látszik; el kell hinni, hogy ott őrködik a kikötő bejárata felett, patinával borítva, amely – legalábbis szeretnénk bízni benne – nem csupán az oxigén hatására vonta be. Minden valószínűség szerint a munkások közül azonban senkinek sincs ideje ebben a pillanatban kémiai folyamatokon elmélkedni. A szabadság, egyenlőség, testvériség fogalma sokkal bonyolultabb dolog, mint gerendákat rögzíteni a felhők alatt.

SZATZKER HELGA fordítása

Kísértetek

– Rengeteg az ilyen elhagyatott város Oroszországban. – Vagyim szotyolát ro-pogtat, egy papírzacskóba köpködi a héját. Egyszerűen felépül, kizsákmányol-ják, elhagyják, és épül a következő. Itt, a Spitzbergákon csak annyi a különbség, hogy a turisták látogatják ezeket.

Az 1978-as születésű Vagyim Dudkin idegenvezető egy Longyearbyentől északra található bányásztelepülésen, Pyramidenben, amely 1998. október elseje óta lakatlan. Mindennap tíz körül ébred a nem működő Tulipán hotel negyedik emeletén lévő szobájában, kávézik, egyik piros Marlborót szívja a másik után, vállára dobja a géppisztolyt, és kimegy a kikötőbe. Már második hónapja ez a menetrend. Júniustól szeptemberig szinte mindennap kikötnek a világ minden tájáról érkezett turistákkal teli hajók. Hétfőn, szerdán, pénteken és vasárnap a Polargirl, kedden, csütörtökön és szombaton a Langøysund. Valamivel ezer ko-rona fölött van a hajózás ára, ebben benne van az út, az ebéd, a whisky azzal a jéggel, amelyet a Nordenskiöld jégtörő halászott ki egyenesen a tengerből, a ro-hanás egyik helyről a másikra, amelyhez szabadidő is jár, hogy meg tudják venni az úgynevezett szuveníreket.

A Langøysundon egész nyáron Stein Henningsen az idegenvezető. Elkép-zelhetetlen csíkos gyapjúsapkája és molyrágta pulóvere nélkül; fakó vattakabát-ját csak akkor veszi fel, ha nagy a szél. Steinnek olyan bongó hangja van, hogy könnyedén túlkiabálja a motort, valami olyan bája, hogy mindenki azonnal be-lemegy az általa kínált akciókba, és olyan mesélőkével van megáldva, hogy a hallgatóság még akkor is hülyére röhögi magát, ha sokadjára hallja ugyanazt a történetet. Stein itt nőtt fel, a Henningsen cég a bátyja, Stig tulajdonában van. Amikor nem a hajón dolgozik, a jégen van. Szó szerint. Ott áll például a Svéd Intézet előtt Párizsban egy jégtömbön, négy órán keresztül. A jég olvad, ő meg csak áll egyik lábáról a másikra, mindezt öltönyben és elegáns cipőben. Vagy a Brooklyn-hídon fekszik. Ugyanaz az öltöny, égszínkék ing, csúszásgátlók. Zúzott jéggel borítva fekszik, mint a halak az üveg mögött, a szeme csukva, és várja, hogy elolvadjon a jég, csak egy vizes folt maradjon utána, amely felszá-rad, mire lemegy a nap. Ősszel, mikor véget ér a szezon, időnként látni Steint a diszkóban ugyanebben az öltönyben, ahogy egyik vagy másik Hókirálynő öle-lésében táncol. A jövőben szeretne utcaművész-fesztivált rendezni Longyearbyenben. Itt egész tavaszig lehet heverészni egy jégtömbön. De egy-előre nyár van, turisztikai csúcsideő, egy egész autóbusznyi tiszta túraruhás em-ber követeli a történeteket, Stein pedig aprólékosan ellenőrizni kezdi a kezében lévő jelenléti ívet. A fuvarozók 8.30-kor kezdik összegyűjteni az érdeklődőket a hotelek előtt. Pontban kilenckor elindulnak Billefjord északi részére, ahol –

ahogy a pyramideni kirándulás prospektusa ígéri – az Arktisz felfedezői láthatnak egy szellemvárost.

Vagyim azért jött ide, mert egy ismerőse, aki egy évvel korábban dolgozott itt, mutatott neki egy újsághirdetést, és mivel Vagyim nem szereti a tömeget (ezért – mint bevallja – Moszkvában lakik), egyszerűen jelentkezett. A haverja csak annyit mondott: „Hozz magaddal kabátot, egy jó talpú cipőt és számítógépet, mert unatkozni fogsz”. Hozott. Nem unatkozik.

A Tulipán szálló múzeumában ülünk egy kanapén, az ablak alatt. A függöny a fejünk felett csiklandozza a tarkónkat. Vagyim kifakult pólót, rövidnadrágot és sarok nélküli papucsot visel, mivel ötösön megy a radiátor. Oldalvást ül, száját eltakarja egy napraforgóval, amelyet ő maga szedett. Rendkívül udvarias, de ez az udvariasság valamiféle szájalmat palástol a beszélgetőpartnerrel szemben. Nem arról van szó, hogy egyáltalán ne szeretné az embereket. Csak azt nem szereti, amikor hülye kérdéseket tesznek fel neki, például hogy mit evett ebédre, vagy ha „bábuskának” nevezik a matrjoska babát. Amúgy közömbösek számára az emberek. Több ezren utaznak ide egész nyáron, mindenki meg akar tudni valamit, vagy csak kérdezni akarnak az idegenvezetőtől, úgyhogy Vagyim türelmesen válaszolgat.

– Egyszer két lány nem messze innen összeakadt egy medvével. Egyiküket elkapta, de mikor meglátta, hogy a másik menekül, elengedte, és őt kapta el. Szóval jobb, ha nem menekül a medve elől az ember.

Vagyim szereti látni a döbbenetet az ide érkezők szemében. Azt mondja, Pyramidenben vannak angyalok, de nem mindenki láthatja őket. Ő maga sem látja őket, de tudja, hogy itt vannak. Pontosan kilenc, háromszor hármas csoportokban. És mind jók.

Maga a pyramideni múzeum elég siralmas állapotban van. A kitömött medve például visszafordíthatatlan, lepény alakú kopaszodásban szenved, kifakult szájpadrását valaki feketére festette. A medvének tátva van a pofája, úgyhogy látszik, hogy a festő még csak tanult. A mellette lévő rénszarvasnak valaki olyan golyókat nyomott a szemgödreibe, amelyek még a legjobb szemüveggel nézve sem emlékeztetnek szemekre. A háromujjú sirálynál már ennyire sem igyekeztek, és újságpapírral tömték ki a szemgödret. Ezenkívül lógnak még a falon tablók és újságkivágások azoknak az eltűnőfélben lévő fényképeivel, akik elhagyták a helyet. A múzeum sarkában rögtönöztek egy kis boltot, kirakata tele van mindazzal, amit egy rendes turistának haza kell vinnie Oroszországból. Vannak usánkák, modernek is, nőknek például rózsaszínben, Putyin-képű, kicsi, nagy, csillogós és matt matrjoska babák, sőt olyanok is, amelyeknek egy megfelelő méretű vodka rejlik a belsejükben. Vannak díszes pénzermék, lelakozott szénkockák és keljfeljancsik. Ezenfelül a múzeumban inognak az asztalok, nyekereg a deszkapadló, és mindezt kaleidoszkópszerű, a rózsaszín és mustársárga árnyalataiban játszó üvegmennyezet borítja.

Valaha Pyramiden volt a Spitzbergák legnagyobb orosz települése, és minden bányász álmainak netovábbja. 1927-ben vásárolták vissza a várost a svédektől, majd ide telepítettek rengeteg magasan képzett munkást az ukrajnai Donyeck-medencéből és az oroszországi Tulából, 1941-ben viszont mindenkit elszállított-

tak, mivel minden orosz Arhangelszkbe evakuáltak a Spitzbergákról. Alig három évvel a háború után már hatszázan laktak Pyramidenben, és évi tizenötezer tonna szenet termelt ki a bánya. Az 1975-ös mezőgazdasági jelentésben olvasható, hogy 35 000 kilogramm húst, 48 000 liter tejet, 110 000 tojást és 5700 kilogramm zöldséget termeltek a városban. Azokban az években, amikor a legjobb virágzott, több mint ezer lakosa volt a településnek (1989-ben egészen pontosan 715 férfi, 228 nő és 71 gyerek). Ennek kellett volna lennie a Szovjetunió névjegyének az Arktiszon, ahol a magas életszínvonal és a modern technológia feltehetően kompenzálta a lakókat a sarkkörü éjszakákért, azért, hogy a befagyott tenger elvágja őket a világtól, és hogy nyaranta plusz öt fok környékén van az átlaghőmérséklet. A szénporban létrejöttek a legjobb tenyésztő-termelő gazdaságok (melegházak tele paradicsommal, uborkával, hagymával és fűszernövényekkel), virágzott az oktatás (iskola, óvoda, hatvanezer kötetes könyvtár), az egészségügyi szolgálat (negyvenágyas kórház négy ápolónővel, egy általános orvossal és egy sebésszel, gyógyszertár), a fizikai erőnlét fejlesztése (sportcsarnok, két uszoda), a szórakozási lehetőségek (mozi, koncertterem, zenei stúdió), és mindez a legjobb alapanyagokból készült épületekben, ahol nagy műgonddal ügyeltek a részletekre. Anyák a gyermekeikkel, kocák a kismalacokkal, tyúkok a csibékkel. A nyírfa lambéria, a súlyos mennyezet, a gránitpadló és a mozaikberakás itt alapvető. Még a főtér fűvét is Murmanszk környékéről telepítették át. Szédületes.

A ma már szétesőben lévő kikötőből – ahol büszkén lobog a norvég és az orosz zászló – egy nagyjából egy kilométeres út vezet a központba. Jobb kéz felől elhagyunk pár omladozó épületet, melyek ablakai helyén már csak lyukak tátonganak, a rég kiszáradt vízvezeték rejtő fajárda mentén sorakozó leeső félben lévő utcai lámpák szétvert lámpaburáikkal meghajolnak a járókelők előtt. Csak egy maradt meg a finnek nevezett tízegynéhány falazott lakóházból, a méregzöld színű tizenhetes szám. A fa pottyantós véce mellett tárva-nyitva az ajtó, bent a padlón egy matematikafeladatokkal teli füzet lapjait pörgeti a szél. Néhány lap hiányzik belőle. Vagy ezen a viharoktól már ezüstös árnyalatúvá vált fajárdán, vagy a széntől fekete úton halad az ember. A bejáratnál, ahol a város igazi része kezdődik, hatalmas fémkonstrukció fogadja az érkezőt, rajta a település neve, fölötte pedig egy szenesvagon áll, az utolsó, amely 1998-ban feljött a bányából. Aztán jönnek a bérházak. Lekerekített szegélyűek, négyemeletesek, tízegynéhány ablak van egy sorban. Járda, zöld szigetek és madárürülék veszi körül őket. Mindenütt háromujjú sirályok sivalkodnak az elhagyott házak ablakpárkányain. A madaraké a város.

A Tulipán szállónál van belőlük a legtöbb, nyilván azért, mert a turistáktól mindig leesik valami. A szállodától a művelődési házig szintén lekerekített szélű téglákból rakott széles betonjárdán vezet az út, mindkét oldalon azzal a bozontos tengerparti fűvel teli zöldterület választja el. Egy jegesmedvét ábrázoló táblát szúrtak a fűbe, amely a Trust Arktikugol szénvállalat fennállásának hatvanadik évfordulójáról ad hírt. A város központi helyén Lenin-szobor áll. Csak a feje, de az jó pár méter magasra emelve. Most szürke, de az archív képeken látszik, hogy aranyszínűre volt festve, és úgy csillogott a soha le nem menő nap fényében, akár egy templomkupola. A járdán megdermedt macskalábnyomok látszanak. Annak

idején jellemző volt a macskák látványa a Spitzbergákon, ott, ahol éltek emberek. A nyolcvanas évektől kezdve nem engedte a törvény a macskatartást, mivel a macskák veszettséget terjeszthetnek, amelyet a rókáktól kapnak el. Longyearbyenben egyetlen macska sincs (bár a boltban a kutyaedeles polcon időnként látni macskaalmot és szárazeledelt). Pyramidenben is a mancslenyomat a betonban az egyetlen nyom, ami maradt utánuk. De még 2009-ben összekapadtam itt egy macskával, amely a fűtéscsövek alól kerített valami prédát. Odaszaladt, hozzám dörgölözött, majd felcsapott farokkal rohant tovább. Egy rühes, de nem különösebben sovány cirmos volt.

Az egyik Pyramidenről szóló könyvben, egy a főtéren a földbe ásott fém napraforgó (sok ilyen örök virág van itt, a szállodának is megvan a maga tulipánja) képe alatt olvasható, hogy ott egy nem hivatalos macskatemető volt. Senki sem tudta ezt megerősíteni azok közül, akiket megkérdeztem. Az emberek temetőjéből, amely pár száz méterre fekszik a várostól, és ahol komoly arcok néznek ránk a sírkövek porcelán fényképeiről a negyvenes-ötvenes évekből, állítólag exhumáltak egy testet, mialatt zárva volt a város. Érdes vörös csillagok csillognak a síremlékek tetején, némelyik egészen őszig is, amikor újra elkezdi lemenni a nap. A tundrában nincs, ami benője a sírokat. Úgy néznek ki, mintha valaki egyfolytában kijárna ide, és kitépkedné a nemlétező gyomokat. Itt hagyták az őseiket, az állataikat és a növényeiket; ezek adták meg magukat utoljára. A jó pár négy hónapos sarkköri éjszaka folyamán egész a gyökerükig elfehéredtek, már csak csonkok, kiszáradt, elfagyott száruk maradtak, némelyek változatlan állapotban, levelekkel, csak éppen majdnem teljesen fehérek. Mások, mint látszik, a végsőkig harcoltak, felmászta a jeges ablaküvegen, hogy valamicske fényhez jussanak.

*

– Mindig különleges volt számunkra a pyramideni kirándulás, mert ez a település teljesen el van vágva mindentől. – Birger 1978-ban járt itt először. – Ebbe az irányba nem volt turistaforgalom, és mivel egyetlen lakónak sem volt csónakja, minden kívülről jövő látogató érkezése ünnepnek számított. Az emberek behívtak minket magukhoz. Ők nem beszéltek norvégul, mi nem beszéltünk oroszul, de néha órákig folyt a társalgás. Azt kérdezték a leggyakrabban, mi mennyit keresünk.

Pyramidenben a szállodán kívül nem volt pénzforgalom, a turisták dollárral fizettek, így virágzott a cserekereskedelem. A kilencvenes években a Jamnik magnó volt a legkeresettebb áru, de mindenképpen kétkazettás változatban. Cirill betűs könyveket ajánlottak cserébe.

– Például ezt is – Birger egy faabakuszt vesz a kezébe – az egyik pyramideni kiránduláson kaptam. Május elseje volt, gyönyörű idő, a tenger be volt fagyva, egyedül mentem, jégrobogóval. Csend, napsütés és jég, könnyű volt átvágni a fjordon keresztül vezető úton. Az egyik épület előtt észrevettem egy csoportot, a napon ültek, előttük asztalok és grillek sorakoztak, székek helyett pedig ládák. Intettek, hogy „jöjtek csak, jöjtek”. – Utánozza a gesztusaikat.

Rögtön megkérdezték a vendéget, mennyit kaphatnának egy kiló medvezsírért. Birger ma sem tudja, mire lehetne használni ezt a zsírt, úgyhogy azt mondta,

száz dollárt biztosan. Ez nagy hatással volt rájuk. Egész idő alatt úgy lekötötte őket a medvezsír, mintha valami sarkvidéki csodakenőcs lenne. A Spitzbergák orosz bányásztelepülésein senkinek sem volt robogója, úgyhogy minden „Nyugatról” érkezőt (még akkor is, ha éppenséggel délről jöttek) azonnal körbevették az érdeklődők. Az egyik nő – mint később kiderült, állatorvos – el is vitte Birgert a hizlaldába, ahol éppen akkor születtek kismalacok. Akart neki adni egyet, hogy otthon vágja le magának. Amikor Birger visszautasította, a kezébe nyomta az abakuszt, és meghívta, hogy látogassa meg az otthonában. Birger sosem felejt el az elé táruló látványt, amikor belépett a lakásba. A nő a kanapén feküdt, üres tekintettel bámult ki az ablakon, egy tulokforma, metilalkoholtól elmosódott arcvonású férfi pedig embriópózban hevert a földön, nejlonharisnyás lábfejét a szájában tartotta, és szopta, mint egy csecsemő. Nem vették őt észre. A nőt lekötötte a bambulás, a férfit a lábszopás. Birger soha többet nem találkozott ezzel a nővel.

„Többen is lehetek” – ezt a mondatot hajtogatják a leggyakrabban Longyearbyen régi lakói, amikor szóba kerül Pyramiden. Azt is sokat hallani, hogy megkönnyebbülve értek haza egy ilyen kirándulásból.

Amikor a szénbányászat már nem bizonyult rentábilisnek, mert nem találtak újabb szénrétegeket, csökkenni kezdett a település népessége. 1998 januárjában csupán 351 férfi, 101 nő, 170 disznó és 4 tehén élt itt. Aztán mind elmentek. Csak a gépek, a bútorok, a képek a falakon, az ágynemű, az el nem használt vagy meg nem ivott kölnik és az elviselhetetlen szag maradt utánuk.

A pyramideni laktótelepen hosszúak a folyosók, egyforma méretűek a lakások, amelyek egy sötét előtérből, apró, zöldre csempézett fürdőszobából és egy nagy ablakú szobából állnak. Minden lakásban más mintájú a tapéta. A blokkoknak nevet is adtak. Az egyiket, amelynek sötétbarna faborítása van, Londonnak hívják, a másik, hasonló, az utca túloldalán a Párizs. Előbbiben laktak az agglégények, utóbbiban a hajadonok. A legtöbbjük zárva van, de el lehet kérni az idegenvezetőtől a kulcsot, és akkor még a tetőre is ki lehet mászni, ahonnan egy napsütötte éjszakán egészen élőnek tűnik a település. A Londonnak be van deszkázva az első emelete, de aztán minél feljebb megyünk, annál világosabb, és minden lakás ajtaja nyitva. A kiveret ablakokon át dől be a szél, minden mozdulatra nagy csattanással vágódik be az ajtó valahol. Az ajtók, akárcsak a lakások, mintha teljesen egyformák lennének, de látszik, hogy mindenki igyekezett feldíszíteni, ahogy tudta. A falon emitt egy kivágott Playboy-nyuszi lóg, amott a Brooklyn cigaretta kartonról levágott logója, a Raszputyin vodka címkéje, az Ariel mosópor papírja, vagy Karl Marx képe, üveg mögött. A lakók, amikor elmentek, csak a legszükségesebbeket vitték magukkal.

Normális esetben gyorsan elfeledkeznének az emberek egy bedeszkázott épületről, itt viszont néhány év elteltével kezdtek megjelenni a turisták, a filmek és az utazók, akiknek újfajta minőséget jelent ez a hely. Elhagyatott város az elhagyatott tájban. Egyrészt ott vannak a jelenlét szellemképei a foltos matracokban, a falakon lógó erotikus képekben, a csikkekben a befőttesüveg-tetőkön, másrészt a hidegtől lemálló olajlambéria és a döglött madarakkal beterített padló megfoghatatlan csöndje. Oroszország, kihasználva a növekvő konjunktú-

rát, néhány éve igyekszik visszahozni az életbe a négyemeletes Tulipán szállót. Az, hogy Pyramident hozzáigazítsák a turisztika követelményeihez, a norvég építkezési törvények hatálya alá esik, és annyira lassan haladnak a munkálatok, hogy nem tudni, mikor lesz – lesz-e egyáltalán – olyan állapotban a szálloda, hogy vendégeket tudjon fogadni; pedig a szobák jó állapotban vannak. A munkálatok egyetlen eredménye eddig a rikító világoskékre festett padok elhelyezése a főutcán.

Vagyim szobájában megszólal az ébresztőóra, ami azt jelenti, hogy ma érkezik hajó. Kávé, cigaretta, még papucsban szívja el, géppisztoly, ing. Nagyon meleg van, tizenkét fok is lehet árnyékban. A napon rövidujjúra lehet vetkőzni. Vagyim a fajárdán megy a kikötőbe, közben magában dudorászik. Ahogy közeledik, elhallgat. Mindent körülölel a csend, amelyet csak a közeli Nordenskiöld gleccserből letöredező jégdarabok hangja tör meg; a csend, amely visszaverődik a mozdulatlan víztükörről. A Polargirl már feltűnt a láthatáron, de Vagyim nem siet. A Pravila Technyiki Bezposznosztji¹ úgyis tiltják, hogy valaki idegenvezető nélkül elhagyja a hajót, mivel tartani lehet a jegesmedvéktől. A célegyenesben leelőzi Vagyimot egy sárga, poros quad. Dimitrij az, a barátainak csak Gyima. A másik pyramideni idegenvezető. Fonott mintás gyapjűmellény, szélvédő nadrág, sárga, zsiráfos póló, tövig rágott körmök. Gyimát Szentpétervárról vonzotta valami északra. Minél távolabb, annál jobb. Vagyim szöges ellentéte: bőbeszédű, nyitott, energikus. Bizonyára emiatt találkoznak csak naponta egyszer, a kortárs romok szerelmeseinek tartott másfél órás séta alkalmából. Gyima egyetlen könyvet sem hozott magával, de van egy amerikai sorozatokkal teli laptopja, hogy belerázódjon az angolba. Az „Iljona” úgy hangzik a szájából, mint a „vanília”. Lát potenciált Pyramidenben, és szeretné, ha megint élnének itt emberek.

Amikor befut a hajó a rothadó kikötőbe, Gyima segít az utasoknak lejönni a lépcsőn, Vagyim pedig akkorát szív a cigarettájából, mintha a filtert is be akarná szippantani a mutatoujjával együtt. Nekivág az útnak a géppisztollyal a vállán, messziről úgy néz ki, mintha körmenetet vezetne. Időnként megáll, rámutat az adott épületre, némelyiknél azt is megengedi, hogy bemenjenek (de legfeljebb tíz percre), a lehető legkevesebbet mesél, aztán mennek tovább. Első, második, harmadik állomás. Ezalatt Gyima a quaddal elmegy a szállodába, ahol a látogatás idejére kinyitja a szocializmus zárandokainak a szuvenírboltot. Miután bevásároltak, egyesek szeretnének az egyliteres, dobozos Bielij Mjedvjegy sörrel koccintani, amelyet a múzeummal szomszédos kantinban vettek. Vagyim, aki kint várakozik, cipőjével betapossa a csikket a járdalapok közé, és megkönnyebbülten fellélegzik, hogy nem kell felvinnie a csoportot a város tetejére, a palackokból épült házhoz, ami még jó negyven perc lenne irányonként. A ház nem több húsز négyzetméternél és egyetlen faasztalnál a közepén. Ez egy olyan kerti házíkö – Gyima jót nevet a saját viccén –, melyet állítólag egyetlen buli után építettek fel. Különbözö méretű üvegek egymásra rakva, betonnal összetapasztva. Kívülről dugók borítják, sajátos üvegtéglát képezve. Barna sörös-, fehér vodkás- és zöld ásványvizes üvegek. Bent visszatükröződik a zöld fény a poros padlóról. Arktiszi léptékű üvegház. Az üvegekben süvít a szél, de a városban nem hallani.

¹ Biztonsági előírások (orosz)

A szálloda magasföldszintjén lévő bárnak lambéria borítja a falát, parkettás a padlója, elegáns műbőr székekkel van tele. A ki nem szellőztetett helyiségek, a tegnapelőtti izzadság és a döglött hal szagának keveréke fogadja az embert, amikor belép, de érezni a frissen sült kenyér és az almakompót illatát is. A konyhában rotyogó fazekakban harminc munkásnak készül az étel, akik napközben láthatatlanok, de naponta pontosan három időpontban – nyolc, tizenhárom és tizenkilenc órakor – megjelennek itt. Reggeli, ebéd, vacsora. Napkeltétől napnyugtáig, bár itt most éppen négy hónapja nem megy le a nap. Különböző korú férfiak, munkásoverállban, csendben esznek, közben cédéről zenét hallgatnak. Vagyim általában egyedül eszik, Gyima meg szinte mindig elkésik, úgy nyúl az utolsó bögre kompótért.

– Az otthon az otthon, a kereset meg kereset – Lina harminchat adag fasírtot süt a kantinnal szomszédos konyhában, melynek hőmérséklete egész biztos hozzájárul a Jeges-tenger jégtakarójának csökkenéséhez.

Két éve ilyen szerződéssel dolgozik: két év a Spitzbergákon, két év otthon, Donbaszban. Rövid, ősz haja van, kedélyes arca, terebélyes konyhai kötényt visel. Elhozta magával a Szűzanyát egy nyakláncon, és a fia képét két unokájával. Nem beszél a honvágyról. Csak azt engedi be a konyhába, akivel már összebarátkozott. Lina, ahogy azt kell, nem válogatja meg a szavait. Csak a dolgozóknak jár a kompót, és hiába sorakozik még néhány bögre a pulton, a látogatók nem fogyaszthatnak belőle. Még a küszöbön túl is egyértelműen kijelöli a határokat, mellkasa előtt keresztbe fonja a karját, és még jobban összehúzza a kardigánt a hasán, mintha fázna.

De nem úgy Ina. Hosszabb haj, finom smink, nagy szemek, ajkak, mély dekolázs, amelyen jó néhány férfi szeretné pihentetni a fejét egy nehéz munkanap végén. Nemrég született meg az unokája, úgyhogy, ha lenne internet, küldenének neki képeket, így viszont őszig várnia kell, hogy elutazhasson Ukrajnába. Hiányoznak neki a fák. És a kicsivel nagyobb meleg. Az eszpresszó gombot nyomja meg a kávéfőzőn a hosszú kávé helyett, de semmi jelentősége, csak plusz vizet melegít a vízforralóban, a kicsiből egy nagyobb csészébe önti a kávé, és felengedi a forró vízzel. A kávé az kávé. Az édesítés a lényeg. A turistákkal csak oroszul beszél. Az ő bajuk, ha nem értik. Így is mindig vesznek sört, ahhoz egyedül csak a mutatójukra van szükségük.

Amikor elmennek, Lina végigmegy a felmosóronggyal a padlón, aztán végre nyugodtan leülhet a konyhában a nagy ablak alatti asztalhoz. Még két óra van vacsoráig. Gyima integet az éppen kifutó hajónak, fejére húzza a kapucnit, és felpattan a quadra. Vagyim zsebre tett kézzel, és anélkül, hogy egy pillanatra is megfordulna, füstcsíkot húzva maga után a központ felé indul. Teherautó jön a kikötőbe vezető úton, nagy robajjal húz egy rozsdás csövet. Ledobja, megfordul, hozzá a következőt, egy valamivel rövidebbet. Egy fehér Toyota Hiace (nyolcvanas évek végi modell) négy embert és a mólón lévő lyukak kijavítására szolgáló deszkákat szállít. Egy lepakolja őket, a többi az autóban vár. Egy rozsdás hordónak támasztva a hátam ülök a kikötőben, nézem őket. Egyikük végül odajön hozzám. Olyan iszonyú szomorúság van a sötétbarna szempárban, hogy felállok. Leveszi a kesztyűjét, kezét nyújt. Jevgenyij. Nem akar tőlem semmit. Csak be

akart mutatkozni, és megkérdezni, mit csinállok, mert Pyramidenben dolgozik egész nyáron, és ritkán lát olyat, hogy lányok csak így magukban lófráljanak a városban. És hogy szép az idő. A következő hetekben nem hagy nyugodni ez a beszélgetés. Később véletlenül megtudom az újságból, hogy mindkét szülője és a lánytestvére meghaltak egy repülőgép-szerencsétlenségben.

1996. augusztus 29-én egy orosz Tupoljev alig tizenöt kilométerre a longyearbyeni repülőterétől nekiütközött a közvetlenül Longyearbyen mellett lévő Adventdalen-völgy egy hegyének, az Operafjellet oldalának. Ez volt Norvégia történetének legnagyobb légikatasztrófája. Száznegyven ember vesztette életét, oroszok és ukránok, akik otthonról, vakációról tértek vissza az újabb évnvi szerződéses munkára a sarkkörre. Jevgenyij Kordus, aki akkor huszonhat éves volt, otthon tartózkodott, Szevasztopolban. Egy évvel korábban maga is Pyramidenben dolgozott villanszerelőként. A nővére szakácsnő volt, az apja asztalos, az anyja az épületeket festette.

– Tizenkét évig álmodtam ezzel a balesettel, és végig sok gond volt velem ez idő alatt – mondja a *Svalbardpostennek* adott interjúban a szerencsétlenség újabb évfordulóján, amely valamiképpen szintén hozzájárult ahhoz, hogy bezárták Pyramident.

Jevgenyij először 2007-ben utazott a Spitzbergákra, azaz Svalbardba a tragédia után. Azóta villanszerelőként szezonális munkát vállal ebben az elhagyatott városban. Itt olyan csend van. Az talán válaszol neki. A katasztrófa helyszínét is meglátogatta néhányszor, és ott nyugalomra lelt.

Délelőtt történt a baleset. Köd volt. Errefelé alig pár pillanat alatt képes le szállni vagy feloszlan a köd, mintha egy porfelhőt kavaro bölénycsorda vágatna keresztül a völgyön. Birger előző nap Barentsburgban volt (egy másik orosz település, itt a mai napig laknak), aznap reggel jött vissza helikopterrel az utolsó csoport utassal, akiknek épp azzal a géppel kellett volna hazamenniük Moszkvába. Amikor a központba tartott a reptérről, először azt hallotta a rádióban, hogy eltűnt a repülő. Pár kilométer megtétele után észrevett egy mentőhelikoptert, amely az Operafjellet felett lebegett a völgy mélyén. Akkoriban az NRK-nak dolgozott, csak átutazóban volt Svalbardban, de kiderült, hogy aznap ő az egyetlen tudósító a tragédia helyszínén, ahonnan az egész világ várja a híreket, mert az előírásoknak megfelelően csak tizenvalahány órával a katasztrófa után nyitották meg a repteret.

– Vezetékes telefonon jelentettem mindent, de folyamatosan újabb híreket vártak tőlem. Úgyhogy le kellett tennem a kagylót, autóval a völgybe rohannom, beszélni a hatóságokkal, és visszamenni a falon lógó készülékhez.

Birger óráról órára, puha hegyű ceruzával és remegő kézzel jegyezte fel azt a napot a naplójába. Nem akarta közelről látni a katasztrófa helyszínét. Az egész völgyet rázta a sírás, bár előtte senki sem hallotta a hegyen darabokra törő repülőgép csattanását. Az Adventdalen közepén kellett volna repülnie a gépnek, ahogy azt majd' mindennap teszi, amikor leszálláshoz készülődik. Eltért jobbra. Az emlékhelyen a földbe verve elhelyezték a gép szárnyának egy darabját, került oda egy kis harang és egy állvány a művirágkoszorúknak, amelyeket dróttal szokás felerősíteni, hogy ne tépje le őket a völgyön keresztülsvívító erős szél. Minden

évben találkozik itt az orosz konzul, a svalbardi előljáró és egy maroknyi ember, akik emlékezni szeretnének, vagy akik képtelenek emlékezni, mint Jevgenyij. Tiszta időben jó pár kilométer a látótávolság.

*

Az élő Pyramiden története a Spitzbergák két legismertebb fotósának, Herta és Leif A. Grøndalnak a fényképein maradt fenn. A férfi norvég, a nő osztrák. A férfi 1948-ban érkezett, a nő négy évvel később. Herta, aki akkoriban a bécsi konzervatórium diákja volt, összespórolt egy kis pénzt, és a Nordkappra indult. Onnan északra vette az irányt egy szénszállító hajón, és csak azzal a feltétellel maradhatott a fedélzeten, hogy kirakja, majd összegyűjti a poharakat az asztalokról. Megérkezett Ny-Ålesundba, a még Longyearbyentől is északabbra fekvő bányásztelepülésre, és az alatt a négy nap alatt, amíg a hajót megpakolták szénrel, alig négy fotót készített, mivel az apjától kölcsönkapott Kodak fényképezőgép nem bírta a hideget.

Ennek ellenére, mivel lenyűgözte a természet, a fények és az a tér, amelynek nyoma sem volt a háború utáni Bécsben, úgy döntött, egy év múlva visszatér a Spitzbergákra. Abban az időben mindegyik település a széntársaságok kezében volt, nem lehetett csak úgy simán ideutazni. Kellott egy munkahely, azzal aztán együtt járt a lakás és a kantin szolgáltatásai. Herta, miután visszatért Bécsbe, először is beiratkozott egy fényképésztanfolyamra, majd, számítva a – mint mondani szokás – bécsi bájára, munkát kapott Ny-Ålesundban, a könyvelésen, ahova egy eredeti objektívú Leicával érkezett, amelyben egy keresztben átfirkált Agfa film volt. Az előljáró hajóján ismerte meg Leifet. Tizenhét évvel idősebb volt nála, de mind a kettőjüket érdekelte a fényképezés. Kiderült, hogy Leifnek szüksége van valakire, aki ért a munkához, tud készíteni lenyomatokat, és emellett még takarít és főz is.

Az első lányuk, Eva azon kevesek közé tartozott, akik valaha a helyi kórházban születtek, de élete nagy részét Norvégia és Ausztria között ingázva töltötte. 2008 óta Longyearbyenben lakik, barátságos az arca és a természete is. A helyi művészek műhelyének épületében van egy lenyomatokkal és fényképekkel teli kis szobája. Fehér falak, fekete-fehér fotók, a frissen főzött gyömbértea illata. Szülei egész fotókollekciónak – összesen nagyjából hétezer negatívot – besz kenneli és megtisztítja. Anyja egyik legismertebb fotója Longyearbyen látkepe a hegyről egy sarkköri éjszakán, a város összes akkori fényével, amelyekből jelenleg már jóval több van, és emiatt nem lehet már olyan kifinomult hatást elérni. Ezt és a többi képet is fém csokoládésdobozokba pakolt borítékokba rejtve találta meg Eva. Ez Bécsben volt, idős anyja most is ott él, képzelgéseivel keveredő emlékei között.

– Apám tényleg borzasztó rossz bányász volt. Állítólag volt, amikor elfelejtett munkába menni. – Eva egy jól megtermett férfi képét mutatja a monitoron, aki ökölbe szorított kézzel, kapucniban áll valamelyik hófödte hegy előtt itt, Adventdalenben. – Azt hiszem, ha nem kezdett volna fotózni, előbb vagy utóbb kipenderítették volna a munkából, mert veszélyeztette a többieket.

– A mamája csinálta ezt a képet?

– Dehogy! Apám mindig állványra állította a fényképezőgépet, és saját magát fotózta. – Eva a monitort bámulja. – Hallottam, de ez tényleg csak különleges esetekben fordult elő, hogy időként megengedte a mamának, hogy ő süssen el a gépet.

– Akkor ezért kezdett a mamája egyedül is fotózni?

– Azt hiszem, nem teljesen értett egyet azzal, ahogyan apám fényképez. – Eva elnyújtja a szavakat. – Talán úgy vélte, lehet jobban is csinálni.

Herta családi fotókkal és a bányászati gépek megörökítésével kezdte, de főleg a szovjet települések, a vasfüggönnyel elkerített szomszédok érdekelték, akikről szinte semmit sem tudtak. Ezért is kérte a hatóságokat, engedélyezzék, hogy Barentsburgban és Pyramidenben fényképezhesse a mindennapokat, a bányászokat munka közben és szabadidejükben. Állítólag emiatt nyitottak akkoriban Hertáról egy jókora dossziét, mind a norvég, mind a szovjet oldal megfigyelte, és amikor megszületett Eva, megtiltották, hogy elutazzon. Hivatalosan hozzátették, hogy ugyan csak a Store Norske szénvállalat hivatalnokai vehetnek tejet és tojást, de neki mint kismamának folyamatos hozzáférést kell biztosítani a tejhez, ha a sajátja elfogy. Nem hivatalosan tudvalévő volt, hogy nem szívesen látják itt az anyákat és a gyerekeket, mert ez egy bányászati cég-város, nem üdülőhely. Leif ott maradt, ő pedig minden évben visszatért, a második, majd a harmadik lányukkal, akik nem tudták megmenteni kihunyóban lévő házasságukat. A három lány édesanyja 1964 és 1975 között hivatalosan is a Spitzbergákon lakva tovább fényképezett. Évát 1973 nyarán hozta ide először. Nyaranta mindig a bécsi nagyszülők foglalkoztak vele és két húgával, vagy nevelőszülőknél voltak. Eva csak röviden beszél erről, miközben édesítőt kever a teába.

Herta unokája, Eva lánya, Aggie egy elektropop duó, a Frost énekesnője, Norvégiában elég jól ismerik őket. Néhány éve már izgatta Pyramiden, úgy döntött, koncertet adnak az elhagyott művelődési házban.

Szombat van, kisebb felhők úsznak a longyearbyeni hegycsúcsok felett, Pyramidenben reggel óta süt a nap. A zenészek pár nappal korábban érkeztek. Hozták a saját aggregátorukat, mert a koncertteremben és az egész művelődési házban jó pár éve nincs áram. A Polargirl már reggel csordultig telve indul Longyearbyenből, mert a koncert délután egykor lesz, hogy a hajó még simán visszaérjen. Vadonatúj, rendszám nélküli autóbusz várakozik a kikötőben. Egy udvarias, bajszos, svájcsapkás férfi, Pjotr ül a volánnál. Barentsburgban lakik, ahol kotrógépp-operátorként dolgozik, itt csak a koncert idejére bérelték fel, mert eredetileg sófór a szakmája. Nyolc évet dolgozott Lublinban, úgyhogy lengyelül is kiválóan beszél, közben ki nem venné a kezét a zsebéből. El kell vinnie ezeket a zeneőrülteket a kikötőből a művelődési házba, majd később beszélünk. De később már sehol sem látni a férfit, és vissza kell menni. Szóval majd alkalomadtán Barentsburgban beszélgetünk.

Mielőtt elkezdődik a koncert, mindannyian összegyűlnek a művelődési ház mellett álló Lenin-emlékműnél. Alacsonyan áll a nap, és mintha valahonnan alulról fújna a szél. Pont most kezdődik az őszi. Hideg és sötét van a koncertteremben. Olyan hideg, amilyen csak egy elhagyott, fűtetlen épületben lehet, aho-

va beengedik a friss levegő első fuvallatát. Félig átlátszó, fehér szövettel takarták le a sötétvörös székeket, úgy, hogy elférjen köztük a közönség. Nem azért, hogy ne koszolják össze a műemlék kultúrház székeit. Azért, hogy az ülőalkalmatosságok ne koszolják össze őket. Tizennégy évnyi kosz. Utoljára 1998-ban volt itt koncert, helyi művészek balalajkáztak.

Fényképeket vetítettek ki a színpadra, a zenészek mögé. Herta vagy direkt vadászta a vidám jeleneteket, vagy tényleg boldog emberek laktak itt. A zene szétárad valamerre a térben, belemerül a hangok után vágyakozó falakba. Recsegnek a hangfalak, az akkumulátorok nem bírják a hideget. A közönség kabátban, sapkában, kesztyűben áll, mint a rorátékon. A hideg bekúszik a halott padlóba, megül a cipőkben. Olyan mély a hang, hogy korogni kezd a gyomor. A képek pulzálnak a háttérben, pörögnek a fejekben. Gyerekek váltják a kismalacokat, majd vidám, kötényes asszonyok jönnek, aztán üstök, bányászok és az előkelőségek. Nem akar leállni a lelkekkel teli körhinta. Az épületből kilépve végre mély levegőt vehetünk. Még lejjebb áll már a nap, de még így is melegebb van az udvaron, mint bent. Több mint százharminc ember jött el a világ legészakibb koncertjére; más körülmények között biztos soha nem hallgattak volna ilyen zenét. Indulnak a hajók. Tavaszig saját lelkeivel telik meg a város.

NÉMETH ORSOLYA fordítása

A vótok és a tűz

Luudnica (Luzsici), falu Szentpétervártól ötven kilométerre nyugatra, a Finn-öböl partján – a szentpétervári Nyenschantz erőd romjai a Néva partján, az Ohta folyó torkolatánál lévő területben, Ohtában

Azt hitte Tatyjana Viktorovna, hogy orosz férfihoz megy feleségül. A szülőfalujában tartották az esküvőjüket. Különös nyelven énekeltek a nők a szertartás alatt. Így hangzott az egyik ének:

Megy négy lány:
hogyan játszunk pálcákkal és botokkal?
A pálca fölszállt az égbe, a bot az úton gurult,
a templom felé, a bátyám sírjára.
Gyere haza, bátyám, édesanyám fia.
Főzz egy kondér tojást. Gyúrj egy véka tésztát.
Tedd a földre a tojásokat, a tésztát meg a sírra.
Mondd ki a nevem, mondd meg, hány éves vagyok!
Ó, bátyám, édesanyám fia,
fölébredhetsz és fölkelhetsz-e?
Kinyújtva kezed a sírból,
lesöpörve ujjaidról a homokot?

Ó, nővérem, édesanyám lánya.
Gyere haza. Légy otthon.
Főzz egy kondér tojást. Gyúrj egy véka tésztát.
Tedd a földre a tojásokat, a tésztát meg a sírra.
Mondd ki a nevem, mondd meg, hány éves vagyok!¹

Tatyjana újdonsült férjére pillantott. Szergej ismerte ezeket az énekeket, és értette ezt a nyelvet.

Így tudta meg, hogy a férje vót.

Nem, nem igaz, hogy itt korábban csak ingoványok és lakatlan mocsarak voltak.

Ami a földrajzi övezetet illeti, a tajga déli régiói tartoznak ide. Ezen a vidéken sűrű erdők, évszázados jegenyefenyők és tűnyalábos fenyők nőttek. Ezeket egyébként elég hamar kivágták. És elég hamar harcba kellett szállni az erdőirtás-

¹ Ének a XIX. század közepéről. Kattila faluban, Anna Ivanova előadásában jegyezték fel. Idézi M. Arukask: Time, sense and meaning in three Votic songs (with reference to Estonian and Setu additions), *Folklore*, 2004/28, 135.

sal – a cár már egy évtizeddel Szentpétervár alapítása után büntette a fák önkényes kivágását.

Nem, nem igaz, hogy itt korábban lakatlan területek voltak. A középkor óta itt éltek az izsórok és a vótok. Meg az ingriai finnek, a vepszék és számos külföldi, főként svédek. Ingriának, Ongriának vagy Ingermanlandnak nevezik a mai Szentpétervár környékét. Mintegy hatvanezren laktak itt a XVII. század végén.

Egymásra találtak ők ketten, Szergej és Tatyjana. Mert az ő anyja vepsze származású volt.

De a vót nép lett a végzete.

– Kezdték érdekelni a férjem családjának a története. És mintha rögtön egy egész világ nyílt volna meg előttem, amelyet még senki sem próbált megismerni, és gondosan elrejtőzött az idegen tekintet elől.²

Lenyűgözte ez a világ. Belemerült. Nem tudta, mi történhet, ha magába szippantja ez a rejtőzködő világ.

*

És úgy kezdtek élni, mint az igazi vótok – Tatyjana a halkombinátban dolgozott, a férje meg egy foszforgyárban, Kingiszepben, az a város volt a legközelebb Luudnicához, nagyjából száz kilométerre a tengerparttól. Ott dolgoztak télen és tavasszal. Nyáron és ősszel viszont, mihelyt lehetett, kiköltöztek a kis kingiszepi lakásukból Luudnicába.

Gombát és bogyókat szedtek a közeli erdőkben. Aztán elvitték a felvásárlóhoz, ezen is lehetett keresni. Még pár év, aztán új házat építenek a gombáért és erdei bogyókért kapott pénzből.

De ez még odébb van. Majd a tűz után.

Most még Jefimovék családi házában, a Szergejre maradt, három részből álló hagyományos faépületben laktak.

Nem égett le a háborúban, ami ritkaság.

A vótok több nemzedéknek építik a házukat. Az egyik oldal a téli rész (ez jobban fűthető), a másik a nyári (könnyebb, szellős), középen pedig folyosó és gazdasági helyiségek. Ha nőül a fiú, a szülők leválasztják a nyári részt, és átviszik az új helyre az egyik gerendát a másik után: ott laknak az ifjú házások. Aztán a fiatalok szép nyugodtan hozzáépítik a téli részt, a szülők pedig az új nyári otthonukat. Úgy találták ki ezeket a házakat, hogy osztódjanak és fennmaradjanak.

Jefimovék háza kegyes Tatyjanához. Vendégeket hív a háziasszony. A szokásokról kérdezget, mások családfáját is elkészíti. Pedig nehezen megy, mert a vótoknak nem volt vezetéknevük, ragadványnéven szólították egymást. Rendszerint madarokról kapták a nevüket: Siketfajd, Holló, olyan is volt, akit Fenya Tyúkocskának hívtak. Amikor az oroszok beírárták a vezetéknevüket a személyi igazolványukba, olyan neveket kezdtek bediktálni a vótok, amilyeneket ismertek. Például: Szuvorov. Vagy az apai nevüket adták meg vezetéknevként, és minden nemzedék újat íratott be. Más neve volt a férjnek, és más a feleségnek.

² Innen idézem Tatyjana Jefimova minden közlését: *Tatyjana Viktorovna Jefimova (1956 g. r., g. Luzsici)*, a kiállítás címe: *Ljugyi zemli, Ingermanlangyjija: Vogy i Izsora*, http://vatland.ru/events/index.php?SECTION_ID=267&ELEMENT_ID=2225, utolsó letöltés: 2017. IV. 24.

Micsoda zűrzavar.

De Tatyjana türelmesen ás, egyre mélyebbre.

Szergej pedig elkíséri azokba az erdőkbe, ahová gyerekkorában járt. Elviszi a temetőbe. Nehezen találnak oda a beavatatlanok, mert a vótok sírjainak jelöletlenül kell maradniuk, legjobb, ha liget nő rajtuk. A szeretteik ételt hoznak a halottaknak, tojást, kását és tésztát tesznek a faodúkbá. Odarepülnek a lelkek, és táplálkoznak.

Szergej a vízpartra is elviszi a feleségét. A vízi szellemek lakhelyére, ahol az életadó elem, a víz uralkodik. Van *vesi-emä*, vagyis vízasszony, *vesi-ämmä*, vízanya, van úrnőjük a halaknak és a víz alatti világnak. Nekik szentelték a vótok az egyik augusztusi napot: éjjélkor kimentek a partra, jó halászsákmányért fohászkoztak, cserébe megfogadták, hogy az úrnőnek adják az első halat, amit fogtak. És neki is adták. Közben a folyóvíz szellemei kiültek a vízpartra fészülködni. Bizonyos napokon még délben is lehetett látni őket. Néha sellő úszott a parthoz.

Az is megesett, hogy elragadott valakit a víz. Engesztelésképpen az egész falu áldozott neki. Birkafejet dobtak az öbölbe. Van egy nagy, lapos, szürke kő Luudnica közelében, oda kakasfejeket helyeztek áldozatként. A kő mélyedéseiben megmaradt víz idővel gyógyhatású lesz.

A tavaszi napéjegyenlőség idején, a húsvét előtti napon nem aludt a falu. Minden lakója kiment a partra „megnézni, hogyan játszik a nap”. Ilyenkor pontosan keleten kel, átragyogva egy nagy parti kőbe vésett, pontosan betájolt, kereszt alakú nyíláson. Attól az éjszakától számolták a gazdasági munkák idejét.

Más szokásaik is kötődtek a tengerparti kövekhez, de azok olyan régiek, hogy a magyarázatukat sem ismeri Szergej. Csak a nyomaikról tud. Ismeri a helyet, ahol megmaradt egy kőből rakott ósrégi kör. Benőtte már a fű a kötömböket, de a luudnicai gyerekek tudták, hol vannak. Ugráltak körbe-körbe, egyik kőről a másikra, aztán együtt fürödtek a tengerben. A szüleik odahajtották a lovakat és a teheneket.

Szergej elviszi oda Tatyjanát, aki fotózni akar.

Megérkeznek – vaskerítést és órséget találnek. Elkerítették az erdő egy részét és az egész szép tengerpartot.

– Mi ez? – kérdezi Szergej.

– Hát, *vót*, kikötő – magyarázza az ór.

Nem sokkal később markolók és kötőrők érkeznek.

Most már, hogy túl vannak mindenén, azt mondják sokan, hogy jobb lett volna bele se kezdeni ebbe a harcba. Elmentek Tatyjanához, és megkérdezték, mire volt ez jó neki.

– Ezt meg kell érteni – mondja szelíden Jekatyerina Kuznyecova. – A legutóbbi népszámláláson hatvanhárman vallották magukat vótnak Szentpéterváron. Csak a legderekebb aktivisták. Ennél én is több vótot ismerek a városban. De mindig arra intettek az idősebbek, hogy jobb, ha orosz nemzetiséget adnak meg.

Most már, hogy túl vannak mindenén, tele van vót mütárgyakkal Jekatyerina Szenajaja tér környéki régi lakása. Telegyömöszölt zsákok a sarkokban, dobozokkal, szatyrokkal pakolta tele az íróasztalt és a polcokat. Kinyit egy zsákot Jekatyerina, kárminvörös cérnával, mesterien hímzett fehér vásznat vesz elő belőle.

Kiterít: ruha, ing, kivarrott szarafán. Kinyit egy dobozt – színpompás ametisztek és opálok ragyognak, középkori minták alapján készült ízléses, nemes ezüst és réz ékszerek kerülnek elő. A polcra nyúl – ott tartja az ősi módszerrel készült, viasszal impregnált bőrkorsókat, amelyekbe olyasfajta mintákat préselt, mint amilyenek a ruhákon láthatók.

Jekatyerina saját kezűleg készítette ezt a sok csodát. Művész és műemlék-konzervátor. A nagyszüleitől örökölte a tehetségét. A nagyapja a Képzőművészeti Akadémia professzora, a nagyanyja pedig az ő tanítványa volt. És kiderült, hogy mindketten vótok. Hihetetlen találkozás, mondja Jekatyerina, és a származásukról is beszéltek egymásnak.

– A harmincas évek után már senki se mondta, hogy vót származású – fúzi hozzá a magyarázatot.

Van egy vót mondás: „Mi nagyon sokan vagyunk, halál pedig csak egy van, nem vihet el mindnyájunkat”.

Hányan voltak a forradalom előtt? A legjelesebb vót értelmiségi, a Krakolje faluban született, Csehov műveit vótra fordító Dmitrij Pavlovics Cvetkov, a vót szótár és nyelvtan szerzője számításai szerint nyolcvanezren. A forradalom után Észtországba menekült. 1930-ban öngyilkos lett.

Ekkor már javában tartott a Szovjetunióban a falvak erőszakos kollektivizálása. Van értelmük a kolhozoknak, jegyzi meg Jekatyerina Kuznyecova, mert könnyebb ellenőrizni az embereket, ha összetereleik őket. A vótok viszont nem szoktak egymás mellé települni, a falvakban és az erdőkben voltak elszórva a házaik. Mindenkit összetereletek a kollektivizálás keretében, és azt kellett csinálniuk, amivel korábban nem foglalkoztak. Fölszántani és bevetni a földet.

Úgy látszott, ennek is „van értelme”. A világ nagy folyói mellett, amelyek fontos vízi utakként szolgáltak, és egész régiók fejlődését sietteték, rendszerint megművelték a földet. Könnyű volt öntözni, földrajzi övezettől függően megtermett a rozs, a rizs vagy a manióka. A lakosság pedig kezdett átállni a földművelésre.

A Néva partján más a helyzet. Ázott a föld, túl gyakran önt ki a folyó. Viszont tele van hallal: van itt minden a zsíros atlanti tokhaltól, az itteni vizek királyától a kecsegéig, a lazacig, a fogassüllőig, a csukáig, a harcsáig és a nagy marénaig. Tavasszal rajokban jönnek a Finn-öbölbe a *korjuskák* (viaszslazacok). A vótok halásztak a folyóban, az öbölben és a tengerben, vízimadarakra vadásztak. Begyűjtötték az erdő ajándékait. Gombát, bogyót, gyógyfüvet. Ezekből a füvekből főz teát Jekatyerina. Nagyon aromás, erős és finom.

Eladták azt, amit fogtak és gyűjtöttek. Fából készült kétárbócos hajókból álló flottájuk volt, eljutottak Tallinnba, Helsinkibe és Szentpétervárra (régi nevén Nyenbe). Fát is adtak el. Jól éltek.

A kommunisták először is elégették a vótok flottáját. Csak evezős csónakokkal mehetek halászni. De a vótok nem akartak földet művelni, nagy csoportokban élni és csak a parti vizekben halászni. Ekkor szenvedték el a represszió első hullámát. A vót falvak „kulák családjait” a Kola-félszigetre, Szibériába és az Urálba száműzték. Sokan megszöktek. Sokan meghaltak.

De az egész országot kivérezte a kollektivizálás.

A harmincas évek elején jött el Ingriában a nemzeti újjászületés rövid időszaka. Úgy döntött a szovjethatalom, hogy megmutatja, mennyire törődik az etnikai kisebbségek jogaival. Lapok indultak, kulturális eseményeket engedélyeztek, iskolák nyíltak, nemcsak Leningrádban, hanem a falvakban is.

– Bár ezek valamilyen oknál fogva izsór iskolák voltak – mondja Kuznyecova. – Ilyen iskolát nyitottak a Luudnica melletti faluban, Krakoljében. Az izsór nyelv hasonlít a vótra, mindkettő finnugor, azzal a különbséggel, hogy a miénk inkább az észtre, az izsór pedig a karéllra hasonlít. De a mi falvainkban így is folyékonyan beszéltek öt nyelven: vótul, izsóruul, oroszul, finnül és németül. Egyszerűen arra jutottak hát a fiatalok, hogy divatba jött az izsór.

Izsór tankönyveket írtak, a leningrádi néprajzi múzeumból pedig expedíciót indítottak, hogy dokumentálják az izsórok és a vótok kultúráját. Izsór értelmiségiek léptek színre, és nyíltan kezdték szervezni a társadalmat.

– Úgy néz ki, mindezt azért tették, hogy később könnyebben be tudják mérni az elitünket – mondja keserűen Olga Konkova, az izsór társadalom mostani szentpétervári vezetője és kutatója.

Mert hamar bekövetkezett a fordulat. A nagy tisztogatás az első körben pontosan azokat söpörte el precízen, akik könyveket adtak ki, iskolákban tanítottak, lapokat szerkesztettek, aktivizálták a vótokat és az izsórokat. Letartóztatták a néprajzi múzeum egész expedícióját. Életbe lépett a rendelet, mely szerint tilos izsóruul és vótul beszélni. Emberek tűntek el.

– Autókkal jöttek a falvakba a férfiakért – meséli Kuznyecova. – Aki beszállt, az már sosem került elő. Nincs semmilyen dokumentum a perekről. Valószínűleg rögtön agyonlőtték őket. Nem tudjuk, hol vannak eltemetve.

Az akkoriban készült hivatalos összeírás szerint mintegy ezren lehettek a vótok.

A deportálások is megkezdődtek. 1935-ben lépett életbe a rendelet a *Leningrádi terület határsávjának megtisztításáról [...], a kulák és szovjetellenes elemek eltávolításáról*.³ Sok vót és izsór falu volt abban a sávban. A rendelet értelmében szétszórták az egész Szovjetunió területén a vót „kulákokat és szovjetellenes elemeket”. Jekatyerina nagyapja, aki később a Szépművészeti Akadémia professzora lett, Taskentbe került a családjával együtt.

Ez volt a vótokat sújtó represszió második hulláma. De az egész országot kivérezte a nagy tisztogatás.

Eltelt egy év, kettő, és kitornt a háború. Oroszország először Finnország, aztán Németország ellen harcolt. Miután a hitleristák elfoglalták Luudnicát és a környékbeli falvakat, minden „finn nyelvű” Finnországba száműztek.

Addigra már csak háromszázharminc lélek maradt.

Fölégették Luudnicát.

A háború után Oroszország a „finn nyelvűek” repatriálását követelte. A száműzöttek egyharmada döntött úgy, hogy visszatér az országba. De miután szovjet területre értek, nem engedték meg nekik, hogy visszatérjenek a földjükre, hanem újabb száműzetés várt rájuk, szétszórták őket az ország egész területén, hogy minél messzebb legyenek a falujuktól. 1953-ig zárt terület volt Luudnica és a környéke, a leningrádi határvidékhez tartozott. Végére is ellenség volt a finn nemzet.

³ O. Konkova: *Izsora. Ocserki isztoriji i kulturi*, Petyerburg, 2009, 94–101.

Ekkor sújtott le a vótokra a represszió harmadik hulláma. De az egész országot kivérezte a háború és a sztálinizmus.

1953-ban meghalt Sztálin. Most váratlanul visszatérhettek Luudnicába. Akik még tudtak, volt hozzá erejük – visszatértek.

– A vótok neve a mi nyelvünkön *maavüci*, a föld emberei. Ha egy nemzet kultúrájának gazdag szimbólumrendszere van, megőrzi az emlékezetet a diaszpóra. A mi esetünkben a realitás a legfontosabb. A föld. Az, ami van – mondja Jekatyerina Kuznyecova.

A szerencsések – Jefimovék családja is közéjük tartozik – megtalálták a házukat, miután visszatértek Luudnicába, mintha csak rájuk várt volna.

Kezdődtek a hatvanas évek. Levélben értesítették a nagy tisztogatásban eltűnt áldozatok családját arról, hogy rehabilitálták a nép egykori „ellenségeit”. Ez így ment az egész országban. És pontosan ekkor söpört végig a vót falvakon a kitelepítés újabb hulláma. Megint erőszakkal rángatták ki az embereket a házukból, és deportálták őket – csak azért, mert vótok.

Talán ekkor alakult ki az idősebb nemzedékben az a meggyőződés, hogy a vót identitás önmagában is veszélyes. Olyasvalami, amiért még akkor is represszió járhat, amikor mások viszonylag nyugodtan élnek.

– Minek írának be a „nemzetiség” rubrikájába, hogy vót? – mondogatták az idősebbek. – A végén még megint kitelepítenek minket.

Itt pedig felbukkan ez a nő, Szergej felesége, Tatyjana.

És kérdezősködik.

És lelkesedik.

És nem tudja, hogy a tűzzel játszik.

Szergej nem akarta, a fejét rázta. Biztos aggódott.

Tatyjana pedig eleinte csak hallgatta az énekeket, aztán kezdte felvenni őket. Hogy ne vesszenek el. Az emberek eleinte a történeteiket, a családi emlékeiket hozták neki, aztán a régi tárgyaikat is. Hogy megőrizze őket.

Talán azért bízták rá vót azonosságuk elemeit, mert meghatódtak attól, hogy Tatyjana ilyen értékesnek látja őket. Talán más okaik voltak. Mindenesetre Tatyjana mindent összegyűjtött a fejében, a szívében, a szalagokon, Jefimovék vendégszerető házában, és támadt egy ötlete: Szergej, nyissunk múzeumot!

Nem akarta Szergej, a fejét rázta. Mégis belement, és akcióba léptek. Együtt.

1998-ban nyitották meg a múzeumot. Nem segített nekik semmilyen intézmény. Egyébként akkoriban kevesen tudták, hogy két óra alatt el lehet jutni Szentpétervárról olyan világba, amely mintha az I. Péter előtti korból maradt volna. Ha hallott is valaki a vótokról, akkor is hajlamos volt azt hinni, hogy náluk már csak néhány öregasszony üldögél a ház mellett, kihalt a nyelv és a kultúra. Milyen kultúra?

Közben Tatyjana sok éneket és történetet gyűjtött. Fényképezett, leírásokat készített, kiállításokat szervezett.

Mintha nem is gondolt volna arra, hogy átok ül a vótok történetén.

Csak egyvalami aggasztotta Jefimovékat: a munkájukkal párhuzamosan folytatódott a kikötő építése. És kiderült, hogy itt nem egyszerű kikötőt építenek, hanem *promzonát*, különleges státuszú ipari övezetet alakítanak ki, amely kiváltságokat élvez a helybeliekkel szemben.

Az erdőket is kezdték irtani a környéken. Gazdag üzletemberek jöttek, és telkeket vettek. Jefimovék a Kingiszeppi körzet közigazgatásánál tiltakoztak levélben a törvénytelen erdőirtás ellen, Luudnica lakói pedig nem akarták eladni a földjüket. Ellenálltak. Mintha a múzeum alapításával egyidejűleg fogalmazódott volna meg bennük az az elv, hogy meg kell őrizni ezt a vót világot. Azt hinné az ember, hogy ebben nem nagyon található kivetnivalót a muzeológusok.

De a vótoknál ez sem így van.

Hagyományos vót ételekkel rakták meg az asztalokat Jefimovék házábanál. Mindenki népviseletben van. Énekelnek, játszanak, táncolnak.

2000. július 16-án ünnepelték Luudnica dokumentált létezésének ötszáz évét. Ez volt a falu első vót ünnepe, három évvel a Szentpétervár háromszáz éves fennállása alkalmából tervezett zajos ünnepségsorozat előtt. Így hangzik az évforduló jelszava: „Kevesen vagyunk, de létezőnk”.

– Először mindig be kell bizonyítanunk, hogy létezőnk – mondja Jekatyerina Kuznyecova.

Gyakran hallja azt a szemrehányást Tatyjana, hogy csak kitalálják az egészet. Nehéz lenne mindezt kitalálni.

Amikor Jefimovék bemennek, és tájékoztatják a kikötő hivatalát arról, hogy ez a vótok és az izsórok földje, ezek a falvak e népek utolsó életterei, nagyon csodálkoznak a hivatalnokok. Vótok? Milyen vótok? Semmit sem tudtak, amikor a *promzonát* tervezték. Voltak alternatív helyszínek, de már választottak, *vszjo*, kész. Tényleg nem volt ideális a környék, mert sziklás a part, megállás nélkül dolgoznak a kötőrők. Remeg a föld, a faluban is hallani: bumm, bumm, bumm. Egyre közelebb dübörög. Mintha építési területen élnének.

De hát nem szabad mindenhol ásni, győzködik őket Jefimovék. Vannak itt középkori temetőket rejtő ligetek. Csak a helyiek tudják, hol. Meg kell védeni a temetőket. Már Krakolje falu egész területére kiterjesztették a *promzonát*. Úgy döntenek hát a vótok, hogy megmutatják, hol van a régi krakoljei temető. Régészetet kell küldeni, győzködik a hivatalnokokat. Kerítsék el a területet, őrizzék meg a sírokat. Csak azt kéri a kikötő adminisztrációja, hogy pontosan jelöljék meg a helyet.

Megjelölik.

Hamarosan markolók érkeztek a ligetbe.

És mindent föltúrta. Eltelt pár nap – és *vszjo*, kész, nincsenek itt semmilyen sírok. Ott már lehet építeni.

Azt mondja Jekatyerina Kuznyecova, hogy nagyon jellemző a temető története. Ismer egy konzervátort, aki a szentpétervári Seremetyev-palota felújításán dolgozott. Talált a csapatával egy temetőt a Péter előtti korszakból. Elvileg felbecsülhetetlen érték, de kiadták a parancsot a hatóságok: megsemmisíteni.

– Kevés nyom maradt – mondja Kuznyecova. – Még mindig kedves a szívüknek az a mítosz, hogy lakatlan mocsarakra épült Szentpétervár. A szovjet korszakban terjedt el ez a hiedelem, ma is ez a változat uralkodik a tankönyvekben. Nemrég bukkantam erre a mondatra: „A középkorban Vodszkaja Pjatyinának

nevezték ezt a területet, de ez nem jelenti azt, hogy itt vótok éltek.” Hát mi mást jelenthet? – kérdezi.

Az viszont igaz, hogy ha ma valaki tudja, mit keressen, meg is találja.

Akkor jött el a Péter előtti történelmi korszak iránti érdeklődés reneszánsza, amikor kitört a botrány a Gazprom-székház építése miatt. 2006-ban Valentyina Matvienko szentpétervári kormányzó és a Gazprom főnöke, Alekszej Miller pályázatot írt ki az Ohtában építendő toronyházra.

És kitört a vihar.

Először is azért, mert toronyház. Négyszáz méter magas épületet terveztek, ez lerombolta volna a városközpont építészeti arculatát. Háromszáz évig volt kötelező az a szabály, hogy a házak magassága nem lépheti túl a huszonhárom métert, mert olyan magas a Téli Palota. Ma negyvennyolc méter a határ. Na de négyszáz méter? A város szívében, szemben a Szmolnij székesegyház aranyozott hagymakupoláival?

A másik kifogás a helyszínre vonatkozott. Ohta a Néva partján, a hasonló nevű mellékfolyó torkolatánál helyezkedik el, ez Szentpétervár történelem előtti része. Akkor tárultak fel a Nyenschantz erőd romjai, amikor az épület alapját ásták. Az erőd és Luudnica falu története egyetlen elbeszélés két része, amely arról szól, amit három évszázadon át próbáltak elásni, de konokul újra meg újra napvilágra kerül, a legkínosabb pillanatokban.

Ki gondolta volna, hogy egy fiatal nő, Tatyjana Viktorovna Jefimova ünnepet kezd szervezni a háza körül, amelyre évről évre többen jönnek el, még hozzá olyanok, akik azt állítják, hogy van valami közül a vótokhoz?

És ki gondolta volna, hogy a régi erőd romjainak kiásása a posztszovjet időszak legnagyobb és legaktívabb tiltakozó mozgalmát indítja el, amely a politikai megosztottság fölött áll? Azt mondja később Borisz Gladarjev szociológus, hogy Oroszországban könnyebben szerveződnek tiltakozó társadalmi mozgalmak közös helyek, mint közös eszmék köré.⁴ És a Gazprommal vívott harc a legjobb példa erre.

Mennek válllvetve a kommunisták és a liberálisok, az apolitikusok és a pártaktivisták. Több ezer tüntetőből álló menetek vonulnak végig Szentpétervár utcáin. Mit jelent az, hogy előkerült a város közepén a régmúlt, sőt az ősidők ilyen látványos nyoma? A helyi gazdasági lap főszerkesztő-helyettese felfedezi, hogy ingriai finn származású. Embereket keres, papírok közt turkál: egyre több ingriai finn kerül elő. Szervezni kezdik a helyi társadalmat az ohtai lelkészek, el vannak ragadtatva attól, hogy majd' négyszáz éves a missziójuk. Az izsór vezetők is felveszik a fonalat: először őket telepítették ki a svédek. Azt kérdezik egymástól a vótok, hogy ők valójában miért nem szerepelnek Oroszország őshonos népei között, egyébként is miért nem ismerték el soha a Leningrádi területet az őshonos népek lakhelyének.

Másfajta szemlélet kezd kialakulni Szentpétervár eredetéről.

⁴ Idézi A. Yurchak: *Aesthetic Politics in Saint Petersburg: Skyline in the Heart of Political Opposition*, Seattle, 2011, 4.

Konsztantyin Zsukov a történelemelmélet felől közelíti meg ezeket a kérdéseket. Azt javasolja, hogy ne az orosz államiság, hanem a régiók prizmáján át vizsgáljuk Oroszország történetét. Amellett érvel, hogy ezeknek van identitásuk, nem lehet megfosztani őket egyéniségüktől, akkor sem, ha több hódító is váltotta egymást az évszázadok során.

Miért kellene 1703 májusától kezdeni a Névai régió történetét? Az izsórokkal és a vótokkal kellene kezdeni az elbeszélést, akik a középkor óta gazdálkodtak ezen a területen. Igaz, Nagy-Novgorod uralma alá tartoztak a földjeik, azt pedig 1478-ban a Moszkvai Nagyfejedelemséghez csatolták – de vajon hatott-e ez valamilyen módon a régió jellegére? Nem, azt a természeti környezet és a kereskedelmi útvonalak alakították. Mindenekelőtt pedig a víz.

A Néva évszázadokon át része volt a kereskedelmi útvonalnak – miért ne lett volna? Nehéz szakasz volt, viszonylag keskeny vízi úttal, alattomos folyóküszöbökkel, keskeny mellékágakkal és olyan szakaszokkal, ahol vontatni kellett a hajót. Nem is lehetett megtenni ezt az utat a helyi lakosság segítségével. Ezért Zsukov szerint maga a földrajzi helyzet alakította ki olyan tulajdonságokat a Névai régió lakóiban, mint az idegen nemzetek és kultúrák iránti nyitottság, a tolerancia és a vállalkozó szellem.⁵

Gazdag zsákmány volt az izsórok és a vótok földje, versengett érte Oroszország és Svédország. Ingria lett Svédország legfontosabb tengeren túli provinciája. Hamar belekezdtek a kitelepítési akcióba. Aki nem akarta elismerni, hogy a svéd király alattvalója, két hetet kapott arra, hogy elhagyja ezeket a földeket. Adókedvezményt kaptak azok, akik felvették a lutheránus vallást. Oroszországban nem várt rájuk semmi.

Külföldieket is hoztak a svédek, annyi földet ígértek nekik, amennyit meg tudnak művelni. Sok német és holland engedett a kísértésnek, de a svéd udvari emberek közül jöttek a legtöbben. Az egyikük alakította ki azt a kertet, amelyet I. Péter később Nyárinak nevezett. Ingria svéd kormányzóiból nagy hatalmú földbirtokosok lettek.

Zajlott az élet a Néva partján.

Erődök sora védte ezt a fejlődő régiót. Narva ma is Oroszország határán van. Jamburg mai neve Kingiszjepp. Koporje. Keksholm. Nöteburg. És végül Nyen, vagyis a Nyenschantz. A névai erőd.

– A mi Nyenschantzunk – mondja elérzékenyülten Ala.

De ő a kerületet, Ohtát védő aktivista és szakértő. Hol a lengyel történelem évszámaival dobálózik, hol Puskint idézi, a kisujjában van a Nyenschantz története. Elmeséli, hogyan indult növekedésnek az erőd körül Nyen városa. Hogyan fejlődött a kereskedelemnek és az alacsony adóknak köszönhetően (fát és gabonát szállítottak nyugatra a Néván). És hogyan nézhetett ki. Csatlakozik hozzá egy művész, Ed Jakusin, aki festményeken is megjelenítette ezt a XVII. századi Nyent. A veduta hagyományába illeszkednek a képei: meleg színek palettája, idilli hangulat, az előtérbe helyezett alakok (széles szoknyás hölgyek) mögött

⁵ K. Zsukov: *Isztorija Nyevszkovo Kraja*, Petyerburg, 2010. 12.-től.

meredek tetejű emeletes házakból álló várost, templomtornyot és városházát látunk. Holland kisvárosokra emlékeztet a látvány.

Ed és Ala tüntetésekre járt, a többiekkel együtt kiabálja: „Ez a mi városunk!” Most együtt megyünk Ohtába.

Átvágunk a Művészetek terén és a Mihajlovszkaja utcán.

– XIX. század, tiszta klasszicizmus. Az épületek önmagukban nem különlegesek, de mindez együtt sajátos műegészt alkot. Szentpétervár műalkotás. Ezért fáj annyira, ha házakat rombolnak le – mondja Ed a volán mögött.

A Szent Mihály-palota. A Fontanka.

– Nézd csak, némelyik háztetőn megmaradtak a kémények. A szovjet korszakban radiátorokat szereltek fel. Aztán a blokád idején sokan megfagytak, mert nem működtek a radiátorok, kályha meg nem volt már. Képzeld el, milyen lehetett régen Szentpétervár, amikor szürkés füst borította.

Átvágunk a Lityejnij hídon. A Néva fölött kékesszürkés-sárgás rózsaszín az ég.

– Ez a fagytól van. Csak itt vannak ilyen fények. A péterváriak a szürke két és fél ezer árnyalatát különböztetik meg – mondja Ed.

Az Arzenál rakpart. A Kreszti börtön. Jobb oldalt, a Néva jege fölött lebeg a magasban a Szmolnij. Beleolvadnak a kupolák a szürkés-lazacszínű háttérbe.

– *Kraszota!*⁶ – Ale letekeri az ablakot, lefényképezi.

– Abban a kis sárga házban pedig a Nyenschantz egykori parancsnoka lakott. Mögötte volt a gyümölcsös, ahol almafacsemetéket oltottak a városnak. Amikor Péter lett az uralkodó, innen vittek oltványokat a péterváriaknak.

– Az a teáskanna ott szemben a tavalyi év tévedése. – Ala egy döntött henger alakú hatalmas, csúf épületre mutat. – Megérkezünk Ohtába. A fő utcák most is nagyjából ott vannak, ahol a Nyenschantz korában épültek.

Arra a helyre érünk, ahol eltávolodik a körút a folyóparttól vagy kétszáz méterre, átengedve a terepet egy hólepte térnek. Messziről építési területnek nézne az ember, ahonnan levonultak télre: tele van púppokkal, gödrökkel. Alapra emlékeztet az, ami kilátszik a földből. Mindezt nagyjából három méter magas kék palánkkal kerítették el a folyótól.

– Íme a mi Nyenschantzunk – mondja Ed, olyasfajta hangon, mint nemrég Ala. – Ásatások folynak az erőd helyén. Baloldalt állt a királyi mérleg, ott ítélték a döntőbírószág. Mögötte a város: templom, iskola, városháza. Távobabb pedig a királyi serfőzde komlóskertjei.

Csipi az arcunkat a fagy. Szikrázik a jég a Néván. Karnyújtásnyira van a Szmolnij.

– És itt akart toronyházat építeni a Gazprom.

Láng alakú toronyházat.

Még ha valóban ugyanabba az elbeszélésbe illeszkedik is Nyenschantz és Luudnica története, van egy fájdalmas különbség a kettő között.

Luudnicában (még mindig) élnek emberek.

2001-ben még többen jönnek el a falu második ünnepére, mint az elsőre. Ezúttal így hangzott a jelszó: „A kultúránk a gazdagságunk”.

⁶ Gyönyörűség (orosz) (a ford.).

Luudnica jelen lévő lakói közül ötvenketten írják alá a petíciót, melyben kérik, hogy fejezzék be a környéken az erdők irtását, mert ezek az ő történelmi emlékhelyeik. Emellett énekelnek, táncolnak, megint zajlik az élet Jefimovék kertjében.

Ez történt júliusban. Tatyjana és Szergej az egész nyarat Luudnicában tölti. Szeptember elején elmennek meglátogatni Tatyjana mamáját, aki vepsze származású. Üres marad a múzeumház.

Szeptember 7-én füstöt látnak a szomszédok. Jefimovék háza fölött!

Hívják a tűzoltókat, de nem oltanak: nem tudni, miből lett a tűz, lehet, hogy gáz ég? Távolabb kell húzódni, adják ki az ukázt a tűzoltók, mert robbanhat!

Elhúzódnak hát az emberek, és nézik, ahogy elemésztí a tűz a három részből álló faházat, a nyári részt, a középső folyosót, a vót ruhákat, a régi hálókat, a konyhai edényeket, a könyveket, a fényképeket, melyeket Tatyjana készített, és azokat is, amelyeket a falu lakói hoztak neki, a magnószalagokból álló nagy gyűjteményt, amelyben énekeket és történeteket örökített meg Tatyjana, állnak és nézik, ahogy elnyeli a tűz Jefimovék házát, és leég a vótok első múzeuma.

– Akkor ismertük meg egymást – emlékszik vissza Jekatyerina Kuznyecova. – Tatyjana rögtön elkezdte gyűjteni a kiállítási tárgyakat a második múzeumhoz.

Visszajön az anyjától, és már nincs házuk.

Kingiszepben laknak hát Szergejjel. Új házat építenek Luudnicában, a régi helyén. Ezúttal kicsit, szerényet, nem hagyományosat, csak olyat, amilyenre telik azoknak, akik gombát és bogyókat szednek.

Először a verandán gyűjtik a kiállítási tárgyakat. Az nem sokáig elég. Elterjed a hír, hogy leégett a vót múzeum, kezd kijárni a faluba a szentpétervári vót értelmiség.

– Odajártunk muzsikálni – magyarázza Kuznyecova. – Népzenei játszunk: én harmonikán és dudán, a férjem harmonikán és hegedűn, és még csatlakoznak hozzánk ketten-hárman-négyen. Változó az együttes összetétele. Egy nyelvész ismerősöm hozott össze Tatyjanával koncert után. Rögtön kitaláltuk, hogy vót nyelvtanfolyamot szervezünk. Gyerekkorom óta tudok vótul, ezen a nyelven beszélt velem a nagyanyám. Nálunk, otthon indítottuk a tanfolyamokat. Nagyjából tízen jártak, akkor még nem volt Janyicska.

Kicsit ijedten néz a szőke hajú Janyicska. Még nem tud beszélni, de ha valaki négy nyelvet ért négyéves korában, akkor később kezd kommunikálni.

– Jekatyerina közben a vót meséket is összeírja és illusztrálja. Vót és izsór lapot ad ki negyedévente, saját költségére. És ő készíti azokat a csodaszép tárgyakat, amelyekkel tele van a lakása.

– A férjemmel együtt csináljuk. Ő is művész.

– Ő is vót?

– Nem tudjuk. Üldözték a családját. A nép ellenségének nyilvánították a nagyapját. Ezért minden dokumentumot megsemmisítettek, és nem hozták szóba többet a származásukat. Még mindig van bennük némi bizonytalanság: ki tudja, nem ismétlődik-e meg? Hisz akkor sem számított senki represszióra. Szóval a férjem nem tudja, hogy kicsoda.

A második vót múzeum létrehozása is olyan, mintha konok kitartással gyűjtögetnék a létezésük bizonyítékait.

Egyre több lesz. Megint hozzák a még megmaradt régi emlékeket. Leadja valaki a legértékesebb kiállítási tárgyat: egy hagyományos vót hangszert, egy régi kantelét. Már nem fér el a gyűjtemény Jefimovék új verandáján. 2005 októberében a szomszédai, Vlagyimir Filippov Szergejevics és Nagyezsda Szergejevna Kuznyecova a múzeum rendelkezésére bocsátják a házuk felét. A másik felét nyaralóknak adják ki, nem laknak ott.

Még meggyőzőbb bizonyítékok a létezésre azok az emberek, akik tudják használni az összegyűjtött eszközöket. Számtalan tanfolyamot és műhelyt tartanak a múzeumban. Hálót kötnek, hagyományos ételeket készítenek. Az idősebb vót asszonyok tanítanak. A fiatalabbak elküldik a gyerekeiket.

És a legékeesebb bizonyítékok – a vót ünnepek. Évről évre többen lesznek, mert összegyűlnek a rokonok, a szimpatizánsok és a kutatók az egész környékről, sőt még Észtországból és Finnországból is jönnek. Megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy évente egyszer a világ minden vótja összegyűlik Luudnicában, Tatyjana múzeuma körül.

Jekatyerina közben Szentpéterváron próbált hivatalos bizonyítékot szerezni a létezésre. Történelmi szakvéleményeket ír. Igazolást szerez a néprajzi múzeumból arról, hogy a nép az nép. A Nyelvtudományi Intézetből pedig arról, hogy a nyelv az nyelv. Sok utánjárás kell hozzá, de megkapja: pecsétekkel együtt, ez is fontos. Benyújtja a Leningrádi terület vezetésének, az elküldi az Igazságügyi Minisztériumba. Néhány év múlva sikerrel jár: fölírják a vótokat az Oroszországban őslakos népek listájára.

– Annyi változott – értékeli ma a helyzetet keserűen Jekatyerina –, hogy most már nem tagadhatják hivatalosan a létezésünket.

2006-ban Szergej és Tatyjana megint elutazik a faluból. Kulcsra zárják a házukat és a szomszédoknál kialakított múzeumot.

Éjszaka füstöt látnak a szomszédok.

Ég a vót múzeum!

Luudnica lakói most már nem várják meg azt, hogy hátrébb tereljék őket. Az égő házhoz rohannak, viszik, ami a kezükbe kerül. Jönnek a tűzoltók. Nagyon különös, mondják, a ház két része közti válaszfal gyulladt meg. Nagyon gyorsan leég a múzeum. Nem sok mindent sikerül megmenteni. Odaveszett a régi kantele. Hamu maradt belőle.

Tatyjana Jefimova:

– Legszívesebben a XIX. század közepén ébrednék fel, ezen a helyen, Luudnicában. Megnézném, hogyan éltek valójában itt az emberek. Azt hiszem, akkor voltak igazán boldogok. Eltörölték már a jobbagságot, minden családnak volt saját háza. Nyugodtan éltek és gyarapodtak a saját földjükön. És senki se zavarta őket. Most már mindenfelől körülvesz minket a kikötő. Úgy érzem magam, mintha rezervátumban élnénk, amelyet mindjárt lezárnak. És akkor mindnyájunknak el kell mennünk innen.

– Elegünk van már az ünnepeitekből – mondják nekik a kingiszeppi hivatalnokok. – Ezzel megalázzátok az orosz népet.

Már nem szabad felvonni a vót zászlót az ünnepek alatt Luudnicában. Ezt most etnoszeparatizmusnak nevezik.

– Mintha három falu el akarna szakadni Oroszországtól – háborog Jekatyerina.

Miután leégett a második vót múzeum, valaki még megpróbált fölgújtani két házat a faluban. Állandóan járnak a nyakukra a vállalkozók az ajánlataikkal: adjátok el a földeteket, nem akartok átköltözni egy lenribai lakásba? Építünk itt egy nagy utat, végig a falun, nem akartok utat? A vótok megmutatják a dokumentumokat, melyek szerint őslakosok. Ezt nagy csodálkozással fogadják.

Jekatyerinának még van ereje harcolni. Össze akarja hozni a harmadik múzeumot. Azt találták ki Jefimovékkal, hogy vót település lenne egy tisztáson, az erdő szélén, a folyón túl, olyan helyen, amely pont jó ünnepekre. Kuznyecova levelet ír az izsór Dmitrij Harakkával. Kéréssel fordulnak az ingriai őslakos nemzetekkel foglalkozó minden szervezethez: államiakhoz, kormányon kívüliekhez és külföldiekhez. Csak Észtországból válaszolnak nekik.

Ugyanakkor cikkek kezdenek megjelenni róluk a lapokban. „Emlékezetünkbe kell idéznünk a »kártevő« kifejezést – hívják fel rájuk a figyelmet az újságírók. – Az észtek által pénzelt kártevők az őslakos népek érdekében végzett tevékenység álcája alatt akarják leállítani a régió fejlődését. A vótok indiánokat akarnak csinálni magukból, pedig ők is városokban laknak, mint mindenki más. De hisz az jó, ha valaki vállalatot épít a Leningrádi területen!” Ekkor újságírók és tévések is járnak Luudnicába. Beszélgetnek Tatyjanával, aztán anyagokat közölnek arról, hogy a vótok „ki akarják sajátítani maguknak a készleteket”.

Azóta nem beszél újságírókkal Tatyjana.

Ellenőröket küldtek az izsórok szervezetére. Jekatyerinával nem csináltak semmit, mert megszületett már Janyicska.

Egy idő után felhívja Tatyjana.

– Markolók jöttek a faluba. A házam felé tartanak. Gyere ide!

Ha Luudnica falu és a Nyenschantz erőd története egyetlen elbeszélés két része, akkor végül mindkettő belevész a látszatokba.

Révbe jutottak a Nyenschantzcal. Valentyina Matvijenko 2010-ben váratlanul kihirdette, hogy máshol is föl lehet építeni a Gazprom toronyházát. Az erőd romjait pedig továbbra is magas, kék palánk veszi körül. Sehol sem írták meg, mi van mögötte. Nem tudni pontosan, mi történik ott, és milyen terveik vannak a feltárt romokkal. Ugyanakkor egyre több pletyka terjed. Ha valaki megpróbálja kinyitni a kék kaput, kutya ugat a palánk mögött.

Révbe jutottak azzal a múzeummal. Aznap, amikor odaálltak a markolók Tatyjana és Szergej háza elé, nem akarták a földdel egyenlővé tenni, bár minden helyi lakos ettől félt. A kikötő vezetőségének utasítására belekezdték a harmadik vót múzeum építésébe, és jól haladtak a munkával. A leégett múzeum helyén emelték, nem az erdő szélén, a tisztáson, ahol a luudnicaiak akarták.

Miután fölépült a ház kőből és fából, elmentek. Sosem került sor a múzeum hivatalos megnyitójára. Jekatyerina Kuznyecova és más vótok töltötték meg kiállítási tárgyakkal. Akadt egy nő, aki vállalta a gyűjtemény gondozását. Tösgyö-

keres luudnicai lakos, Marina Iljina. Minden eshetőségre felkészülve a vótok már interneten is építik a harmadik múzeumukat. Az internet nem ég el.

Észtországba viszik a műveket, melyekkel tele van a Szennaja tér közelében lévő lakás. Jekatyerina most ott tölti a családjával az év nagy részét. A vótokat bemutató kiállítást készíti elő a narvai várban.

Jefimovék végleg elköltöztek Luudnicából. Most a vepszéknel laknak, Tatyjana anyjának a földjén. Nem akarják, hogy telefonáljanak, írjanak nekik.

Tatyjana kétszer került kórházba. A szívével volt baj.

Már nem járnak Luudnicába, a vótok ünnepére.

PÁLFALVI LAJOS fordítása

M A T E U S Z M A R C Z E W S K I

Fehéroroszország kerek tavai

Lehúz a mocsár

Valjancsin Akudovics élő szentre emlékeztet. Hallgatják, és olvassák a szövegeit. Aki találkozott vele, határtalan tisztelettel beszél róla. Lehet, hogy a cigaretta miatt van. Amikor dohányzik, fehér füst terjeng körülötte. Minszkben az „első fehérorosz posztmodernistának” nevezik. A kilencvenes években egy teljesen új stílusú verset publikált: senki nem írt így itt előtte, és ez az elnevezés, amely tulajdonképpen ironikus, rá is ragadt. Talán az irónia volt az egyetlen mód arra, hogy megszeli a határtalan tudását.

Fiatal korában kiváló sportoló volt. Síelt, meghódította a csúcokat. Még a Szovjetunió sportmestere címet is megkapta. Alacsony, szakállas, erős testfelépítésű, egy kicsit favágóra emlékeztet. Barátságos, ugyanakkor szigorú is.

Szviszlacsban nőtt fel. Szviszlacsban a trasiánka nyelvet használták. Nehéz lenne azt mondani, hogy teljes értékű, önálló nyelv, mert kizárólag belorusz és orosz szerkezeteket használ. Olyan, mint egyszerre beszélni fehéroroszul és oroszul. Egy kicsit olyan, mintha eldobnánk a fehérorosz nyelvet, de a valóságban mégsem. A trasiánka a nyelvek között létezik: benne tükröződik vissza a fehéroroszek geopolitikai elhelyezkedésének lényege. Sőt mi több: élő formaként a körülményekhez alkalmazkodik, és az orosz szavak és belorusz szerkezetek keverékébe beleszó szavakat a jiddisből is. Ehhez jönnek még a lengyel és a német szavak. Visszatükröződik benne a régió egész, bonyolult történelme. És, ha ez még nem lenne

elég, a trasiánka Fehéroroszország minden régiójában másképp hangzik. Akudovics ebben nőtt fel, ám amikor elutazott Moszkvába tanulni, elkezdte az orosz használni. Csak néha, amikor vodkát ivott az egyetemi barátaival, fordult elő vele, hogy valamit fehéroroszul vetett közbe. Az egyetem után, már intellektuálisan kiforrva, visszatért Fehéroroszországba azzal az elhatározással, hogy író lesz. Ismerte az orosz irodalmat és az európai irodalom alapjait. A visszatérés után azonban elhatározta, hogy elolvassa hazájának teljes irodalmát, hogy fehéroroszi íróvá válhasson. Nevetségesen hangzik: elolvasni saját nyelvén – ezen az igazán, a belorusz nyelven írt teljes irodalmat. De kiderült, hogy ez lehetséges. Elvégezte a feladatot, és valami furcsa módon a fehéroroszi nyelv felébredt benne. Elég gyorsan elkezdett beszélni, de megtanulni fehérorosziul gondolkodni kicsit tovább tartott. A következőket írta: „Már régen elfeledkeztem a nyelvről mint problémáról. De egy alkalommal még hajnal előtt felébredtem, és nem tudtam elaludni. Nyugtalanított az álmom. Valójában semmiben sem volt különös. De nem hagyott visszaaludni. Sokáig forgolódtam, próbáltam megérteni az okát. Végül eszembe jutott, hogy ebben az álomban én és a barátaim fehérorosziul beszélgettünk. Elmosolyodtam a sötétben. Íme, véget ért az utam. Mert amikor a tudatalattim ezen a nyelven beszélt, azt jelenti, hogy az út eljutott a végpontjáig.”

Akudovics a találkozásonkra úgy érkezik, hogy jelzi, csak egy órája van. Én pedig rosszul kezdem. Az aktuálpolitikáról kérdezve Akudovics magába fordul, mintha a rövidlátás legyengítette volna. Utána felkel, és járkál a szobában, sokkal inkább magának, mint nekem mondja, amit már több száz alkalommal el kellett mondani azoknak, akik Nyugatról érkeznek, és Fehéroroszországról kérdeznek. Fehéroroszországot nem lehet ilyen egyszerűen meghatározni. Fehéroroszország nem egyszerűen egy ország Oroszország és Európa között, amelyben jó vagy rossz elnök irányít. Sokkal szélesebb perspektíváról van szó, amely – úgy tűnik – fehérorosziok egy kis csoportján kívül senkit nem érdekel. Beszélgetünk egy kicsit, ő folyton mászkál a szobában, nézegeti a vitrin üvege mögött kiállított pravoszláv ikonokat.

– Mindenekelőtt beszéljünk az oktatásról – mondja Akudovics. – A hosszan tartó oktatásról. A tudás megtervezett átadásának folyamatosságáról a következő nemzedéknek. Beszéljünk a folyamatról, amely évtizedekig tart, és nem csak rövid, megszámlálható hónapokig.

Utána a kő legendáját idézi fel.

– Amikor nem volt még ez a világ, amelyet ismerünk, mindenhol csak fekete víz volt, álló, halott víz, és ebben a vízben volt egy kő. Egyszer belecsapott a világra. Így kezdődött a világ.

Számára ez a történet Fehéroroszország kozmikus alapítómítosza.

Később a *Párbeszéd a Istenrel* című könyvében a következő részletet találom: „Fehéroroszi nyelven írni olyan, mint a temetőben sétálni. Bárhol is áll meg az ember – mindenütt szomorúság. De panaszkodni és sópánkodni amiatt, hogy a fehérorosziok lemondanak az anyanyelvről, semmi értelme nincs, mert vég nélkül lehet... A fehérorosziok nem a nyelv előtt menekülnek nyakukat törve, hanem a sorsától, amelyet az anyanyelvük határoz meg... [...] Magunk közt szólva a sorsot mi magunk választjuk, de a végzetünket a nyelv határozza meg. Amilyen a nyelv, olyan a sors. Az őfehéroroszihoz képest – a fejedelmi kancellária nyelve – az itteni fehéroroszi beszéd hosszú ideig azok nyelve volt, akik saját kétékezi munkájukból

éltek. Nem beszéltek ezen a nyelven sem a fejedelmek, sem a kereskedők, sem a tanárok, sem az arisztokraták, sőt még a bocskoros nemesség sem beszélt így...

Az itteni beszéd bélyeg volt, amely kijelölte az ember helyét a jószág mellett. Hogy az emberek világába kerüljön, először is ezt a bélyeget kellett megszüntetni.”

Egy nő mesélt nekem egy történetet két fivéréről, akik az erdőn keresztül menekültek az őket üldöző katonák elől. Már arra sem emlékszem, milyen katonák voltak, mert rengeteg volt itt belőlük: lehet, hogy Pilsudski katonái, lehet, hogy Kube németjei, vagy a Vörös Hadsereg vagy a soha nem alvó sztálini NKVD-sek. Jöttek és mentek, a helyüket mások foglalták el. Ez a testvérpár a mocsárban húzta meg magát, de hallották a kutyákat és a katonák szólongatását. Nem tudták, hová bújjanak el, ezért elmerültek az ingoványban, a szájukban szalmaszálat tartva, azzal lélegezve. Így várták, hogy véget érjen a hajsza. A mocsár azonban észrevétlenül elkezdte lehúzni őket. Hasonlóan van a nyelvvel is. Azok, akik megmaradtak a fehérorosznál, a szülők, nagyszülők, az alföld ürességébe vetett huta¹ nyelvénél, egy nap kijöttek a házból, és rádöbbentek arra, hogy az orosz vette át a vezető szerepet a média és a hétköznapi élet felett. Azzá vált, ami egyszer a lengyel nyelv volt: jobb, fejlettebb nyelvvé, útlevéllé egy lehetőségekkel teli világba. A fehérorosz nyelv, amely látszólag biztonságos, börtönné vált. Ok a csúfolódásra, az egyszerű embert meghatározó címke.

De hiszen mindig így volt. Évszázadokon keresztül úgy tekintettek a fehéroroszra, mint a vidéki társadalom primitív kommunikációs eszközére; helyi tájshírlékre, amelyet a városiak nem ismertek. Aztán minden megváltozott. A 19. században a fiatal értelmiség a nemesi udvarokból, meglepődve a nyelvjáráson, amelyet a parasztok használnak, érdeklődéssel fordult a helyi szerkezetek felé. Felmerült bennük, hogyan lehetséges az, hogy ez a relikvia fennmaradt, eljutott hozzájuk, hogy abban, ahogy ezek az emberek beszélnek, a hely titka bújik meg. Némelyek szerint ebből az elhatározásból, és a romantikus törekvésekből nőtt ki a mai Fehéroroszország. Megőrződve a parasztok nyelvében.

A hatvanas években, amikor a kolhozok megsemmisítették a tradicionális népiességet, a rádióadásokból eltűnt a fehérorosz nyelv. Megjelent a Moszkva Rádió. Az éveken keresztül gondosan megtartott formula: egy kicsit oroszul, egy kicsit fehéroroszul, hirtelen eltűnt. A régi, kipróbált szám működött: az első dolog, amit a bolsevikok véghezvittek Oroszországban, a rádió elindítása volt, amely több ezer faluba eljutott. A rádió megjelenésével együtt a fehérorosz nyelv eltűnt a könyvekből és az újságokból is; az újságosoknál néhány nappal korábban még lehetett fehérorosz nyelven írt újságokat venni, majd hirtelen csak orosz kiadások jelentek meg.

A helyi nyelvet azonban mindig a propaganda eszközeként használták. A Harmadik Birodalom támogatta a belorusz nyelvet, mert vissza akart vágni vele az oroszoknak és a lengyeleknek. Amikor Fehéroroszországban Wilhelm Kubét nevezték ki főkomisszárnak, még Hitler környezete is meglepődött a kinevezésén. Kube híres volt hirtelen természetéről, impulzív volt, és féltő volt, hogy átvéve a pozíciót, csak felszítja a már egyébként is nehezen kezelhető helyi konfliktu-

¹ Kis település vagy tanya Kelet-Európában (a ford.).

sokat. Ám jó stratégia volt az Ukrajnában tevékenykedő komisszárakhoz képest, akik erőből oldották meg a problémákat. Rögtön, már az első napokban a kultúrára összpontosított a vezetés. És valami olyat tett, amit korábban még egyetlen Fehéroroszországon kívülről jövő erő sem. Az első általa kiadott rendeletben található egy bejegyzés, mely szerint Fehéroroszország Általános Körzete a fehérorosz nemzet élettere, az iskolák feladata „a fehérorosz kultúra, a nevelés és közoktatás gondozása lesz”. Szerinte az iskoláknak hídként kell szolgálniuk az új rend hitleri víziójának megépítésében, tiszteletben tartva a belorusz identitást. A dokumentum azonban hosszú távú, tragikus következményeket vont maga után. Attól a pillanattól kezdve, hogy 1941-ben Kube átvette az irányítást, azok, akik a fehérorosz identitásra fognak hivatkozni, a nacionalizmus terjesztésének vádjával szembesülnek, méghozzá fasiszta kiadásban.

A nyelvek harca nem ért véget. Lóg a levegőben, zajlik a szavakban. Két ismeretlen véletlenszerű párbeszédének első mondatában játszódik le: az egyik oroszul szólal meg, a másik makacsul fehéroroszul, és máris minden világos. Utcák, bankok, iskolák, otthonok terei: mindenhol tart a háború.

Pietro Vasucsenka a nyelvért harcol, de a küzdelme jól megszervezett irodai munkára emlékeztet. Vasucsenka a Minszki Állami Nyelvi Egyetemen oktat, a fehérorosz nyelv és irodalom tanszéken. Könyörtelensége a vizsgákon legendás, a hallgatók félnék a találkoztól és az olyan ismeretekre vonatkozó fásasztó kérdésektől, amelyekre senkinek sincs szüksége. A Vasucsenkánál teljesítendő vizsga azok közé tartozik, amelyeket csak le kell tenni, és utána mindent el lehet felejteni.

Az egyetem folyosóján szorongás uralkodik. A hallgatók a gyűrött jegyzeteikbe merednek, amelyeken vizsgatételek állnak. A lányok kék szoknyában, az izdadt fiúk öltönyben. Vasucsenka a fehérre festett irodájában, szemüvegben, amelynek vastag lencsési szimpatikusan deformálják az arcát, tanácstalan rab benyomását keltve. Keveset és halkán beszél, kezét az asztal alatt tartja, és enyhén meghajol. A falon faliszóttos lóg fakeretben. Valamilyen polacki műemléket ábrázol: az épület a levegőben lebeg, a rajzoló kihagyta a kommunista éra környező durva épületeit. Az irodában csend honol, a falakon túl hallani lehet a vizsgára várakozó hallgatók lármáját. Mindenütt trasiánka.

Mielőtt Vasucsenka a minszki egyetemen találta volna magát, Polackban lakott. Jól emlékszik a polacki föld alatti kazamaták legendájára. Ezzel ijesztgették a gyerekeket. Azt mondták: egyszer a barlangok beomlanak, és maguk alá temetnek. Vasucsenka ismerte a lejárásokat.

– A tömlöcök léteztek – mondja. – Ha nem is kazamaták, akkor legalábbis folyosók, amelyeken lehetett barangolni.

Gyerekkori elbeszélésében olyan szavak bukkannak fel, mint: „téglák”, „mélyedések a földben”, „pincerészlet”. A szavak a múltba repítik. Elmosolyodik: egyszer nagyon messzire jutottak. Olyan messzire, hogy végül fényt láttak. Miután feljöttek a felszínre, kiderült, hogy a domb oldalán állnak a Nyugati Dvina és a Palata folyók összefolyásánál.

– Átmentünk az egész domb alatt – folytatja, és miközben beszél, vastag kerekes szemüvege alatt szeme elmosolyodik. Úgy néz a vastag lencsén keresztül, mint kémlelő ablakon egy nemlétező világra. Olyan képeket lát, amelyek már nincsenek. A polacki tömlöcök jó képzetársítások.

Vasucsenka háta mögött a terem sarkában szóbeli vizsga folyik. A fiatal lány összefüggéstelenül nyökög, a vizsgáztató kérdezőgeti, próbál sügni, hogy kihúzza a bajból, de semmi haszna. Hibák és hiányosságok. Vasucsenka a polacki föld alatti kazamatákról beszél, de közben füleli az átnézett papírok és rossz válaszok zörejét. A lánynak gondja támadt, egy másik kérdést kér. Nem akar felelni Janka Mauro fehérorosz íróból. Azt hitte, vagy legalábbis azt állítja, hogy Janka Kupala fehérorosz íróból fogják kérdezni.

– A keresztnevek hasonlósága – magyarázza a diák. – Ebből az elsőből nem készültem.

Vasucsenka hallgat. Utána visszatér Polackhoz és ahhoz, mit rejtenek a kazamaták.

– Ennek az elbeszélésnek univerzális jelentése van – mondja. – A tömlöcök az ember elől elrejtett titkokat és tudást szimbolizálják. Az a bátor ember, aki lemegy a föld alá, valójában az igazságért indul útnak. Ez a motívum nagyon népszerű a népi legendákban. Éppúgy, mint a páfrányról szóló mesében: le kell győzni a félelmet, be kell menni az erdő sötétjébe és meg kell találni a virágot. De nem is a virág a lényeg. A sötétben, azon a helyen, ahová a bátor ember merészkedik el, ott rejtőzik a tudás.

A polacki kazamaták legendája, amely Lastouskit is inspirálta a *Labirintusok* megírásában, a páfrányról szóló mítosz rokona. Egy éjszaka a régi jezsuita kollégium romjait vigyázó őrhöz (egy másik verzióban a baziliták kolostora szerepelt – ezek közel voltak egymáshoz) két csuklyás férfi lépett. Az őr előjött egy lámpával az őrhelyéről. A férfiak arra kérték, hogy engedje be őket a romok területére, cserébe leviszik magukkal a kazamatákba. Kincseket ajánlottak neki, amelyekről azt mondták, hogy a föld alatt vannak. Az őr félt megszegni a szabályokat, de nagyon szeretett volna gazdag lenni. Beleegyezett. Bekötötték a szemét, az épület folyosóin vezették. Megtalálták az utat. Az őr kitalálta, hogy a férfiak jezsuiták. Amikor levették a szeméről a kendőt, egy kincsekkel teli termet látott maga előtt. Összeszedett annyit, amennyit csak tudott, és amikor felértek a felszínre, büszkén mutatta a két férfinak az aranyat. Azok szánalommal mosolyogtak rá. Az egyikük elővett egy könyvet: „Ez a kis könyvecske sokkal többet ér, mint az összes arany, amit magaddal hoztál” – mondta. Ezután eltűntek a sötétben. Néhány nappal később az őr is eltűnt. Nem tudni, mi történt vele, nincs is jelentősége, lehet, hogy Amerikába szökött, és végtelen földekre cserélte az aranyat Új-Mexikóban.

Minszk erre nem alkalmas

Nyomatékosan kérte, hogy ne említsem meg a nevét, ezért hívjuk őt Történésznek.

A Történész Minszkje tiszta projekció, amely mögött tudás áll. Ez teszi számára lehetővé, hogy a várost a múlt képeiből megalkotott formájában lássa. A Történész ujjával mutatja a helyeket, és nem létező templomok tornyait rajzolja vele. Úgy beszél a városról, arról a régi 17. századáról, mint egy kis Rómáról. A hét dombon több mint harminc templom, kolostor és ereklyét őrző kápolna épült, ebből a legfontosabb: Szent Felicián relikviája. Feliciánt – a prédikátort, aki

az első keresztényekben tartotta a lelket – arra kötelezték, hogy áldozatot mutasson be a római isteneknek. Ennek megtagadásáért büntetést kapott: Decius császár parancsára tömlöcbe vetették. Feliciánt kivették a börtönből, de a kivégzésre vezető úton meghalt.

Lehet, hogy éppen ezért van a római börtönben fogva tartott Feliciánnak, ekkora jelentősége a város számára. Hiszen Minszk börtön. És mocsár. Ha nem megyünk bele a múltjába, nem állunk meg egy pillanatra a már nem létező épületek környékén, a város úgy jelenik meg, mint egy keleti, karakterétől megfosztott ellenséges település.

Minszk nem alkalmas felhőkarcolók és alagutak építésére. A mocsaras föld nem könnyíti meg magas épületek állítását. Akármit is akarnak építeni, először hatalmas mennyiségű betont kell kiönteni – az épületeknek megbízható alap kell. Csak a dombok adnak erős alapot. A dombokban, amelyek földtanilag megbízhatóbbak, évszázadok óta folyosókat építettek ki, amelyeket később raktárként használtak. A háború utáni városi újjáépítések során a felújítást végző csapatok többemeletnyi helyiségrendszereket fedeztek fel. Ezeket a háború előtt építették a háztulajdonosok, a föld alatti járatokat a kereskedők használták. El lehetett tárolni bennük az árut. Mintha a város a helyhiány miatt lefelé építkezett volna. Még a 19. század derekán a boltokat látogatók az alacsonyabb szintekre mentek le, ahol lehetőségük nyílt válogatni exkluzív szövetek és a világ minden tájáról származó földi jók, import teák, fűszerek, gyümölcsök között. A föld alatt virágzott az élet.

De a régi Minszket bebetonozták, a szó szoros és átvitt értelmében. Az újonnan keletkezett épületeknek semmi közük a város régi alakjához.

Tehát, hogy meglássuk az eredeti Minszket, el kell indítani a történelmi emlékezetet. A Történész ezért kollázsokat készít, összekapcsolva azt, ami látható, azzal, ami valaha volt. További rétegeket ad hozzá. Szavaiban az évszázadok egymásra rakódnak. Azt mondja: amikor az emberek a háború után kimélyítették a pincéket, rábukkantak a föld alatti átjárókra – a régi szalakra, amelyek a templomokat kötötték össze. Előfordult, hogy az átjárók egy része és az újonnan épített pincék összekapcsolódtak, kapcsolatok hálóját létrehozva. Ma azonban az épületek a régi objektumok romjaiba illeszkednek, még a keletkezésüket sem ellenőrzik. Csak az alapot kellene előkészíteni: kiszedni a törmeléket, ledöngölni és kiönteni az alapot. Amikor a Főügyészség épületét emelték, betemették a klostor és a bencés nővérek templomának pincéjét. Csak egy részüket sikerült feltárni. Még 1978-ban Zianon Pazniak archeológusnak sikerült ezt véghezvinni. A régi Minszk, érthető módon, nem érdekelte a kommunistákat, túl sok bizonyítékot tartalmazott arról, hogy ezeknek a földeknek megvan a saját múltjuk, és így az identitásuk is.

De hogy ne szenvedne az a város, amelyről az első említés egy tömegmészárlás leírása. Minszk a 12. századból származó *Régmúlt idők elbeszéléseiben* bukkan fel. A valódi szerző ismeretlen. A legvalószínűbb az, hogy a néhány szerkesztő egyike, Nestor írta a Kijevi Rusz kezdeteiről szóló legrégebbi krónikát. Az ő történetében bukkan fel Varázsló Vszeszláv: legendás uralkodó, aki Polackból származott. Amikor megszületett, kiderült, hogy méhlepény van a fején. A varázsló, aki leveztette a szülést, megparancsolta az anyának, hogy készítsen belőle amu-

lettet. Meghagyta, hogy a gyerek mindig hordja magával. Az amulett emberfeletti képességekkel ruházta fel: a tulajdonosát nem lehet megsebesíteni. Vszeszláv mágikus adottsággal is rendelkezett: képes volt farkassá változni. Farkasként hatalmas távolságokat volt képes megtenni emberfeletti sebességgel. Képes volt megrohanni Novgorodot, ahol egy erős rántással kinyitotta a város kapuját. Utána Kijev felé indult. Az örült hajszából a polacki harangok hangja hívta vissza. 1044-ben elfoglalta a polacki város-fejedelemség trónját. De többet akart. A horizont felett két vetélytárs is látható volt: Kijev és Novgorod – települések, amelyek kapcsolatban álltak Konstantinápolyval. Mindkét város a megadás jeleként építette a Szófia-katedrálisokat – a Szent Szófia Székesegyházakat. Vszeszláv, a nagyravágyás mániájától gyötörve, megparancsolta, hogy Polackban is építsenek egy hasonló katedrális, és ugyanígy nevezzék el. 1066-ban megtámadta és kifosztotta Novgorodot. I. Jaroszláv fiai viszonzásul a Polacki Fejedelemség ellen indultak. Útközben megtámadták Minszket. Teljesen lerombolták. A város hamvain, a Niamiha-folyónál legendás harcot vívtak. Állítólag messziről hallani lehetett a buzogányok csattogását.

Vszeszláv átváltozási képessége a szláv és a litván legendákba is beíródott. A tudósok azt gondolják, hogy ez nem volt klasszikus likantrópia: vagyis képesség arra, hogy az ember egy pillanatra állattá változzon. Inkább az álcázás határsáról van szó: Vszeszláv, mint egy mocsári vad, bőrt, vadállatok állkapcsait és csontdíszeket hordott magán.

A Niamihánál, a nyílt terepen, az úgynevezett Várromnál, ott, ahol a háború előtt a legnagyobb lópiac volt, a földmunkák során rátaláltak a szentély alapjaira, amely 12. századi ismeretlen királyok maradványait rejt. Az archeológusok egyetértenek: a szentély kezdettől fogva így néz ki. Nem találtak körülötte falmaradványokat, ami azt jelentheti, hogy megelégedtek az alap formájának kijelölésével. Ilyen típusú temetkezést sehol nem jegyeztek fel Ruszban. Egy objektum elhelyezésével, amelyet nem lehet feldúlni, a régi építészek a lehető legokosabban jártak el. Hiszen nem lehet megsemmisíteni egy épületet, amely nem nyúlik felfelé. Kik voltak ezek a királyok? Honnan jöttek? Ez éppenséggel nem világos.

Nézd, mondja a Történész: ennek az épületnek a formája visszatükrözi a túlélésnek azt a módszerét, amely nagyon is jellemző a nemzetünkre. Lekuporodni közel a földhöz, és várni. Nem furcsa? Ennyi év elmúlt, de a mechanizmusok még mindig ugyanazok.

KOCSIS ADRIENN fordítása

Táncoló medvék

I. Szerelem

1.

Gijorgij Mircsev Marinov fejét jobb kezébe temeti, a ballal pedig a földre hamuzik, amelynek falujában, Drjanovecben intenzív, helyenként vörösbe hajló barna színe van. A szürkére vakolt háza előtt ülünk. Marinov valamivel hetven fölött jár, de még nincs fél lábbal a sírban, pedig Drjanovecben, ebben a többségében cigányok lakta észak-bulgáriai faluban ritkán éri meg egy férfi az ő korát.

Egyébként a nők helyzete sem jobb. Marinov kapujára friss gyászjelentés van kiakasztva egy nála csak valamivel fiatalabb nő képével. A felesége. Tavaly hunyt el.

Ha átmegyünk ezen az ajtón, és elhaladunk a kocsi, az öszvér és egy szemétkupac mellett, egy döngölt agyagos földdarabhoz érünk. A közepéből egy földbe szúrt rúd áll ki. Majdnem húsz telet töltött el mellette Vela, egy nőtény medve.

– Úgy szerettem, mintha a saját lányom lett volna – mondja Mircsev, akit az emlékek egy pillanatra visszarepítettek azokhoz a kora reggelekhez a Fekete-tenger partjára, amikor ő és Vela, egymásra támaszkodva, orruk hegyét kidugták a tenger felé, aztán búzakenyeret eszegettek, és a lassacskán felforrósodó aszfalton dolgozni indultak. És ezektől az emlékektől elkezdi úgy olvadozni, mint annak idején a naptól az aszfalt, és elfelejtkezik a cigarettáról, míg a parázs égetni nem kezdi az ujját, ekkor aztán a csikket a vörösésbarna földre dobja, és visszatér a falujába, Drjanovecbe, a szürkére vakolt háza elé a kapura kiakasztott gyászjelentéssel.

– Isten a tanúm, úgy szerettem, mintha ember lett volna – mondja, és a fejét rázza. – Úgy szerettem, mint egy közeli családtagot. Kenyeret mindig kapott bőven. A legjobb alkoholt. Epret. Csokoládét. Csokiszeleteket. Hogyha képes lettem volna rá, akkor a hátamon cipeltem volna. Úgyhogy ha azt mondod, hogy vertem, hogy rossz volt neki velem, hazudsz.

2.

Vela a szomorú kilencvenes évek elején jelent meg Mircsevék házában, amikor a kommunizmus összeomlott, és vele együtt kezdtek összeomlani a kolhozok is, amelyeket itt TK3C-nek neveztek – trudovo kooperativno zemedelszko sztopanszónak. – Traktoros voltam a drjanoveci TK3C-ben, Belarus márkájú masínával jártam, és nagyon szerettem a munkámat – mondja Mircsev. – Hogyha lehetett volna, életem végéig a kolhozban dolgoztam volna. Az emberek kedvesek voltak. A munka néha nehéz volt, de friss levegőn lehettünk. Semmi sem hiányzott nekünk.

De 1991-ben a TK3C kezdte elküldeni az embereket. Az igazgató hívatta Mircsevet, és azt mondta neki, hogy a kapitalizmusban a traktorosnak nemcsak traktort kell vezetnie, hanem segítenie kell a teheneknél, a vetésnél és az aratásnál is. Gijorgij addig is sokszor segített más munkát végző embereknek, nem látott ebben semmi kivetnivalót. Az igazgató azt felelte, hogy ő mindezt érti, de még ilyen többfunkciós traktorvezetőből sem tud a kapitalizmusban tizenkettőt megtartani – mert korábban a drjanoveci TK3C-ben tizenketten voltak –, hanem legfeljebb hármat. Mircsevet elbocsátották.

– Megkaptam háromhavi fizetést előre – és a viszontlátásra – emlékszik viszsza. Majd hozzát teszi: – Ahogy kilépsz a házamból, mész egy darabot jobbra, és a dombtetőn állva láthatod, hogy mi maradt a kolhozunkból. Az volt aztán a gyönyörű kolhoz, háromszáz tehen, pár száz hektár, tökéletesen igazgatva! Főleg cigányok dolgoztak ott, mert a bolgároknak túlságosan büzlött ott a munka. Ma már mindennek annyi, a cigányok meg ahelyett, hogy dolgoznának, munkanélkülön vannak. Razgradban meg a szupermarketben német tejet árulnak. Úgy látszik, a németeknek megéri, hogy nagy mezőgazdasági üzemeik legyenek, a bolgároknak viszont nem.

1991-ben Mircsevnek fel kellett tennie magának azt a fontos kérdést, amelyet minden munkájából elbocsátott ember feltesz magának: – Mi máshoz is értek én?

– Az én esetemben egyszerű volt a válasz – mondja. – Ki tudtam képezni a medvéket arra, hogy táncoljanak.

Medveidomár volt az apja és a nagyapja is, a bátyja, Stefan pedig azóta vezényelt medvéket, hogy befejezte az iskolát. – A szűkebb családból csak én mentem a kolhozba – mondja Mircsev. – Ki akartam próbálni egy másik életet, mert azt, ami a medvékkel járt, már ismertem. Sok medveidomár, hozzám hasonlóan, elment dolgozni a kolhozba. De hiszen *mecskák*¹ mellett nevelkedtem. Ismertem minden dalt, minden trükköt, minden történetet. Apám két medvéjét saját magam etettem cumisüvegéből. Amikor a fiam megszületett, együtt nevelkedtek. Nemegyszer összekevertem őket, és a csöppség ivott a medve üvegéből, a medve meg az óvéből. Úgyhogy ahogy felmondtak nekem a kolhozban, egy dolgot biztosan tudtam: hogyha életben akarok maradni, a lehető leggyorsabban medvét kell találnom. Medve nélkül egy évet sem élek túl.

Hogy sikerült találnom egyet? Várj csak, rágyújtok még egyre, és mindent elmesélek.

3.

Medvéért a Kormiszos rezervátumba mentem. Az egy ismert vadászterület; állítólag Brezsnyev elengedett egymilliárd leva kölcsönt a kommunistáinknak csak azért, hogy elvigyék oda vadászni. Így mesélte nekem egy fickó, aki negyven éve dolgozott Kormiszosban, de hogy igaz-e, azt nem tudom.

Először Szófiába kellett mennem, a minisztériumba, amelyik az erdőkért felel, mert volt ott egy iskoláskori barátom. Neki köszönhetően kaptam jegyet a medvére, Kormiszosban lehetett beváltani, úgyhogy Szófiából egyenesen a re-

¹ Мечка [*mecska*]: medve bolgáru.

zervátumba mentem. Hallomásból már ismertek arrafelé, mert a bátyám, Stefan régebben járt hozzájuk más medveidomárokkal, ő pedig azokban az években valóságos sztár volt. Fellépett egy nagyon drága étteremben a Fekete-tenger partján, ahol még a kommunista pártvezetés tagjai is megfordultak. Néhányszor a tévében is mutatták. Sok ember ismerte egész Bulgáriában.

Stefannak a szófiai állatkertből volt medvéje. Egy részeg katona betört a medvék kifutójába, az anyának éppen kicsinyei voltak, úgyhogy az rávetette magát, és ott helyben kinyírta. El kellett altatni, ezt csinálják az állatkertben, ha egy állat embert öl. Stefan valahonnan megtudta, és odament, hogy megvegye az egyik medvebocsot.

Az étteremben először lányok léptek fel, akik parázson táncoltak, aztán jött ő. Azzal kezdte, hogy a medvével birkózott, a végén pedig – a medve az étterem igazgatójának a hátát masszírozta.

Utána a bátyámhoz hosszú sorban álltak az emberek, hogy őket is masszírozza meg a medve. Szép summákat keresett vele. Persze meg kellett osztoznia rajta az igazgatóval, de elég volt az mindkettőjüknek.

Így hát elmentem Kormiszosba, a vadőr megkért, hogy adjam át üdvözetét a bátyámnak, aztán meg odavezették azt a kis picúrt. Néhány hónapos volt. Az ilyenek a legjobbak, mert még nincsenek túlságosan hozzászokva az anyjukhoz; még le lehet cserélni a nevelőjüket, és nem fognak durcáskodni. Egy idősebb medve, hogyha elveszik az anyjától, képes halálra éheztetni magát.

Engem néz. Én őt nézem. Azt mondom magamban: – Idejön hozzám vagy sem? – Leguggoltam. Kinyújtottam a karomat. Hívom: – Gyere csak, picikém, gyere. – Semmi reakció. Csak bámul rám, a szemei meg olyanok, mint két széndarab.

Beleszerelmesedtél volna abba a szempárba, én mondom.

Kivettem a zsebemből a kenyeret, betettem a ketrecbe, és vártam, hogy bemegy-e. Megint rám nézett. Egy pillanatig tétovázott, de bement. Gondoltam magamban: – Akkor most már az enyém vagy. Jóban-rosszban. – Mert tudtam jól, hogy a medve emberrel akár harminc évig is élélhet. Az pedig egy élet fele!

3,5 ezer levát fizettem érte, de egyetlenegy sztotinkát sem sajnáltam. Egyből a szívem csücske lett. Az a pénz a kolhozos végkielégítésem volt, és még egy kevés, amit kölcsönkértem. Egy Moszkvicot akkoriban olyan négyezerért lehetett venni.

De Moszkvicra már nem maradt pénzem. Az út egy részét így busszal tettem meg az én kicsikémmel, és már akkor is olyan jó volt, mert a medvém minden gyermeket érdekelt, és meg akarták simogatni. Gondoltam, hogy ez jó jel. És hogy tényleg egy remek kis medvére tettem szert, barátságos, rokonszenves. És már akkor azt gondoltam: – Valentinának fognak hívni. Te egy szép kis nőstény medve vagy, ez pedig egy szép név, pont neked való.

És így is maradt. Valentina, röviden Vela.

Aztán a buszról át kellett szállnunk vonatra, és Vela a poggyásztérben utazott. A kalauz nem akart érte jegyet, csak azt kérte, engedjem meg neki, hogy megsimogathassa. Persze, hogy megengedtem. De akkor is ragaszkodtam hozzá, hogy a jegyét kifizesse. Én már csak ilyen vagyok – ha valami jár, akkor azt ki kell fizetni, és kész. Mindig felnőtt embernek való jegyet vettem Velának, mindenféle kedvezmény nélkül a simogatásért. Csak egyszer történt meg, hogy a

kalauz nem tágitott. Azt mondta, hogy egy közeli családtagja kórházban van, és ő úgy tekint erre a medvére, mint egy jó jelre, ami szerencsét hoz ennek a valakinek. Láttam, hogy fontos neki, úgyhogy ez volt az egyetlen alkalom, amikor nem fogadtam el a pénzt.

4.

A legnagyobb probléma a feleségemmel volt. Mert titokban utaztam el Kormiszosba. És ahogy hirtelen ott álltam egy medvével az ajtóban, az asszonynak elborult az agya.

– Alighanem elment az eszed! Hogy fogunk mi élni? – ordította, és nekem esett. Ráhagytam, és elmentem otthonról.

Mindig is igyekeztem egyetértésben élni az asszonnyal, és nem mondom, idegesített, hogy úgy ordít, de egy kicsit meg is értettem. Egy medveidomár élete nem könnyű. Persze, lehet vele keresni. Látod ezt a házat? A mi Valentinánk munkájának köszönhetjük. A tengerparton egy jó nap alatt többet kerestem vele, mint egyhavi munkával a kolhozban.

De ennek a munkának is megvan az ára. Folyton ügyelni kell, hogy a medve ne vaduljon meg, és ne bántson téged – Vela húsz évet volt velünk, az ember pedig egy pillanatra sem veszíthette el az éberségét. Nem tudhatod, hogy mikor támad fel az ösztön a medvédben. A szomszéd faluból egy barátomnak, Ivan Mitevnek tizenöt éve megvolt a nőstény medvéje. Egy cirkuszban vette, úgyhogy azt lehetett volna gondolni, minden rendben lesz vele – az anyja és a nagyanyja nem ismerték a szabadságot, az ösztöneinek el kellett már tompulniuk. Egy nap azonban Ivan nem jól kötötte ki, elszabadult, megölt három tyúkot, és megette őket. Hogy hogy csinálta – nem tudom. Velának nemritkán a fején mászkáltak a tyúkrok, és nem jutott ilyesmi az eszébe. De megtörtént. Feléledt benne az ösztön, és elkezdett támadni – megtámadta a barátomat, a feleségét, a gyerekeit. Meg akarta marni őket. Nagy volt a baj. Egy medve sajnos nem ismeri a hála érzését, és nem fog rá emlékezni, hogy tizenöt éven át kukoricával és krump-lival ettetted. Ha egyszer megvadul, marni fog.

Aztán meg egy medveidomár nem szívesen látott vendég. Nincs tekintélyünk. Nekem sokáig problémám volt ezzel, és soha, de soha nem léptem fel Velával sem itt, Drjanovecban, sem a szomszédos falvakban. Csak amikor elértem Sumenig, ami tőlünk több mint hatvan kilométer, akkor vettem elő a *gadulkát*, vagyis a guszlet,² és kezdtem el dolgozni.

Úgyhogy a feleségem, amikor hazavittem a kis medvebocsot, pontosan tudta, mi lesz ennek a vége. A nők nagyon okosak, és látva azt a kis bozontos valamit, ő látta az embereket is, akik majd ki fognak nevetni, látta az esőben töltött éjszakákat, és látta azt is, ahogy majd portáról portára járunk, hogy valaki odavessen nekünk néhány sztotinkát.

De én is ismertem az én megboldogult asszonykám. És tudtam, hogyha át-vészelem valahogy a dühkitörését, úgy fogja szeretni ezt a medvét, mint a saját gyermekét.

² Гъдулка [*gadulka*]: más néven guszle vagy guszla, a medveidomár hangszere.

Nem tévedtem. Már az első télen ő sürgetett, hogy minél előbb csináljak Velának tetőt, mert megfagy. Amikor meg esett az eső, szaladt az ernyőjével az alá a fa alá, ahová Vela ki volt kötve, nehogy az ő kis mackója megázzon. Ha csak lehetett volna, benn tartotta volna a házban, mint ahogy némelyek a városokban tartják a kutyákat.

5.

Amikor az én kicsikémet idehoztam, a legnagyobb problémát a milícia egyik őrnagya okozta nekem – de az is lehet, hogy akkor már rendőrségnek hívták? Nem emlékszem, olyan gyorsan jöttek ezek a változások, hogy az ember követni se bírta. Megtudta, hogy medvém van, úgyhogy idejött, és azt mondta: – Mircsev elvtárs. Tudomásomra jutott, hogy medve van maguknál. Hétnapos határidőt adok arra, hogy megszabaduljanak tőle.

Próbálok vele vitatkozni, hogy dehát őrnagy úr, hogy lehet az, hiszen legálisan vettük. Megvan a vásárlási bizonylat a Kormiszos parkból. Aztán meg ha egyszer a ti rendszerváltások miatt elveszik a munkám, hagyjatok, hogy valami mást csináljak!

De az őrnagy meghallgatni se akart. – Hét-na-pos ha-tár-i-dő - mondta ő. – És nem szeretném, Mircsev elvtárs, megismételni.

Furcsa volt ez a viselkedés, mert akkoriban a falunkban hat másik medve is volt, közülük egy a bátyámé, Stefané. Miért pont velem kellett kötözködni az őrnagynak? Nem tudom. Lehet, hogy elege lett a medvékből? Vagy kenőpénzt akart? Nem jártam utána. Teljesen törvényes dolog volt, úgyhogy nem volt okunk rá, hogy valamit is adjunk neki. Elmentem Sumenbe, a kulturális minisztérium képviselőjéhez, és megkértem, hogy az én költségemre telefonáljanak Szófiába, és ott erősítsék meg, hogy megvan minden szükséges iratom. Medvét nem lehetett csak úgy szabadon tartani. Állatorvosi vizsgálatra volt szükség, a kulturális minisztériumnak pedig meg kellett erősítenie, hogy a műsorom magas művészi értékeket fog képviselni. A minisztérium megerősítette, hogy megvan minden papírom, Razgradban ideadtak még egy plusz okmányt, úgyhogy a milícia őrnagyának békén kellett hagynia.

És hagyott is. Csak annyit mondott, hogy rajtam fogja tartani a szemét, még vagy kétszer láttam, aztán felszívódott.

Már csak az idomítás volt hátra. Itt két iskola létezik.

Vannak olyan *mecskadarok*,³ akik a kemény vonalat képviselik. Verik a medvét, a pofájánál fogva rángatják, rugdalják.

Én sosem voltam ilyen. Először is, ellenkezik a természetemmel – szelíd típus vagyok. Másodsor pedig, apám mindig azt hajtogatta, hogy Isten mindent lát. Ő adta neked azt a medvét, és ha rosszul bánsz vele, az olyan, mintha Istent sértegetnéd. Én hiszek ebben, mert rengetegszer, sok-sok különböző medveidomárral megesett. Előbb vagy utóbb Isten visszafizeti neked a rosszat.

Egy rendszeresen vert medve csak arra fog várni, hogy visszaadja neked. Volt egy barátom, aki tűzálló lapáttal verte a *mecskáját*. A medve meg, ha csak meglát-

³ Мечкар vagy мечкадар [*mecskar, mecskadar*]: medveidomár bolgárul.

ta a lapátot, távol tartotta magát. De amikor egyetlenegyszer lapát nélkül ment oda a barátom, megmarta, méghozzá elég rendesen.

A másik bizonyíték rá Ivan Mitev, akinek a medvéje megtanult tyúkot enni. A lehető legnagyobb butaságot követte el. Pánikba esett. Megkért egy vadászt, hogy segítsen neki. Szabadon engedték a medvét az erdő felé, a vadász meg lőtt, és megölte. Néhány hónappal később Ivan sem élt már. A szíve. Én mondom, Isten látja, hogy mit művelsz a medvéddel, és előbb vagy utóbb megfizetsz érte.

Én egy medvére sohasem emelnék kezet. Hogy Velára? Istenem, ha csak elképzelem, könnyek szöknek a szemembe. Előbb ártnék magamnak, mint neki.

Hogy akkor hát hogyan treníroztam ki? Hát fogtam és elvittem kicsivel a falun túlra, fogtam a guszlét, egy kevés cukorkát, és elkezdtem játszani. És valahogy próbáltam rávenni, hogy álljon fel a hátsó lábaira. Ha felállt, kapott egy kis cukorkát.

Nagyon gyorsan belejött. Csak azután kezdtem el bonyolultabb dolgokra tanítani, hogy kitavaszkodott. Például azt mondtam neki: – Mutasd meg nekünk, Vela, hogyan csókolja meg a menyasszony az apósa kezét. Ő pedig gyönyörűen kézen csókolta az asszonyokat, amiért nagyon jó borralalót kaptunk, amikor már az országot jártuk.

Volt egy híres tornászunk, Maria Gigova, nagyon népszerű volt még a karrierje befejezése után is. Néha ott álltam valahol egy város közepén Velával, és azt mondtam neki: – Mutasd meg nekünk, Vela, hogyan szerezte Gigova az érmeit. – Vela pedig fel-felszökkent, szépen elrendezve a mancsait, végül pedig meghajolt. Az emberek nevettek, tapsoltak, fényképeztek, mi pedig kerestük a pénzt.

Volt egy Janko Ruszevünk is, sumeni súlyemelő, olimpiai bajnok és ötszörös világbajnok. Azt mondtam: – Mutasd meg nekünk, aranyom, Ruszev hogyan emelte a súlyokat. – Ő pedig leguggolt, úgy rendezte a mancsait, akárcsak egy súlyemelő a súly kiemeléséhez, és erősen lihegett.

Amikor meg Hriszto Sztoicskov, a mi kiváló focistánk, elkezdett a Barcelonában játszani, azt mondtam: – Vela, mutasd meg, hogyan szimulál Sztoicskov faltot. Vela pedig lefeküdt a földre, a lábát szorongatta, és borzasztó hörgésbe kezdett.

Voltak olyan medveidomárok is, akik politikai témákba is belementek. Elővették Zsivkovot, az embereit, a következő kormányokat is. Különösen akkor, amikor Zsivkov megbukott, viccek százai repkedtek a témában.

Én az ilyesmit sosem szerettem. Először is, a hatalommal jobb nem összeakaszkodni, mert jól emlékeztem az én őrnagyomra, aki csak arra várt, hogy megszorongathasson. Hogy ez az új hatalom sokáig kitart-e, senki sem tudta, az őrnagy pedig örökkévalónak tűnt.

Másrészt pedig, én egész életemben meggyőződéses kommunista voltam és vagyok. A háború előtt a cigány egy senki volt. Azt, hogy a háború után megkaptunk minden jogot, munkát, lakást, hogy az emberek megtanultak írni és olvasni, hogy a bolgárok legalább egy kicsit elkezdtek bennünket tisztelni, kizárólag a kommunistáknak köszönhetjük.

A kommunizmus alatt a bolgárok sora is jobban ment. Szent György napjára hagyományosan bárányt ölnek nálunk. Falun szinte mindenkinek volt arra pénze, hogy ezen a kivételes napon megvegye és megegye a bárányt. Most csak néhányat ölnek le az egész faluban. A kolhozban pedig, ahol néhány tucatnyi embernek volt munkája, most csak hárman vannak. És hol kapnak fizetést, hol nem.

Ha csak meghallom, hogy micsoda bűnös idők voltak azok a kommunizmusban, rossz érzés fog el, mert az emberek egészen máshogy emlékeznek rá.

Nekem a kommunizmus szép korszak volt. Szinte sajnálom, hogy nem volt akkoriban medvém. Az embereknek jobb kedvük volt, boldogok voltak. Hogy ma milyenek? Frusztráltak. Mindenki a maga bajával van elfoglalva.

Nézz csak oda, az a fiú, amelyik ott áll a ház előtt, Ivan, az unokám. Az én srácaim közül ő a legtehetségesebb. Pont most érettségizett, jók a jegyei, olyan jó lenne, ha tovább tanulna.

Ha az öregapjának meglenne a medvéje, akkor autóba ülne vagy felszállna a buszra, és amíg él, Várnától Burgaszig járna körbe, és megkeresné a pénzt, hogy tovább tanulhasson. És talán néhány év múlva lenne egy mérnök a családban. Megesett az ilyesmi medveidomárok körében.

De nincs medvém. Kár a szóért, a fiú leérettségizett, és ahelyett, hogy egyetemre menne, munka után kell majd néznie.

Úgyhogy én a kommunistákat sosem nevettem ki. Az egyik barátom azonban valamikor Simeon cáron viccelődött, aki miniszterelnök volt nálunk, és ahogy átvette a hivatalát, azt ígérte, hogy száz nap alatt jobba teszi minden bolgár életét. Ez a barátom pedig fogta a medvét, és azt mondta neki: mutasd meg nekünk, kedvesem, Simeon cár hogyan tette jobba a bolgárok életét. A medve pedig lefeküdt a földre, a mancsai közé fogta a fejét, és borzasztóan ordított.

Remek kis szám volt, ami nagyon jól megmutatja, hogyan változott meg az élet Bulgáriában, mióta nincs kommunizmus.

6.

A mutatóványokon kívül az emberek azt akarták, hogy a medve masszírozza és gyógyítsa meg őket. Ha valaki nagyon beteg volt, és az orvosok nem tudtak már rajta segíteni, elment egy medveidomárhoz. A medve ráfeküdt az ilyen emberre, és az emberek hittek benne, hogy a betegség átszáll rá. És mivel a medve nagy és erős, nem döglik bele, hanem megbirkózik vele. És én mondom neked, hogy valami tényleg volt benne, mert ahogy jártam-keltem a vásárokon, minden évben elmentem ugyanazokba a falvakba. A mai napig emlékszem az összes vásár időpontjára a mi megyénkben. Ruzokasztro – május hatodika. Kamenovo – május huszonegyediké. Bojadzsik – június másodika, és még sorolhatnám.

És ezeken a vásárokon sokszor láttam olyan embereket, akik egy évvel azelőtt úgy festettek, mint akik rögvest meghalnak, de miután Vela rájuk feküdt, meggyógyultak. Odajöttek hozzánk, köszönetet mondtak, édességet hoztak neki. És gyakran hallottam: – A maga medvéje mentette meg az életemet.

A masszírozás megint csak egy másik dolog. Semmi sem segít úgy a gerincfájdalmakon, mint a medve. Az ember lefekszik arccal a föld felé, a medve meg ráteszi a mancsait, és végighúzza fentről lefelé. A polgármester asszonynak, aki idehozott téged hozzám, emlékeznie kell, hogy egyszer elmentünk hozzájuk Velával megmasszírozni az apját. Kislány volt még, és borzasztóan sírt, hogy az apukájának valami baja esik. Úgy kellett csinálnunk, mintha én elmennék, az anyukája meg átvitte a másik szobába, és csak aztán jöhetett a masszázs. És segített rajta. A gyógyítás volt az egyetlen dolog, amibe belementem a saját falum-

ban. Fellépéseket sosem vállaltam, szégyelltem magam. De a gyógyításra nem lehet nemet mondani.

Hogyha viszont Vela betegedett meg, én magam gyógyítottam. Tökéletesen tudtam, hogy miije fáj. Láttam, hogy mikor van rosszul. Jobban megértettük egymást, mint sok más emberrel. Elég volt, ha csak ránéztem, tudtam, hogy mit akar nekem mondani.

Ha a foga fáj, a mancsával a pofájára mutatott, én pedig belemártottam egy vattadarabot a rakijába, és odaszorítottam neki. Merthogy a fogait én ki nem vertem. Más medveidomárok kinevettek, hogy majd megmar, és megkapom a magamét. Lehet, hogy tényleg buta voltam. Bár egyszer egy részeg diák megpróbálta cigarettával meggyújtani. Vela a foga közé fogta a kezét, de nem szorította össze. Úgyhogy lehet, hogy mégiscsak volt értelme a nevelésemnek? Ha ráharpott volna, nekünk végünk van. Őt elaltatták volna, én mehettem volna a börtönbe, a diák meg fél kézzel járkálna ma a világban.

Rendesen etettem, mert ha éhes volt, nem akart dolgozni. Napi nyolc vekni kenyeret megevett. Van egy bolgár mondás, miszerint az éhes medve nem jár horót. A horo a mi nemzeti táncunk. Én pedig egyetértek vele. Ha nem adsz neki enni, ne várd el, hogy az állat dolgozni fog neked.

Havonta egyszer megfürdettük, mert imádta a fürdőzést. Hoztunk egy dézsát, Vela belemászott, mi meg a feleségemmel meleg vizet hordtunk bele. Nálunk nem volt rossz dolga. Azt mondod, hogy olvastál valahol olyan medveidomárokról, akik izzó lapon tanítják a medvéiket táncolni. Ez csak mese. Talán a háború előtt csináltak ilyet, nem tudom. A háború után már biztosan nem. Én még azt sem engedtem, hogy Vela a felforrósodott aszfalton járjon, nehogy aztán fájjon a mancsa.

7.

Nagy szerencsének mondható, hogy olyan medvére akadtam, amelyiket nem kellett se kínozni, se verni, hogy hajlandó legyen mutatványokat előadni. Nem lettem volna képes rá, előbb adtam volna el valakinek.

Szerencsére ő maga imádta csinálni. Művészlélek volt, szerette, ha az emberek megtapsolták, ha nevettek, ha borraivalót adtak. Vagy ha öntöttek neki egy kis sört. Azt különösen szerette. Biztos vagyok benne, hogy abban a rezervátumban, ahová elvitték, hiányoznak neki a fellépéseink.

De voltak olyan napjai is, amikor – akárcsak egy igazi művésznőnek – nem volt kedve fellépni. Azt mondtam neki: – Vela, mutasd meg nekünk, hogyan ugrik át Gigova a bakon. – Ő meg csak ordít, nyafog, pöröl velem. Természetes dolog – rossz napja van, és nincs kedve dolgozni. Én pedig ezt mindig tiszteletben tartottam. Ezekon a napokon néha odaálltunk a lottózó bódéja elé, és az emberek, akik mentek feladni a szelvényt, megsimogatták Velát, hogy szerencsét hozzon. Néha meg csak egyszerűen szabadnapot vettünk ki.

Az egyetlen alkalom, amikor fájdalmat kellett neki okoznom, az volt, amikor beleszúrtam az orrába a karikát, azaz a *holkát*.⁴

⁴ Холка [*holka*]: fémkarika, melyet a medveidomárok az állatok orrába szúrtak.

Kivítem az erdőbe.

Gyújtottam egy kisebb tüzet.

Vörösre izzítottam egy fémrudat.

Azt mondtam neki: – Egy kicsit fájni fog, kicsikém, de muszáj. Máskülönbem nem bírunk majd veled. Vagy bennem teszel kárt, vagy valaki másban.

Nem volt más megoldás. A *holkával* tudod kormányozni a medvét, nélküle nem lehet odavezetni, ahová akarod, mert ki akar majd térti, egy medve pedig hát több mint kétszáz kiló.

Először beleszúrtam az orrába azt a felizzított rudat.

Borzasztóan rángatózott.

Ordított.

Próbált elmenekülni, de térdel és könyökkel teljes erőmből leszorítottam.

Nem csodálom. A medve orra nagyon érzékeny. Azonkívül pedig nem is ment jól, mert Vela volt az első medvém. A bátyám, Stefan biztosan jobban csinálta volna, de nem kérhettem meg rá. Nagyon fontos, hogy a *holkát* az a medveidomár szúrja bele, aki később az állattal foglalkozni fog. Hogy miért? Mert egész életében emlékezni fog rá. Beleszúrtad azt a karikát az orrába – azt jelenti, hogy te vagy a gazdája. A *holka* a medve kormánykereke, az indítókulcs pedig nálad van.

Végül sikerült lyukat fúrni az orrába. Egy kicsit vérzett, aztán meg gennyesedett. Vela ordított, rángatózott, ijedten nézett.

Gyorsan beleszúrtam abba a lyukba egy drótot, és harapófogóval meghajlítotam. Aztán egy kovács összeszorította nekem annyira, hogy biztosan soha ne szakadjon ki. Vela még néhány napig a mancsával a pofája után kapkodott. Néhány nap múlva elfelejtkezett mindenről, és úgy tekintett a *holkára*, mintha az orra része volna.

8.

A feleségem közvetlenül a halála előtt azt mondta nekem, hogy annál jobb életet, mint amilyen életünk volt nekünk a mi Velánkkal, elképzelni sem tudna. Nehezen élte meg, amikor 2006-ban elvették tőlünk. Egy hónapig egyikünk sem bírt enni sem. Úgy hiányzott nekünk, mint a fene. Nekem a mai napig hiányzik. Az asszony már odaát van. Megbetegedett néhány hónappal azt követően, hogy Velát elvitték Belicába.

Egyik nap azt mondom: – Gyere, felülünk a buszra, elmegyünk oda. Megnézzük, hogy van a mi Velánk. Megismer-e minket? Elvadult-e már, vagy fog még táncolni? Ha meglát minket, és táncolni kezd, az azt jelenti, hogy még mindig szeret minket. – Mert ő éppúgy szeretett minket, mint ahogy mi őt. Biztos vagyok benne.

De az asszony csak legyintett. – Szóba kellene állnom azokkal a gazemberekkel, akik elrabolták tőlünk. Nem akarom – mondta.

Vela távozása a legnagyobb tragédia volt az életében. Úgy gondolta, hogy nagy igazságtalanság ért bennünket. Hogy elvettek tőlünk egy családtagot.

Egyébként én is így gondolom.

II. Szabadság

1.

A Sztanyev családban élete végéig senki sem felejt el azt a napot, amikor Amir Khalil doktor elvette a medvéjüket.

2007 júniusa van, a Pelargónia utcában, Gecovóban, egy észak-bulgáriai kis faluban a fák lombja szemet gyönyörködtetően zöldell. Egy szürke, vakolatlan ikerház előtt reggel óta gyűlnek az autók. Újságírók, állatvédők, a rendőrség, a közigazgatás, báméskodók, szomszédok, egy csapatnyi gyerek, akik a felnőttek között rohangálnak, botokkal dobálják az autókat, rosszkodnak. Mindenki látni akarja, hogyan ér véget – ahogy egy nappal később a média hírül adja – a táncoló medvék barbár tradíciója. Néhány pillanat múlva a nagybetűs történelem tanúi lehetünk, aztán a báméskodók majd mennek, és elmesélik a szomszédaiknak, az újságírók pedig a nézőknek az egész világon.

Az ikerház jobb oldali felében egy természetes, bajszos férfi, Dimitr Sztanyev lakik a feleségével, Marijkával.

A bal oldaliban a két fia a feleségeikkel és a gyerekeikkel.

Mindhárom házaspárnak van egy-egy medvéje. Általában így van ez, a medveidomárok egymás mellett laknak, és rokonságban állnak egymással; többgenerációs családokat alkotnak, amelyek felosztják egymás között az országot kisebb régiókra, hogy ne kerüljenek egymás útjába, és ne vegyék el egymás elől a kuncsaftokat.

Jobban mondva, így volt ez, mert a Sztanyev család az utolsó a medveidomárok között Bulgáriában és az utolsó az Európai Unióban. Ezért van itt ennyi báméskodó és ennyi újságíró. Valami visszavonhatatlanul véget ér. Az emberek szeretik az ilyen visszavonhatatlan végetéréseket.

A hatvanéves Dimitr egész élete során nem foglalkozott semmi mással a medveidomárságon kívül. Egész Bulgáriából jöttek hozzá idomárok, hogy szakmai trükkökre tanítsa őket, időnként pedig hogy segítsen nekik medvebocsot vásárolni. Minden hájjal megkent, agyafúrt, és azt beszélik róla, hogy elsősorban csak a saját érdekeivel törődik, de nem kis személyes varázssal is bír. Mindezen túl pedig jobban ért a dologhoz, mint bárki más. Mindig tudott tippet adni, és mindig tudta, hogy kinek lehet éppen eladó medvéje.

A fivére pedig, a bajszos Pencso Sztanyev, akinek szája sarkában örökké cigeratta lóg, igazi legenda. Amikor az egyik állatkert igazgatója túl magas árat kért tőle egy medvebocsért, Pencso inkább fogott magának egyet az erdőben. A medveidomárok hasonló történeteket meséltek az öregapjaikról és a dédapjaikról, de hogy valaki a huszadik században saját maga fogjon medvét az erdőben? Ilyesmi nem esett meg. A Balkánon a cigányok éveken át állatkertek igazgatóitól vagy vadászoktól vették őket. A medvefogást csak legendákból ismerték, úgyhogy Pencso azonnal kiérdemelte egész környezete tiszteletét.

Néhány héttel korábban Sztanyevék aláírták a papírokat a közjegyzőnél, miszerint hétvényi csatározás után végre odaadják a medvéiket a Négy Mancs Alapítványnak.

– Sztanyevék állatai az utolsó táncoló medvék a világ civilizált részén – mond-

ják a Négy Mancs emberei. A projekt vezetője, Amir Khalil, egy osztrák állatorvos, szélesen elmosolyodik.

Az operatőrök a lehető legjobb helyre állítják be kameráikat. Nem könnyű dolog: minden egy keskeny átjáróban zajlik le a cigányok háza és bolgár szomszédjuk kerítése között. „Milyen beállításra készülünk?” – gondolkoznak az operatőrök. És törik a fejüket, hogy az autó tetejére álljanak-e, a kezükben legyen-e a kamera, vagy esetleg egy fán helyezkedjenek-e el.

– A téma önmagában garantálta a sikert – mondja nekem évekkel később egy bolgár újságíró, aki ott volt azon a napon Gecovóban. – Ott vannak azok a cigányok, akik kis medvebocsokat lopnak vagy illegálisan vásárolnak. Az orrukba egy fémkarikát tesznek, amit *holkának* neveznek. A medvének rendkívül érzékeny orra van. Az orrát átszűrni valamivel olyan, mintha egy férfi péniszébe rozsdás szöveget vernénk be. És aztán egész életükben az orruknál fogva rángatták a medvéiket, így kényszerítve őket, hogy táncoljanak. Szomorú látvány volt. Egyértelmű volt, hogy az állatok szenvednek. Úgyhogy azon a napon büszkeség töltött el, hogy a Négy Mancs emberei egyszer s mindenkorra elintézték ezt az ügyet.

2.

A medvék átadásához mindenki tökéletesen felkészült.

A rendőrség felkészült az ellenállásra. A Sztanyev család mindig igyekezett békében lenni a hatósággal. De a környéken mindenki tudja, hogy a medvék voltak számukra a legfontosabbak, és mindent megtettek, amit csak tudtak, hogy ne kelljen odaadniuk őket.

A közigazgatás felkészült a sikerre. Nehezebb elképzelni jobb reklámot az egész régió számára, hiszen az újságírók között ott vannak a legkomolyabb európai lapok szerzői.

A bábészkodók felkészültek a látványosságra.

Ha valaki nincs felkészülve, azok a medvék, akik idegesen forgolódnak, és nem értik ezt a hirtelen jött felfordulást.

3.

A Sztanyev család az otthonában bezárkózva várakozik. Ott van az öreg Dimitr. Ott van a két fia, a felesége és egy rakat unoka.

És ott vannak a nap hősei.

A 19 éves Miso. A 17 éves Szvetla. A 6 éves Mima. Ülnek otthon együtt a családdal, a fém *holkákkal* az orrukban, melyekből vasláncok lógnak.

Miso reggel óta modellt állt, amiért a fotóriporterektől csokoládét és Snickers szeleteket kapott. Dimitr fia, Veszelin Sztanyev, csak hogy megmutassa, a családján milyen szorosan kötődik a medvékhez, még a néhány hónapos fia lábacska-ját is betolta a medve pofájába. A medve megnyalta a lábat. Veszelin számára ez azt bizonyította, hogy az állat a legerősebben kötődik a családhoz – hiszen egy vad medve minden bizonnyal megette volna először a csecsemőt, aztán Veszelin Sztanyevet, végül pedig az újságírókat és a kameráikat. De Miso nem volt vad medve. A Sztanyev család teljes jogú tagja volt – hívta fel a figyelmet Veszelin.

Sztanyevék ajtaján Khalil doktor tízkor kopogtat, hogy a medvék életét egy utazási iroda brosrájából vett álommá változtassa – fenyőerdővel, fürdőmedencével, kilátással a Rila-hegységre.

Hogy pontosan mit is mond Khalil doktor? Minden bizonnyal azt, amit ilyenkor szokás: – Jó napot kívánok, a megbeszéltek szerint eljöttünk a medvékért.

Vagy egyszerűbben: – Tudják, hogy milyen ügyben vagyunk itt.

Fontosabb azonban az, hogy Khalil mit mond az újságíróknak, amikor Sztanyevék a korábban előkészített ketrecekbe pakolják a medvéket.

Így szól: – Hölgyeim és uraim, 2007. június 14-én véget ért a táncoló medvék hagyománya Bulgáriában.

4.

Úgy lett volna a legjobb, hogyha abban a pillanatban, amikor Khalil doktor ki mondja ezeket a szavakat, a Négy Mancs logóval ellátott polárpulóvert viselő kollégái szép sorban kicipelték volna Misót, Szvetlát és Mimát a Sztanyev-házból. Jól nézett volna ki a hírekben, a rádiós riportereknek érdekes hangeffektjeik lehettek volna hozzá – például a medvék ordítása, és minthogy a Négy Mancs Alapítvány támogatásokból tartja fenn magát, gondoskodnia kell róla, hogy a médiának jó felvételei és jó hangeffektusai legyenek. A fotóriporterek készítettek volna hozzá néhány fantasztikus fényképet, és az úgy gond nélkül véget ért volna.

De nem így történt.

Először is Veszelin Sztanyev otthagya Khalil doktort az ajtóban, kiment a ház elé, és bejelentette az újságíróknak, hogyha valaki szeretne exkluzív felvételeket az utolsó táncoló medvék átadásáról, az utolsó idomárok házának belsejéből, akkor ezer eurót kell fizetnie.

– Mondtam neki, hogy elment az esze – mondja Vaszil Dimitrov a Négy Mancstól. – Hogy nem áll szándékomban ezt lefordítani angolra. De ő megmakacsolta magát, úgyhogy azt mondtam az újságíróknak, hogy hülye egy helyzet, de ez az ostoba, kapzsi cigány ezer eurót akar a felvételekért. Miért ostoba? Mi más mondanál az ilyen viselkedésre? De tudod, mit? Az egyik német tévé riportere nemes egyszerűséggel belenyúlt a zsebébe, elővette a pénzt, és odaadta neki. A németek mindig meg tudnak lepni.

Dimitrov, a német tévéstáb és a Sztanyev család eltűnnek a ketrecekkel a vonatlan házban.

Mima, a legfiatalabb gond nélkül kerül a ketrecekbe. A fiatalabbik Sztanyev fivér egy darab kenyeret tesz neki a ketrec sarkába, fenyegetően ránéz, úgyhogy a nőtény medve nem is próbál meg ellenkezni.

De a másik kettővel már nem megy ilyen könnyen.

– Sírtak – meséli Marijka, Dimitr felesége. – Tudom, nehéz elhinni, hogy a medve képes sírni, akárcsak egy ember. De én a fél életemet medvékkel töltöttem, és tudom, mit mondok. Úgy hullottak a könnyeik, mint a záporosó.

– Nem tudom, hogy sírtak-e – vonogatja a vállát Vaszil Dimitrov. – Tudom, hogy Sztanyevék nem könnyítették meg a dolgukat. Ők sírtak, ordítottak, és vetették rá magukat – egyszer ránk, másszor a medvékre. Az öregasszony a haját tépte, az öreg bottal hadonászott, és mindenféle tolvajnak kiáltott ki minket.

A fiuk azt kívánta nekünk, hogy a pokol tüzében égjünk el. Bizonyos, hogy a medvékre nem volt mindez jó hatással. Mima besétált a ketrecbe. Szvetlát csodával határos módon sikerült rávenni. Miso viszont ellenállt. Egy órát küzdöttek vele. Veszelin és Dimitr győzködték, édességet tettek a ketrecbe, valamit a fülébe sugdostak. Miso viszont csak áll a két lábán, ordít, liheg.

Veszelin így szól: berángathatom erővel az orránál fogva. De ha a *holka* kiszakad, nem tudom, mi történik. Széttéphet bennünket. Ne feledjétek, hogy vadállat. Ha feltámad benne az ösztön, halottak vagyunk.

Azt akarták, hogy hagyjam el a házukat a német tévéstábbal együtt. A németeknek nem kellett kétszer mondani, felvettek már két medvét, minek is kockáztatnának?

De én attól tartottam, hogy Miso ellenállása megint valami cigány trükközés lesz. Egy szavát sem hittem el, úgyhogy megmondtam, hogy ott maradok végig.

Nehezen, de belementek. És amikor a németek elmentek, Dimitr odahívta a kis unokáját, ránézésre talán ha ötéves lehetett a gyerek. A kicsi bejött a szobába, valamit odasúgott a medve fülébe, hozzábújt, megvakargatta, összeborzolta a szőrét, majd ő maga besétált a ketrecbe.

Miso, mint akit megbabonáztak, követte őt.

Földbe gyökerezett a lábam. Felfogtam, hogyha a kicsinek valami baja lesz, ha Miso akárcsak egyszer is megkarmolja, az egész kis ünnepségünknek lőttek.

Mindannyian – a medvék, Sztanyevék és én is – idegesek voltunk. Attól tartottam, hogy valaki elkiáltja magát, hogy valami durran egyet, hogy valaki bekopog az ajtón, és Miso idegességében valami butaságot követ el. A medvének hat centiméteres karmai vannak. Ha használná őket, a kisfiú arcából csak egy húspogácsa maradna. Tényleg nem kellett hozzá sok.

Azt kérdezted, egyáltalán miért engedtem meg, hogy bemenjen abba a ketrecbe? Az én véleményemre senki sem volt kíváncsi! Megtette, még mielőtt észrevettem volna, hogy mi történik.

Ezenkívül pedig nagyon fontos volt nekünk, hogy a medvék altatóinjekció nélkül kerüljenek el innen. Egy parkba vittük őket, amelyet az alapítványunk nyitott Belicában, a Pirin-hegységben, a cigány rabszolgaságból megmentett medvék számára. Ott helyben rövid időre muszáj őket elaltatnunk, hogy megvizsgáljuk őket, az ilyen injekciót pedig nem szabad túl gyakran beadni. Úgyhogy ha egyszer ők ismerik annak a módját, hogy a medve altató nélkül besétáljon a ketrecbe, akkor miért ne? Együtt laknak ezekkel a medvékkel, a gyerek a fiuk, úgyhogy talán tudják, hogy mit csinálnak, nem igaz?

Bezártuk a ketrec egyik oldalát. Miso nyugodt volt. Csak egy probléma maradt, hogy hogyan kerüljön ki onnan a fiú.

A ketrecek, amelyekben a medvéket szállítjuk, mindkét oldalról zárhatók. Az apja szólt a fiúnak, hogy tegye a fejét a lehető legközelebb a másik kijáratához. Ő gyorsan kinyitja, a kicsi kipattan a ketrecből, a medve meg benn marad.

A problémát az jelentette, hogy a fiúnak egyáltalán nem állt szándékában kijönni a ketrecből. Odabújt a medve bundájához. Borzolta Misót, a fejét puszilgatta, és hallani sem akart róla, hogy otthagya.

A helyzet egyre feszültebb lett. Szvetla és Mima morogni kezdtek. Veszelin tombolt és szitkozódott, de csak a bajsza alatt – hogy feleslegesen ne idegesítse

fel a medvét. Mindenki arra várt, hogy Dimitr nagypapa tegyen valamit. Csak egy szót szól, és megbabonázza – a fiút vagy a medvét. Megköszörüli a torkát. Köp egyet. Csinál valamit, amittől megoldódik ez a bonyodalom.

De Sztanyev nagypapa nem tett semmit. Az ablakot bámulta, és olyan benyomást keltett, mintha ott se lenne.

5.

Senki sem tudhatta, hogy éppen ekkor adta első jelét az a betegség, amely nem sokkal később a sírba vitte az öreget.

6.

Eltelik néhány nagyon hosszú perc. Végül a fiú apja, Veszelin térítette észhez a gyereket. Vaszil a Négy Mancstól kinyitotta az ajtót, a fiú kiperdült a ketrecből, a másik kijáratot pedig bezárták.

Az operatőröknek végre megvannak a felvételei, az újságíróknak pedig a csattanói – Európa utolsó meggyötört medvéi a szabadságba menetelnek.

– Ketrecekben mennek a szabadságba – kommentálta valaki, de ez az enyhén rosszindulatú megjegyzés nem zavarta meg a magasztos és diadalittas pillanatot.

7.

A pillanatot a Sztanyev család próbálta meg még egyszer megzavarni. A kis Veszalina, aki ma tizenhat éves, emlékszik rá, ahogyan az apja Khalil doktorral ordibált. Amikor a tájékozatlan medvék – minthogy nem tudhatták, hogy a doktor fenyesekkel, medencével és szabadsággal teli medve-álmországba viszi őket – ordítottak, és próbáltak kijutni a ketrecekből, Veszelin Sztanyev ráüvöltött:

– Na ki itt az állatkínzó? Na ki?

Aztán pedig hozzátette: – Nálunk sosem voltak ketrecekben. Egyikőjük sem. Egy percet sem. Velünk laktak, azt ették, amit mi.

– De hát vertétek őket – szaladt ki valamelyik újságíró száján.

– A gyerekek is néha kapnak egy pofont. Még a végén a gyerekeket is elveszítetek tőlem! – őrvjögött Sztanyev. – Tiszta lelkiismerettel mondom, nem volt rosszabb dolguk, mint nekünk.

Az újságírók később csupán kis kuriózumként használták fel a cigány kijelentéseit – állatokat kínozott, most meg itt visít. Az újságírók körében az a tendencia, hogy a medvék új életét kizárólag vidám színekben, akár enyhén kiszínezve mutatják be, a régít pedig mint vég nélküli szenvedések sorozatát. „A rabszolgák végre szabadon vannak”; „Vége a bolgár medvék szenvedéseinek” – írták egy nappal később a helyi lapok.

Azt hallva, hogy a medvék ugyanazt ették, mint a Sztanyev család, Khalil doktor savanyú képet vág. Az emberei szívesen elmagyarázzák az érdeklődőknek, hogy nagyon rossz volt, hogy ugyanazt ették. A medvék étrendjének változatosnak kellene lennie, mert a természetben szinte mindenevők: gyümölcsöt, zöldséget, magvakat esznek, nem pedig – ahogy a Sztanyev család – kenyeret,

pirított hagymás főtt krumplit, csipszet és édességet. Úgyhogy a Négy Mancs munkatársai csak sírni tudnak azoknak az embereknek a butaságán, akik medveidomároknek nevezik magukat.

A külön medvék szállítására kialakított mentőautó ajtajai bezáródnak. A sofőr beindítja a motort, és bekapcsolja a légkondicionálást, melyet a medvék számára ideális hőmérsékletre állítottak be, valamint a speciális, tompított világítást, mely az állatpszichológusok véleménye szerint megnyugtatja őket.

A mentőautóra a pénzt nyugati jötevők adták, akiknek szívügye a bolgár medvék jólléte.

Még nyolcórányi út a Rila-hegység irányába, és a medvék álma, melyről nekik maguknak még tudomásuk sincs, valóra válik.

8.

A táncoló medvék belicai parkjához olyan út vezet, amely gyönyörűen kanyarog a hegyszorosban, de amelyről az idő vasfoga és a hegyekről aláúduló víz szinte a teljes aszfaltot eltüntette.

Hogyha Miso, Svetla és Mima ezidáig viszonylag jól is viselték a hosszú utat Gecovóból, az utolsó tizenkét kilométer akkor is felkavarhatja a gyomrukat. A mentő minden pillanatban ugrat egyet a kátyúkon, a sofőr pedig a bajsza alatt szentséggel, amiért a helyi hatóságok évek óta nem tudnak megegyezni a megyei-ekkel az út felújításáról.

A medvék először az állatorvoshoz kerülnek, aki altatásban elvégzi rajtuk a legszükségesebb vizsgálatokat: vért vesz, vérnyomást mér, megvizsgálja a fogazatuk, a szemük és a szaporítószerveik állapotát.

Mindegyiknek problémák vannak a bőrével és a fogaikkal. – Egyrészt, mert a gazdájuknál sok édességet ettek – mondja Dimitar Ivanov, a belicai park igazgatója. – Másrészt, mert a cigányok gyakran kiverték a fogaikat, amikor még kicsik voltak. Így biztosak lehetnek benne, hogy a medve nem fogja őket megmarni. Hogy melleleg nem lesz képes megfelelően megrágni az ételt, és aztán betegeskedni fog, nem érdekelte őket. Mindegyik medvének problémák vannak a fogaival. Évente egyszer ellátogat hozzánk Németországból egy fogorvos, hogy segítsen rajtuk.

A vizsgálatok a legrosszabb eredményt Misónál mutatják. – Számítottunk rá – mondja Ivanov. – Szinte egyáltalán nem volt szőre, és hogyha egy medvének kihullik a szőre, az azt jelenti, hogy tényleg komoly problémák vannak az egészségével. Emellett magas volt a vérnyomása, és komoly szemfertőzése volt. Szemészt hoztunk Szófiából, hogy megmentse a szeme világát. Sikert. Miso ma már rendesen lát.

Egy másik dolog, amivel meg kellett küzdenünk, az édességfüggőségük volt. És az alkoholizmus. Tudta, hogy a cigányok direkt itatták őket, mert akkor nyilvánvaló volt, hogy nem fognak lázadozni? Évszázadokon át csinálták. Aki egyszer alkoholfüggő lesz, nem marad benne semmi erő arra, hogy fellázadjon.

Nem kevés munkánk volt ezekkel a medvékkel, akik húsz éven át mindennap ittak. Ha egyik napról a másikra megvontuk volna tőlük az alkoholt, beledöglöttek volna. Fokozatosan kellett csinálni. Ma, büszkén jelentem, valamennyi medvének absztinens.

A medvék, miután felébrednek az altatásból, az első néhány napot egy kis barlangban töltik, melyet külön nekik ástak ki a park munkatársai. Dimitar Ivanov: – Meg kell szokniuk az új szagokat, az új helyet, az új táplálékot. Adunk nekik erre néhány napot, mielőtt kieresztjük őket.

A szabadba.

A szabadság egy medve számára olyan sokkot jelent, hogy nem lehet csak úgy a ketrecből egyenesen kiengedni az erdőbe. Kell neki adni néhány napot az átállásra.

A szabadság új kihívásokat jelent.

Új hangokat.

Új szagokat.

Új táplálékot.

A szabadság számukra egy nagy kaland.

– Amikor végre kieresztjük őket az erdőbe, nem tudják, mihez fogjanak, és szinte megrészegülnek ettől a szabadságtól – teszi hozzá a park egyik munkatársa. – Mindenfelé akarnak menni, mindent megvizsgálni, mindent szemügyre venni. Nem csodálom. Ha valaki húsz éven át kizárólag láncra verve járt, normális reakció.

SZATZKER HELGA fordítása

A fácán

Emlékszem, kisgyerekkoromban egyszer megkérdeztem apámat, mi az a demokrácia.

Azt felelte: pofa be, egyél.

António Lobo Antunes

A *Ler* című lapnak nyilatkozta a költő, António Barahona da Fonseca: „Az Estado Novo idején nem üldögélhetett az ember a kávéházban, nem társaloghatott azzal és arról, akivel és amiről akart. Róla sem. De amikor José Saramago a tévében bejelentette, tiltakozik az ellen, hogy Comba Dão-ban létrehozzák az António de Oliveira Salazar Múzeumot, azt mondtam, hogy ez baromság. Mondhat mindenki, amit akar, a Salazar-korszak fontos része a történelmünknek”.

Eduardo Lourenço író és filozófus mondja a *Público* című napilapnak adott interjújában: „Miguel Torga mesélte, hogy a nemzeti oktatási miniszter 1945-ben egyszer el akart szavalni Salazarnak egy Torga-verset. Salazar félbeszakította, és ő folytatta a további verssorokkal. Torgának könnybe lábadt a szeme, amikor elmondta. Pedig öt évvel korábban ugyanez a Torga hónapokat töltött Salazar börtönében, amiért kritizálta Franco tábornok politikáját”.

José Saramago a *Ricardo Reis halálának évében* megjegyzi, hogy a portugálok szívesen ütik bele az orrukát olyasmibe, ami nem az ő dolguk. Szeretnek leselkedni, hallgatózni, szimatolni. Ezért 2007 óta, amikor először jelentek meg Salazar gyámleánya, Maria da Conceição de Melo Rita emlékiratai *Os meus 35 anos com Salazar* (Harmincöt évem Salazarral) címmel, már ötödször adták ki a könyvet. A portugálok meg akarták tudni, milyen ember volt az a férfi, aki képes volt állampolgárok millióit rettegésben tartani és betömni a szájukat.

Maria da Conceição de Melo Rita írja a könyvben: „Évekig foglalkoztatott az az időszak, amelyről a professzorhoz fűződő kapcsolat miatt nem akartam beszélni, de idővel beláttam, hogy mégis el kell mondanom ezt a történetet, hiszen kíváncsiak rá az emberek”.

Egy újságírónak, Joaquim Vieirának mondta el.

1938. május 21-én az *O Século* című napilap az első oldalon hozta a *Como vive e trabalha o Sr. Dr. Salazar* (Hogyan él és dolgozik Salazar professzor) című cikket. Három fotót közöltek, az elsőt António de Oliveira Salazar összetett kézzel ül, és a kis Mariát nézi, aki egy papírlapról olvas fel. Általában Micasnak szólították a kislányt. A második fotón könyvek és iratok fölé görnyedve látjuk. A harmadikon iratoktól roskadozó íróasztalnál ül, mellette két hivatalnok. José Leitão de Barros – újságíró, festő, forgatókönyvíró, rendező és kultúraszervező egy személyben – írta a riportot arról, hogy Salazar „tizenkét órát dolgozik naponta, hogy újjáépítse Portugáliát”. De az első fotó a legismertebb.

Ezt olvassuk: „Hogyan lehetséges az, hogy a kis Maria de Conceição gyer-

mekhangja tölti be most Salazar professzor mindeddig csöndes házát? Vacsora után a professzor úr a szorzótáblát tanítja neki. Micas pedig csöndesen, padlóra szegezett szemmel, mosolyogva, nagyon fegyelmezetten lép a kék fotelhoz, ahol a telefontól ül az ő nagy barátja [...]”.

A nemzet kedvéért készült a riport, ezzel akarta a lap kielégíteni az emberek kíváncsiságát, akik tudni akarták, mi történik a São Bento-palota kapui mögött, ahol Ant3nio de Oliveira Salazar 3lt 3s dolgozott.

Egy3rtelm3nek sz3nt3k az 3zenetet: megmutatni a portug3l minisztereln3k emberi von3sait. Salazar a nemzet3rt v3gzett munk3nak szentelte mag3t, de azt is tudja, mit jelent, ha csal3dja van az embernek, m3g ha az v3letlenszer3 tagokb3l 3ll is 3ssze – a kis Micasb3l 3s Maria de Jesus Caetano Freire h3zvezet3n3b3l. A kisl3ny 1936-ban ker3lt Salazar h3z3ba. Sokgyermekes, szeg3ny csal3db3l sz3rmazott.

Portug3l sz3l3s: Annak a csirk3nek, amelyik kakasm3dra kukor3kol, elv3g-j3k a tork3t (*A galinha que canta como galo corta-se-lhe o gargalo*)

Nagyr3szt baromfiak voltak. Csirk3k, pulyk3k, kacs3k, galambok t3lt3tt3k meg a S3o Bento palot3hoz simul3, nagy 3p3letet, de voltak nyulak is. A h3z egyik fala a parkra n3zett, 3s ha a palota lak3i vagy vend3gei a francia st3lus3ra alak3tott all3kon s3t3ltek, k3r3l3st, csipog3st, h3pog3st, burukkol3st, turb3kol3st hallottak. A palota h3zvezet3n3je, dona Maria de Jesus Caetano Freire al3 tartozott ez a birodalom. 3 d3nt3tte el, mit eszik eb3dre a professzor. J3 3rz3ke volt a sz3rnyasokhoz, n3la nevelkedtek, 3s vill3mgyors temp3ban szaporodtak. A nyulak is, mint a nyulak. Ha elj3tt az idej3k, mentek a k3s al3. Csak azt nem lehetett tudni, mikor j3n el „az idej3k”.

T3gas 3lban tartott3k a baromfit 3s a nyulakat, k3l3n bokszokban laktak benne az 3llatok, n3ha kieresztett3k 3ket a kis kifut3ra. Csak ezt a helyet ismert3k. Dona Maria etette 3ket az egyszer3, de l3tfontoss3g3 edellel.

B3k3s forradalom cím3 k3nyv3ben 3rta Salazar: „Az 3r3b3rnek teh3t nem kell fels3 hat3rt szabni, hanem igenis, meg kell szabni als3 hat3r3t, hogy ne sz3llhasson lejjebb ann3l, amit az emberhez m3lt3 3let ig3nye szab meg”¹.

A kacs3k, miel3tt k3s al3 kerültek volna, kedv3k3re 3szk3lhattak egy kis t3ban a park k3zep3n. Ant3nio de Oliveira Salazar ilyenkor kis3t3lt a palot3b3l, 3s nagy figyelemmel n3zte 3ket. Figyelte a f3c3nokat 3s a p3v3kat is, ezeknek nem kellett a baromfi3lban aludniuk. Nem a t3ny3ron v3gezt3k. Ahhoz k3ts3gk3v3l t3l sz3pek voltak. Az3rt voltak ott, hogy csod3lj3k 3ket.

Amikor a sz3rnyasokat n3zte Salazar, esz3be jutott a sz3l3faluja, Santa Comba D3o. Egyszer3s3g, vall3s 3s szeg3ny s3g. Ezt az egyszer3s3get akarta belepl3nt3lni az orsz3g minden lak3j3ba. 3ll3t3lag csak ott 3rezte mag3t biztons3gban, mert ez olyasm3 volt, amit j3l ismert. Ami pedig 3j volt, elt3rt a megszokott3l 3s a bev3lt rendt3l, az mind r3m3letet 3s szorong3st keltett benne.

Arr3l gy3zkd3tte a n3p3t, hogy Portug3lia természet3n3l fogva szeg3ny orsz3g, ahol 3lni j3, de nem arra v3l3, hogy sz3les k3r3 termel3st folytasson.

¹ Ant3nio de Oliveira Salazar: *B3k3s forradalom*, Lovass Gyula ford3t3sa. Budapest, Athenaeum, 1941, 178.

„A fegyelem a jólét anyja” – állította Aiszkhülosz. Salazar ugyanezt vallotta.

Korholta a házvezetőnőt, mert szerinte nem szabad szárnyasokat tartani, főleg nem galambokat annál a háznál, ahol alszik az ember. Nem azért, mert piszkolnak. A galambok betegséget terjesztenek – állította. Aztán odament, és nézte őket. A biztonság kedvéért meghagyta dona Mariának:

– Nem szabad kiengedni a szárnyasokat a kerítésen túlra.

Egyesek azt suttogták, hogy irigykedett a háziasszonyára, amiért engedelmessékednek neki az állatok. Azért, mert megtehetett velük mindent, amit csak akart. A professzornak nehezebbre esett megrendszabályozni a honfitársakat. Ellenlábasai voltak. Ahhoz, hogy kevesebben legyenek, Salazarnak szüksége volt, mint mondta, „fél tucat küzdelmes évre”, amit az újságíró, Joaquim Vieira szabad fordításban a börtönben alkalmazott kínzások indokaként értelmezett.

A kormánytagok nem akartak Salazar terhére lenni. A miniszterelnök nem dohányzott, és nem tűrte, hogy a jelenlétében bárki is cigarettára gyújtson. Ezt pontosan tudta minden miniszter, aki pedig rágyújtott, az sosem tolakodott előre. Mert Salazar ilyenkor fintorgott, megérezte a dohányszagot, csak nézett az illetőre a maga sajátos pillantásával. Állítólag nemigen lehetett kifürkészni belőle semmit. Ez pedig nagyobb félelmet keltett a körülötte lévőkben, mint ha pontosan kiolvashatták volna a haragot a miniszterelnök szeméből.

Dona Maria Caetano de Jesus azzal magyarázta a szárnyas- és nyúltartást, hogy spórol a piacra járás költségein. Nem lehetett biztos abban, hogy nem csapják be a kofák, és nem adnak el neki romlott húst. Volt egy másik célja is: lisszaboni luxusszállodáknak kínálta megvételre a jószágokat. Az eladásból származó bevétel a palota költségvetését gyarapította. Ez olyan érv volt, amely ellen Salazar nem hozhatott fel semmit. Minden este behívta dona Mariát, és átnézte a könyvelését. Azt mondta:

– Maria, kérem a kimutatásokat. – És aprólékosan ellenőrizte a táblázatok minden oszlopát. A közgazdaságtan professzora volt.

Portugál szólás: Csak az látja a tetoválást a háton, aki készíti (*As tatuagens nas costas são conhecidas daquêles que as executam*)

Addig hordta az öltönyeit, míg kopottnak nem látta őket. Akkor dona Maria Caetano de Jesus szoknyát varrt magának a nadrágokból. Aztán a palotában járva mutatta be, mi lett belőle. Jellegzetes volt az anyag – a szürke minden árnyalata, csíkokkal vagy anélkül. Salazart sosem lehetett más színekben látni. Állítólag ki nem állhatta a barnát, pedig ez a szín illett a bőréhez. A lehető legegyszerűbbnek kellett lennie. Ettől a szabálytól, mint mindegyiktől, el lehetett térni – kizárólag kiváló minőségű zoknikat és nyakkendőket hordott. A zsebkendői patyolatfehér lenvászonból készültek. Mindegyiken ott az AOS monogram, amelyet a Mária Misszionáriusai kolostor szerzetes nővérei hímeztek bele.

A téli időszakban frakkszerű kardigánban járt a házban. Sosem lehetett látni alsóneműben, még trikóban sem. Ha bement az első emeleten lévő mosdóba, amelyet kizárólag ő használt, speciális vállfára rakta a ruháját. Ez egyvalamit jelentett: mosnivaló. Tehát kimosták, hogy Salazar másnap újra fölvehesse.

Alváshoz sosem vett föl egyszerű pizsamát. Még akkor sem, ha beteg volt.

Hosszú, ódivatú hálóingben szeretett aludni. Azt nem tudhatjuk, hogy hordott-e hálósipkát. Nyáron lenvászon lepedővel takarózott. A mosónőknek különös gonddal kellett figyelniük ezekre a lepedőkre, amelyeket még az édesanyja szőtt.

Ritkán adott ajándékot. Egyik évben az *História Pequena de Portugal Gigante* (A nagy Portugália kis története) című könyvet ajándékozta Micasnak, azt a példányt, amelyet neki dedikált António Correia d'Oliveira. Nem vásárolt füzetet, ceruzát, krétát sem. A Viarco gyár ingyen küldte őket.

Sosem használt parfümöt vagy kölnvizet. Azt mondogatta, hogy nincs rá szüksége.

Ortopédforma cipő látszott ki a nadrágszára alól, ilyet hordott kora ifjúkora óta. Magas szárú, fekete bőrbakancs. Amikor dona Maria óvatos javaslatot tett, hogy vehetne újat, azt felelte:

– Azt hiszem, elég lesz kicserélni a talpát.

De így is behívtak a palotába egy Calçada de Estrela-i cipészt, aki egyedi rendelésre készített borbujőr cipőket.

A São Bento-palota hivatalos álláspontja szerint ez felelt meg Salazar miniszterelnök takarékosági politikájának. Titokban viszont azt suttogták, hogy egyszerűen fukar volt. Egyszer tett kivételt.

Portugál szólás: A test erőtlen (*A carne é fraca*)

Elmúlt már hatvan, amikor megjelent az életében egy francia nő, az író-újságíró Christine Garnier. Azt mondta, elsősorban a miniszterelnök egyénisége érdekli – mint államfő és mint ember.

– Ön kiváló személyiség! – mondogatta.

Salazar pedig nem ellenkezett. Forrt a levegő a palota folyosóin, mert soha senki sem került még olyan közel Salazarhoz, mint a francia nő. Garnier férjnél volt.

– Az a ledér francia – sziszegte dona Maria, ha meglátta. Nem szerette, ha rajta kívül más nő is tartózkodik a professor közelében. Azt mondta, hogy ez csak elvonja a figyelmét a portugál nemzetért végzett munkáról.

Salazar viszont más szemmel nézte Garnier-t. Az asszony a legújabb párizsi divat szerint öltözködött, másképp beszélt, más volt a modora, ez a szabadság nagyon más volt, mint a portugál nők jámbor és tartózkodó viselkedése – mindez imponált a kormányfőnek.

A szemtanúk szerint úgy nézte a nőt, mint a fácánokat vagy a pávákat a parkban.

Christine Garnier sokszor megfordult a São Bento palotában 1951 tavaszán nyarán. Salazar meghívta Vimieiróba is. Volt ott egy vidéki háza, pár kilométerrel odébb saját szőlője, a Quinta das Ladeiras. Dona Mariát sokkolta a látvány, hogy sörözni látta Salazart. Garnier szerette a sört. Az a professor, akit addig ismert dona Maria, sosem vitte túlzásba az alkoholfogyasztást, csak egy pohárkával ivott a saját pincéjéből származó borból. Esetleg vendégekkel egy kupica portóit, a társaság kedvéért. Garnier mellett sokkal többet iszogatót.

Miután a francia nő hazament, Salazar nem akarta megszakítani vele a kapcsolatot, küldött neki fél tucat palack bort a saját pincészetéből. Utasította a párizsi

portugál nagykövetet, Marcelo Mathiast, hogy személyesen vásároljon és adjon át neki egy nagy gyűrűt. Salazar egymás után írta neki a leveleket, tele odaadó és vágyakozó szavakkal. Garnier pedig megírta a *Vacances avec Salazar* (Vakáció Salazarral) című könyvet. Aztán Christine Garnier férje megtalálta a leveleket, amelyeket a portugál imádó írt a feleségének, és válást emlegetett. Lezárult a román. Salazar visszavonult – soha többé nem akart románcot egyetlen nővel sem.

– Mindent a nemzetért – mondogatta, de titokban szeretőket tartott. Erről a nemzet csak hosszú évekkel a halála után szerzett tudomást.

Hogy volt-e testi kapcsolat Christine Garnier és Salazar között? Azt nem tudjuk. De első találkozásuk alatt, a São João de Estoril-beli Santo António erődben, ahol a miniszterelnök szívesen eltöltött egy-egy hétvégét, mindig zárva voltak Salazar dolgozószobájának spalettái. Addig sosem.

Portugál szólás: A bűn magányosan hal meg (*A culpa morre solteira*)

Dona Maria Caetano de Jesus megkönnyebbülten lélegzett fel, amikor Garnier nem jött többé.

Egy nap felcsattant:

– Eljön az idő, amikor nem lépsz be többé ebbe a házba!

Olyan tekintettel pillantott a kis Maria da Conceiçãora, hogy a kislány sírva szaladt Salazarhoz.

A professzor, mint mindig, egykedvű, monoton hangon válaszolt:

– Amíg ebben a házban vagyok, amíg itt járok-kelek, nincs okod aggodalomra.

Salazar sosem emelte föl a hangját. Használni sem szerette. Ha megszólalt, magas regiszterben szólt. Tanúk szerint ezért bosszantotta, ha beszélnie kellett.

„Nem vitáztunk Isten és az erény felett, nem vitattuk a hazát és történelmét; nem vitattuk a tekintélyt és értékét; nem vitattuk a családot és erkölcsét; nem vitattuk a munka dicsőségét és a munkálkodás kötelességét”² – mondta el többször a nemzethez intézett szónoklatokban.

„Nem nyitunk vitát, mert börtönbe kerülünk érte” – jegyzi meg Joaquim Vieira újságíró.

A *Békés forradalomban* írta Salazar:

„Az államnak elég erősnek kell lennie ahhoz, hogy erőszakosságokra ne kényszerüljön. (...) A világ mind a belső, mind a nemzetközi rend tekintetében beigazolódottan az állam gyöngeségének korszakán megy át; de az ellenhatás, mely ebből keletkezik, nem kevésbé túlzó: az állam mindenhatósága és istenítése kezdődik újra. Mind az egyik, mind a másik túlzással, erős, de erkölcsileg határolt államot kell szembeállítani, olyan államot, melynek hatalmát az emberi jogok elve és az egyéni szabadság biztosítékai korlátozzák, melyek egyben minden társadalmi szolidaritás legfelsőbb követelményei.”³

Salazar félt a nyilvános szónoklatoktól. Ha közeledett egy-egy szereplés időpontja, órákig írt, kotlott a beszéde fölött. A palotában ilyenkor teljes csöndnek kellett lennie.

² Uo., 296.

³ Uo., 105., 107.

„Ugyanolyan szentek voltak számára a nemzethez intézett beszédek, mint a Mózes kőtábláira vésett mondatok” – állapította meg évekkel később Maria de Conceição.

Ellenlábasai szerint egyszerűen attól félt, hogy nevetségessé válik. Írt és újra-írt. Újraírt és korrigált. Korrigált és szerkesztett. Ez így ment napokig. Sosem volt elégedett a beszéd végső formájával, a felhasznált szavakkal sem. Nem segített az sem, hogy néhány szó leírása után újra meg újra beleszagolt az asztalán álló orchideába. Mert ahhoz ragaszkodott, hogy sok virág vegye körül. Ha felingereltek, könnyen összetörte őket. Amikor úgy érezte, hogy kész a beszéde, átküldte a titkárságra. Ott Emilia Ferreira, a portugál irodalom doktora tökéletesre csiszolta a beszéd szövegét.

Szónoklata alatt Salazar ritkán pillantott az egybegyűltekre, papírról olvasta föl a szavait, és visszatartotta a lélegzetét. Amikor befejezte, maradt az arcán egy mosoly, amelyben a bizonytalanság jelét ismerik föl a testbeszédszakértők.

Akkor szabadult meg tőle, ha Micasnak mondott mesét. Fél tizenegy körül ment be a kislány szobájába minden este. Amikor Micas nagyobb lett, dona Maria figyelmeztette, hogy Micas már nem kislány. De Salazar nem hagyott fel az esti látogatásokkal. Rossz nyelvek szerint Micas volt az egyetlen, aki őszintén hallgatta.

Salazarnak két kedvenc meséje volt.

Az első mese.

Egyik nap a róka ebédre hívta barátját, a gólyát. Kukoricamálét tálalt neki tálkában. A róka tudta, hogy a gólya nem tudja mindet megenni a hosszú csőrével, mégsem merte át az ételt más edénybe. A gólya elhatározta, hogy visszaadja a kölcsönt a rókának, és másnap ő hívta meg. Ő is málét főzött, de palackba töltötte.

Első tanulság: édes a bosszú.

Második tanulság: amilyen az adjon Isten, olyan a fogadj Isten.

Második mese.

Volt egyszer egy bagoly meg egy éhes oroszlán. A bagoly arról győzködte az oroszlánt, hogy ne egye meg, jobban jár, ha összebarátkoznak. Az oroszlán viszont nem hallgatott rá, és lenyelte a baglyot egészben. A bagoly megszólalt a hasában lapulva:

– Ha a dzsungel királya vagy, faljál föl mindent, ahogy engem is fölfaltál!

Mire az oroszlán büszkén felordított:

– Megettem a baglyot!

A bagolynak viszont ez nem volt elég, azt mondta az oroszlánnak, hogy ordítson hangosabban, mert biztos nem hallotta senki. Az oroszlán erre nagyobbra nyitotta a pofáját, a bagoly pedig nevetve kiröpült rajta.

– Megetted a baglyot! Haha! Másokat talán igen, de engem nem.

Tanulság: többet ésszel, mint erővel.

Salazar nem járt moziba, de tudni akarta, mit néz a nép. Hiába invitálta többször is a barátja, José Marques, nem nézte meg az általa ajánlott filmeket: *O Pai Tirano* (A zsarnok apja), *O Pátio das Cantigas* (Dalok udvara) vagy az *O Leão da Estrela* (A csillag oroszlánja). Micas járt moziba, otthon pedig elmesélte, mit látott. Salazar sosem hitte el, amit mondott. Mindig odaküldött még valakit, hogy igazolja a kislány verzióját. Részletekbe menően. Azt mondta, nem akarja filmek nézésére vesztegetni az idejét. Legszívesebben ki se tette volna a lábát a palotából. Utasítására házi vetítőtermet alakítottak ki a palotában, ahol Micasszal

együtt Amerikából hozott Disney-rajzfilmeket nézett. Hosszú órákat töltött így, a palotában már azt pletykálták, így rejtőzik el. Mint az irodájában.

Engedély nélkül senki sem léphetett be a dolgozószobájába, be sem pillanthatott. Salazar órákig ült ott, és hallgatott. Bekapcsolta a rádiót, hallgatta a híreket. Főleg saját magáról és a „művéről”, amelyet – mint a rádióban mondták – „a portugál nemzet akaratából António de Oliveira Salazar miniszterelnök hoz létre”. De a nemzet erről nem volt teljesen meggyőződve.

Ezt a „művet” Estado Novónak hívták. A „novo” fiatal vagy újat jelent, ami az állampolgárok szerint sehogy sem illett a Salazar által erőltetett hagyományos jellegű államra.

„Az állam nem vitatható. Az állam a társadalommá szerveződött nemzet.” A miniszterelnök hallgatta magát, és élvezettel, néma szájmozgással ismételte a saját jelszavát.

Nem tudott betelni a hírekkel. Mindennap újságokkal látták – reggel átnézte a reggeli lapokat, este a délutániakat –, a kormányzó Nemzeti Unióhoz közel álló lapokkal kezdve az egyházmegyeieken át az ellenzékhez kötődő újságokig. Ha valami nem tetszett neki, hosszú beszélgetést folytatott a PVDE⁴ rendőrfőnökével, aki tudta, kit keressen, és mit csináljon vele.

Esténként adták a rádióban a *Serões para Trabalhadores* (Esték dolgozóknak) című műsort, amelyben többek között arról volt szó, milyen örömet ad a munka az államnak és a nemzetnek. Élőben közvetítették az adást, és mindenki tudta, hogy hallgatni fogja a miniszterelnök. Mindenki igyekezett, ügyelt a szavaira.

Salazar ezután klasszikus zenét hallgatva kapcsolódott ki. A *Diálogos da Lelé e do Zequinha* (Lelé és Zequinha dialógusai) volt a kedvenc műsora, amelyben olyan sztárok léptek föl, mint Irene Velez és a komikus Vasco Santana.

Salazarnak volt gramofonja, de nem tudta használni. Megpróbálta ráhelyezni a tűt a bakelitlemezzre, majd ingerülten azt mondta:

– Nem szeretem az újdonságokat. Nem szeretem a technikát.

Ugyanígy volt az autókkal. Két jármű állt a São Bento-palota garázsában: egy golyóálló íveggel felszerelt Chrysler Imperial és egy Mercedes elektronikusan leereszthető, sötétített ablakkal, amelyet a negyvenes évek elején szállítottak neki a náci Németországból. Amikor meghozták az autót, Salazar csak egy pillanatra ült be. Nagyon elégedetlenül szállt ki belőle. Túl sok volt benne a bonyolult technika.

Portugál szólás: A nagy jóhiszeműség az ostobaság szinonimája (A demasiada boa-fé é sinónimo de imbecilidade)

Amikor 1961-ben megkezdődtek a gyarmati háborúk, Henrique Galvão tábornok pedig elrabolta a Santa Maria utasszállító hajót, hogy megszervezze az ellenzékét Angolában, Salazar először nem akart lemenni az ünnepi vacsorára. Dona Maria és Micas elé rakta a karácsonyi *bolo rei* süteményt, de azt mondta nekik:

– Nincs karácsonyom.

⁴ PVDE (Polícia de Vigilância e de Defesa do Estado) – Államvédelmi és Éberségi Rendőrség, a Portugáliában 1933-tól 1945-ig működő titkosrendőrség.

Beszélték, hogy nem aludt, hanem dolgozott éjszakánként. Beszélték, hogy depresszióba zuhant. Beszélték, hogy még szótlanabb és még szorongóbb lett.

Egyik este, amikor szokásos sétáját tette a parkban, és figyelte a fácánokat, bevallotta Micasnak:

– Minden összeomlik, ha meghalok.

A könyvében ezt írta: „Mint ahogy diktatúrák legtöbbször abból az összeütközésből születnek, mely a tekintély és a szabadsággal való visszaélés között keletkezik, s általában a gyülekezési és a sajtószabadság megszorításának eszközéhez folyamodnak, az emberek könnyen összetévesztik a diktatúrát és az elnyomást. Pedig az nem lényege a diktatúrának, és ha a szabadságon minden ember jogainak legteljesebb biztosítását értjük (s ez véleményem szerint az egyedüli pontos megfogalmazás), a diktatúra e tekintetben szofizma nélkül versenyezhet akárhány liberálisnak nevezett rendszerrel. A diktatúra mindenesetre majdnem ellenőrzés nélküli hatalom, s ez a tulajdonsága igen kényes eszközzé teszi, mely könnyen elhasználódik, s mellyel még könnyebb visszaélni. Ez az oka, hogy a diktatúrának nem kell az örökkévalóságra áhítoznia”.⁵

Antônio de Oliveira Salazar harminchat évig volt hivatalban.

1968. augusztus 3-án agyvérzést kapott.

Az a hír járta, hogy leesett a székről.

Suttogták, hogy elesett, amikor kilépett a kádból.

Csöndesen mosolyogtak azon, hogy idegesen szorongatta sovány térdét, ha leült.

Élete utolsó két évében Salazar ritkán fogadott vendéget.

Nem sokan jártak a São Bento-palotába. Pedig sokan szerettek volna, de Salazar nem bízott senkiben. A miniszterelnöki irodában rendszeresen megjelent a PVDE főnöke, Agostinho Lourenço kapitány. Amikor pedig PIDE-re⁶ változtaták a PVDE-t, Lourenço utóda, Barbieri Cardoso járt oda. Titkos tanácskozást folytattak. Ha Micas vagy a palota bármelyik dolgozója a közelben tartózkodott, csönd lett az irodában. Salazar magánlátogatáson fogadta Manuel Gonçalves Cerejeirát, az orvosát, illetve a republikánus Fernando Bissaia Barretet, akivel a coimbrai egyetemen folytatott tanulmányai alatt barátkozott össze. Rajtuk kívül nem sok vendége volt.

Salazar ügyelt arra, hogy mindig a közelében legyenek a hozzátartozói. Nem tűrte a késést és az övétől eltérő véleményt. Amikor 1950-ben a huszonegy éves Micas Olaszországba utazott nyaralni, ezt nem tudta neki megbocsátani, és kikövetelte, hogy a rákövetkező évben a lány vele töltsen a vakációt. Így is lett.

Két évvel később engedélyezte, hogy Micas a barátnőjével, Maria José Nogueiro da Silvával utazzon nyaralni Spanyolországba, azzal a feltétellel, ha a lányok megnézik Madridban azt, amit ő előír nekik.

Indulás előtt átnyújtott Micasnak egy papírlapot.

Madridban megnézni:

A városban: Plaza Mayor, Puerta del Sol, Retiro, Parque del Oeste, királyi palota.
Templomok: Szent Ferenc-bazilika.

⁵ Uo., 94.

⁶ PIDE (Polícia Internacional e de Defesa do Estado) – Nemzetközi és Államvédelmi Rendőrség, az 1945-től 1968-ig működő, bevándorlási és belbiztonsági ügyekkel foglalkozó titkosrendőrség.

Múzeumok: Real Armería, Prado.

Megnézni az Escorialt San Lorenzo de El Escorialban: a szentélyt, a sekrestyét és a kórust, a palotát – II. Fülöp lakosztályát, a palota-kolostor épületegyütteshez tartozó könyvtárat, a puszpángkerteket.

Elmenni Toledóba és megnézni: az Alcázart, a templomokat, az El Greco-múzeumot.

Micas mindennap beszámolt neki telefonon, Salazar pedig kikérdezte a megtekintett objektumok részleteiről. Néha direkt csapdát állított neki. Amikor Micas egyik reggel nem hívta föl, mert két Madridban megismert fiatal spanyol kadét ünnepélyes eskütételére indultak a barátnőjével, Salazar óránként odatelefonált a szállodába. A szálloda dolgozói pedig majd fölrobbantak az idegességtől – nem szoktak hozzá, hogy ilyen magas pozícióban lévő ember személyesen telefonáljon nekik.

Miután hazatért Lisszabonba, Micasnak hosszasan kellett vallania.

Salazar csak akkor hagyta el az országot, ha muszáj volt. Leginkább az afrikai gyarmatok miatt. Nem szívesen engedte el az állampolgárait sem. Azt mondogatta a munkatársainak, hogy ez a kulturális tisztaság jele. A nem pusztán kulturális tisztaságról korábban egy másik ember is beszélt, akiről Salazar állítólag példát vett. Közel volt a születésnapja Adolf Hitleréhez. Hitler nyolc nappal volt idősebb nála. Amikor Salazar tudomást szerzett Hitler haláláról, elrendelte, hogy eresszék félárbócra a zászlót. Ez az előtt volt, hogy értesítették a Harmadik Birodalom összeomlásáról.

Portugál szólás: Az éhség élesíti az elmét (*A fome aguça o engenho*)

Dona Maria Caetano de Jesus szeretett telefonon csevegni. Salazar mérte a beszélgetés idejét, aztán azt mondta neki:

– Maria, a telefon csak váratlan esetekre való, nem végeláthatatlan fecsegésre.

De Mariának azért kellett ezek a beszélgetések, hogy új recepteket szerezzen. Nemcsak a baromfityesztéshez volt érzéke, hanem a főzéshez is. És egy nap dona Maria kapott egy lepényreceptet, amellyel lenyűgözte a professzort. Így hangzott:

„Végy 200 gramm lisztet, 4 tojást, 100 gramm vaját vagy margarint, 20 gramm sütőport, élesztőt és tejet. Az élesztőt tedd egy edénybe, add hozzá a tojást, a lisztet, és gyúrd simára. Aztán készíts mélyedést a megdagasztott tésztába, ide öntsd az olvasztott vaját. Pihentesd egy-másfél óra hosszat, hogy jól megkeljen a tészta. Só helyett adj hozzá egy evőkanál cukrot és 150 gramm mazsolát. Süsd fél óra hosszat. Miután megsült, önts a mélyedésbe rummal kevert tejszínhabot.”

Salazar két uja között tartva ette a lepényt – a mutató- és a hüvelykujjával fogta, nehogy összemaszatolja a kezét. Aztán hosszasan törölgette az asztalkendővel, amelyet addig a térdére terítve tartott.

– Ünneplés, ha dona Maria főztjét ehetem – mondogatta.

Azt suttogták titokban, hogy miután a cölibátus mellett döntött, Salazar valami mással szublimálta a testi szenvedélyt. Ez a valami az evés volt. Friss sajttal kezdte a reggelit, aztán szezonális gyümölcsöket evett: narancsot, körtét, almát, meggyet és sárgadinnyét. Nem rajongott különösebben az édességéért, de tele-

ette magát a házvezetónője saját készítésű lekvárjaiból és friss dzsemjeiből. Akkor szerette őket, amikor még folyékony állapotban párologtak a fazékban. Ilyenkor tőle kivételesen számító különcségre vetemedett – kiskanál szélével kanalazta a lekvárt, és olyan lelkesen nyalogatta le, hogy az illata sem maradt rajta. Többször egymás után. Ilyenkor senki sem lehetett a konyhában. Hogy senki se legyen a tanúja. Csak dona Maria volt ott, és a legjobb készítményét tolta elé – édes paradicsomból készült befőttet és dzsemet.

Ezt mondogatta a többieknek, akik a konyhán dolgoztak:

– A professzornak csak a legjobbat.

Csak olyanoktól vásárolt élelmiszert, akik úgy szerették Salazart, mint ő.

Alentejéből hozatta a piskótát. A Nunes Mexia család egy idős hölgy tagja sütötte őket patkó formában, mert így ízlett a legjobban Salazarnak. Fekete, vagy ha volt, zöld tea mellé eszegette őket. Mert a kávénál, amit annyira kedvelnek a portugálok, határozottan jobban szerette a teát. Sosem beszélt tele szájjal.

Egy másik Maria, akinek nagyon kedves volt a professzor – Maria de Conceição Santana Marques –, fenyőmagot és szilvát küldött a palotába. Viseuból süteményt küldtek dobozokban, színültig megtöltötték őket a lágy, tojásos krémmel sült pastéisek. Micas barátnőjének apja – Nogueira da Silva – szállította az ország legjobb lazacait, amelyeket a Minho folyóban halásztak. Mindig jégkockával és zöldfűszerekkel megrakott ládába csomagolták. Salazar vajas szósszal szerette, petrezselyemmel meghintve. A São João do Estoril-beli Santo António erődbe pisztrángot is szállítottak, amelyet dona Maria sült meg zöldfűszerekkel, grillen. A parton, az erőd környékén is érezni lehetett az illatát. Tizenöt kilométerre keletre, Caxiasban, szintén a parton egy másik erőd állt, az Estado Novo ellenségeinek kialakított börtön, amelynek lakói vagy nem kaptak enni egyáltalán, vagy az adott étkezésre alkalmatlan időpontban adtak nekik enni. Ebédet reggelire, reggelit vacsorára, vacsorát reggelire. Ez általában vizes lötyty volt kenyérdarabokkal, az örök ezt hívták levesnek.

Salazar szerette a leveseket. A São Bento-palota kertjében dona Maria kelkáposztát, tarlórépát, zöldbabot és krumplit is termelt, hogy mindig friss zöldségből készüljön a professzor leveese. A tarlórépás volt az egyik kedvence. A második helyen állt a zöld káposztás vagy a krumplis hagymaleves.

De mindenekelőtt a baromfit szerette. A parkban sétálva, amelyet Luís Cristino da Silva tervezett, hallgatta a gágogást, kárálást, és azon gondolkodott, melyik szárnyas kerül aznap a tányérjára az éppen hangoskodók közül. A parkban szfinxek és az Erő és Igazságosság néven emlegetett szobrok mellett haladt el, de nem szentelt nekik túl sok figyelmet. A fácánokat és a pávákat csodálta.

Egyik nap dona Maria sült fácánt szolgált fel ebédre. És Salazar degeszre ette magát. Attól kezdve nem csodálni való madár volt a fácán, hanem állandó fogás Salazar étrendjében.

Egyesek szerint az országa állampolgáira is úgy tekintett, mint a baromfiól szárnyasaira.

MIHÁLYI ZSUZSA fordítása

Holnap befut a királynő hajója

részlet

Nagy-Britanniának tizennégy tengeren túli tartománya van a világ különböző pontjain. A legtávolabbi a Pitcairn-sziget a Csendes-óceánon, délkeleti irányban tizenötezer kilométerre Londontól.

1767-ben fedezte fel a királyi tengerészet Swallow nevű hajójának legénysége, de a következő huszonhárom évben lakatlan maradt.

1790-ben ezen a szigeten kötött ki a Bounty brit hajó kilenc angol lázadóval és tizen-nyolc foglyul ejtett tahiti emberrel.

Jelenleg hatvanan élnek Pitcairn szigetén. Helyi elöljárókat választanak, akik a saját alkotmányuk és az angol jogrend szerint járnak el. A szigetlakók Nagy-Britannia állampolgárai.

– Láttad már, hogyan játszik a pitcairni ember a gekkóval? – kérdezi Veronica. – Kiengedi a befőttesüvegből, kineveti, a gekkó odavan, riadtan szaladgál a falon a bezárt szobában, amilyen ostoba, azt hiszi, ki tud surranni a szabadba. Láttál ilyet? Ilyen volt az életünk a szigeten.

*

Olyan volt, mint a gekkóvadászat, csak zárt térben. Ha felforrósodott a Fiúk alteste, a lányok kimentek az őserdőbe, üregekben rejtőztek el, felmászta a fákra, mert otthon sem voltak biztonságban. Hosszú órákat töltöttek a búvóhelyen. Három órát. Öt órát. Mikor menjenek haza? Melyik a megfelelő időpont? Ne csapj be, intuíció. Mert előre látható, hogy erőszak lesz. A férfiak jeleket küldtek. Viccelődtek. Megvárták őket a saroknál. Rájuk mosolyogtak. Az ilyen mosolyt nem volt szabad elutasítani. Ha egy lány visszautasította a mosolyt, az sértésnek számított. A sérelem pedig az első lépés az erőszakhoz. Szóval folyt a játszma. Ki jár túl a másik eszén? Rámosolygok, hogy meglegyen az öröme, de ne provokáljam. A tét – még egy nap anélkül.

De mennyit lehet nyerni egy ócska trüffel? Aztán mehetek újra – eldugott rejtekhelyre, félhomályba. Hova menjek most, ha itt megtaláltak? Mennyi ideig lapítsak? Hova menjek, ha megéhezem? Hova bújjak? Ha otthon vagyok – átjön a szomszéd. Az iskolában – ott a tanító. A polgármester elől is menekülni kell. Akkor az őserdőbe. És mert a sziget akkora, mint egy gyufaskatulya, változtatni kell a helyet. Újra meg újra. A legjobb menni. Úton lenni. Lavírozni.

A lányok a férfiak verejtékes munkájára voltak utalva, nap mint nap egymáshoz ért a könyökük. Nem szöktek meg Pitcairnről, pedig nem emeltek falat köré-

jük, nem volt szögesdrót, nem voltak őrk. Csak a hajó jött évente hat-nyolc alkalommal, ezt a polgármester üzletfele használta üzleti utakra.

A férfiak annyiszor követtek el erőszakot, ahányszor szükségét érezték, de annyiszor azért nem, hogy bűzleni kezdjen valami a sziget körül. Akkor hány-szor? Feltette valaki a kérdést magának, hogy ennyi pont jó, vagy most már túl sok lesz?

Azt hiszed, vadállatok. Úgy könnyebb lenne megérteni őket, könnyebb lenne elfelejteni mindent. De ez nem igaz. Buck például törődik azzal, hogy a gyerekeinek ne legyen rossz foguk. Jó szónok, ő számolt be Pitcairn politikai-gazdasági helyzetéről a ENSZ közgyűlésén.

Nem felejtessz. Senki sem maradt ki a gekkóvadászatból, átélte minden otthon. Senki sem állhatott félre, nem mondhatta: „Engem nem érint az erőszak”. Vagy elkövette, vagy elfordítottad a tekintetedet. Zabkását ettél, amikor hazért a lányod vértől mocskosan, sétáltál, amikor két szomszédod a bátyád lányát intézte el a bozótban. Nem könnyű most ezzel a teherrel élni az embereknek. Most nem járnak sétálni.

*

–Csak a mellet és a nemi szervet látták bennünk – meséli Veronika. – Hallgatóztam, közelednek-e a léptek. A föld dübörgött alattam, vagy a vér áramlott gyorsabban az agyamba. Segítséget hívní? Nem ismertem ezt a fogalmat. Csak magára számíthatott minden lány. Aztán nyilván minden lány a falhoz lapult. Még egymáshoz sem volt bizalmunk. Érted? Annyira szégyelltük. El sem tudom mondani. Az erőszakot nem lehet elmondani, leírni, nem lehet megosztani, nem lehet azt kérni, hogy vedd le rólam az erőszak terhét. Minden lánynak végig kell csinálnia. Megkérdezte valaki, hogy fájdalmas-e. Olyan utakon menni, amelyek a legnagyobb szörnyűségeket juttatják eszünkbe. Hiszen nincs sok út arrafelé, a fájdalmat pedig nem érzed. Az adrenalin miatt.

A bal szemöldök fölemelve, a jobb leeresztve. A bal az agyhoz tartozik, küzdeni akar, kérdezi, hogyan győzze le a borzalmat. A jobb szemöldök rettegést árul el, a legrosszabbat várja. A száj nagyra nyílik, artikulálatlan hangot ad. Gyors fejmozdulat a félelem, menekülőutat keres, és ha nincs, a közvetlen környezetet kémleli: hol egy ásó, egy kalapács, egy balta? Nincs. Az ember védekezve nyújtja ki a kezét: kerítés, kőfal. Lehunyja a szemét. Mozdulatlanul áll, levegőt sem vesz. A szíve dörömböl a bordái alatt. Libabőrös lesz, remegnek az izmai. Úgy néz ki, mint akit ájulás kerülget, ijesztően sápadt az arca. Görcsösen ráng az ajka, összeszorul a torka. Kimeredt szemmel néz egy pontot. Összeszorítja és kinyitja a tenyerét, nem tudja, miért. Ha a rettegés eléri a csúcát, mintha rémséges kiáltást hallana. De hallgatunk, nincs semmiféle kiáltás. Elönt a veríték. Eleryednek az izmok. Ilyen pszichoszomatikus tünetek léphetnek fel a rettegéstől közvetlenül az erőszak előtt.

– Annyi szokás van, amit nem tudok megmagyarázni. Például valahányszor elment tőlem, narancsot kellett ennem. Nem tudom, miért. Vagy amit a szoknyámmal csináltam. Tizenkét-tizenhárom éves lehettem. Levettem a szoknyámat, és azt mondtam: ide nézzetek! Szükségem volt arra, hogy nézzék. Túl kicsi volt ahhoz,

hogy megnevezzem, megértsem. Magamra vettem a bűnt. Bezárkóztam a szobába, a csiklómmal beszélgettem. Azt mondtam: csúnya nuni, csúnya.

*

Egy szökevény:

– Mindig rejtve történt. Talán nem voltunk résen. Nem tudom, mikor vesztettük el a kontrollt. Talán 1968-ban? Akkor függesztette föl a pitcairni járatait az utolsó kereskedőcég. Attól kezdve csak arra számíthattunk, hogy véletlenül erre jár egy hajó. Emlékszem. Buck tizenhat éves volt akkor, és egy kihajózó szkúnert nézett. Bizonytalanná vált a sziget jövője. Féltünk az éhségtől, az elszigetelődéstől. Buck nem félt. Lehet, hogy akkor támadt fel benne először a felelősségérzet? Ő volt a sziget jövője, a Gang reménye. Csak pitcairni születésű férfiak tartoztak a Ganghez. A többiek betértek, idegenek, árulók akkor még nem voltak. A betértek kényelmetlen a négy négyzetkilométernyi területen. Az idegen igazságtalanságról beszél, az áruló pokolról.

*

1968.

Egyik nap meggyújtották az aljnövényzetet az erdőben, leégett a sziget egy része. Azt mondta az egyik öreg: „El kell rendezni a Fiúk dolgát”. Így hívták őket – a Fiúk.

Todd Watkins kisgyerekora óta érezte, hogy nem ér annyit, mint Buck Nelson. Nem olyan pitcairni (görbe) az orra, nem olyan dús a szakálla. Ráadásul félénk volt, és elnyelte a mondatok első szavait. A szavai nem adták vissza a gondolatait.

– Úszol velem egyet, Todd? – kérdezte Zelda, Todd húga.

– Inkább a kecskékhez megyek.

Egy másinak, Bourne Woodnak azért támadtak komplexusai, mert a szülei az öccsét, Philt árasztották el a szeretetükkel. Később agresszív lett.

Más eset Nico Padgett. Ő dolgozott Miriam nénikéje földjén, valahányszor a néni migrénre panaszkodott. Elnevezte valaki Hálnak, mert olyan volt a pillantása, mint egy álmatag angolnának.

Ott volt még Brayden Nelson, de ő többnyire hallgatott.

Ha Új-Zélandon vagy Norfolkban éltek volna, biztosan nem verődnek falkába, nem vadásznak albatroszra, nem zárnak gekkókat mézesbödönbe. Pitcairnen viszont egymásra voltak ítélve, mint a liftben rekedt utasok.

Nagyon gyorsan feledésbe merült, ha elkövettek valamit, ezért amikor beszédtek a Doris Bale patikájából lopott pszichotróp szereket, megúszták dorgálással. Más csibészségekért kerültek az öreg Mandy Watkins elé, ő pedig ezzel a semmitmondó intellemel intézte el: „Tiszteld a Bibliát, fiam”.

A lányoknak megvolt a maguk dolga: Veronica kosarakat font fűzfavesszőből, és ha kikötött egy hajó, egy dollárért eladta a tengerészeknek. Erin és Grisel a szüleinek segített az avokádóültetvényen, szabadidejükben pedig kókuszlevélen csúszkáltak le a Legmagasabb Dombról.

– Megvolt a fiúk világa és a lányok világa – mondja évekkkel később Veronica. Ezek a világok egy elhagyott műhelyben találkoztak, száz lépésre a templomtól. A fiúk felhúzták a lányok blúzáját, és a tetőig repültek a faforgácsok. Néha az ablakhoz lopakodott a lelkipásztor, ott leselkedett.

A lakosok mintha nem vették volna észre ezt a kedvtelését. Hiszen olyan társadalomban éltek, ahol megbocsáthatók az emberi gyengeségek. Hittek a lelkipásztor szavának, aki azt mondogatta, hogy hitelesebbek lesznek a prédikációi, ha figyelni az életet. Aztán elhagyta a szigetet.

A szigetlakók öt előtt keltek, és napnyugtáig dolgoztak. A nők erősek voltak, a kezük fekete a földtúrástól. Az öreg Judith és a lányai negyvenkilős batátászsákokat cipeltek a hátukon.

– Vagy éhesen jártunk, vagy jóllakottan. Nemegyszer öt hónapot is vártunk az áruszállító hajóra. Hiába volt ezer fontod vagy egy shillinged; ha nem jött hajó, nem ért semmit a pénz. Egy idő után elfogyott az olívaolaj, próbálkoztunk maniókával, de sugárban hánytunk tőle. Aztán a földet túrtuk élelemért, mint az állatok – meséli Atkins. – Nem volt a szigeten annyi ruha, mint ahány lakó, ezért közös és átmeneti volt a ruhatár. A bácsikámnak csak egy pulóvere volt, alul semmi. Aztán készített ebből a pulóverból egy-két alsógatyát.

A tizenötödik születésnapjára kapta az első nadrágját.

– A lányok rongyokban jártak, kilátszott szinte mindenük, csábítóak voltak, mi meg elvittük őket narancsot szedni, és lestük, ahogy fára másznak.

Néha feltűnt a láthatáron egy hajó, Carl Nelson ilyenkor négyet kongatott. Így jelezte az Áruelosztás Napját. A lakók abbahagyták a munkát, mentek a térre üzletelni a matrózokkal. Az elsüllyedt Bounty-roncsról származott a harang.

Egyszer a sziget közelében kötött ki egy új-zélandi teherhajó. Alan McLyry kapitány több mint nyolcszáz kiló fagyasztott marhahúst hozott. Előtte Amerikába vitték a rakományt, de a vevő csődbe ment, és kútba esett az ügylet. Törvény tiltotta, hogy visszavigyék a húst Aucklandbe.

A lelkipásztor felmentést adott (a hetednapos adventisták nem esznek marhát), és minden család kapott harmincnégy kiló húst. Egy hétig ették, a maradékot besózták és elvermelték nehezebb időkre.

Sabbat napján Carl egyet kongatott az istentisztelet kezdetekor. A szigetlakók a főút melletti templomban gyűltek össze, és hálaadó zsoltárokat énekeltek. Debrah közbenjárást kért tizenhét éves kislánya érdekében, aki elszökött Pitcairnről, és utcalány lett Aucklandben.

Délután tartották a mulatságot, eljött szinte az egész sziget. A felnőttek teáztak a verandán, a gyerekek bementek a hálószobába, Richie gitározott nekik. *A She'll be coming 'round the mountain when she comes* című dalt játszotta.

Csendben hallgatták, meg se mozdultak. Tilos volt a tánc a Pitcairn-szigeteken, amióta néhány szigetlakó részt vett egy tahiti szexorgián. A sziget legidősebb asszonya szerint ott is a táncsal kezdődött minden, de erről a szégyentelen útról már más lélekkel jöttek haza az ismerős testek.

A sziget egyetlen rendőre, Vernon Padgett örködött a biztonság fölött. Esténként benézett az ablakokon, ellenőrizte, otthon vannak-e a férfiak. Állítólag ez jót tett a családi életnek. Néha a helyi kapitányság priccsén kötöttek ki a górombább férfiak, hogy lehiggadjanak egy-egy házastársi perpatvar után. A pit-

cairniek viszont szilárdan állítják, hogy Julia és Eldon Carter esete óta üres a fogda.

1936-ban a Carter házaspár tagjai megpróbálták megölni egymást. Julia padlósúroló port szórt a férje teájába. Eltervezte: „most megölöm, és nem tudja meg senki”, mert a szigeten akkor még nem volt orvos. Eldon viszont hamar kiokádta a mérget az ablakon, a bíróságon pedig azt vallotta, hogy ilyen jól még sose volt. Azt is letagadta, hogy pisztollyal lőtt volna a feleségére. Egy tyúk járkált a konyhában, neki pedig húslevesre támadt gusztusa.

A szigetlakók állítása szerint 1895-ben történt az egyetlen gyilkosság. Harry Nelson megfojtotta a feleségét és a lányát. Egyesek azt mondják, féltékeny volt a felesége fiatalabb szeretőjére, mások szerint újra akart nősülni.

Azután már büszkén teszik hozzá, hogy bűneset nélkül teltek a rákövetkező évek. A Pitcairn-sziget lett a hetednapos adventista egyház mintaállama. Világszerte terjesztettek egy brosúrát, amely azt hirdette, hogy a Bounty lázadóinak leszármazottai megszabadultak a bűntől, és boldogan élnek a teljesen adventizált szigeten. Több tucat nyelven kiadták.

A Fiúk felnőttek, egyre fontosabbnak érezték magukat. Nagyobb felelősséggel ruházta fel őket a közösség: csónakokat építettek, és halászni mentek. Volt mit enniük az idősebb szigetlakóknak. A Fiúk házakat, utakat építettek, elriasztották az amerikai bálnavadászokat, akik kikötöttek a szigeten, és zaklatták a pitcairni nőket. Egy idő után már nem született olyan döntés, sem nagyobb, sem kisebb súlyú, amelyben nem vettek részt a Fiúk. Buck volt köztük a legnagyobb tekintély.

– Amióta az eszemet tudom, ő volt a sziget esze. Erős, ravasz, nyitott ember. Kifaggatta a matrózokat a technikai újdonságokról. Ő vezette az első autót, a sziget két kocsija közül az egyiket. Hogy minek? Presztízből. Mert hát hova megy vele? – teszi föl a kérdést a szigetlakó, és percenként kitekint az ablakon, nem hajt-e arra valaki. – Reggelenként ingerülten, harapósan járt. Kellott néhány szóváltás, parancsokat osztogatott a feleségének, attól visszatért a jókedve. Fiatalon nősült. Pennie-t megtanította arra, hogy állandó készenlétben legyen, ugorjon minden csettintésre. Az asszony szinte meg se szólal, görnyedten jár, mintha veréstől tartana. Ha Buck tudna olvasni a gondolatainkban, minket ölné meg elsőként. Az a baj, hogy szükségünk van Buckra.

Volt egy istenfélő asszony, aki fölnevelt három lányt, de még mindig fiúért imádkozott. Amikor kiderült, hogy végre fiút vár, repesett örömeiben. Többet ér egy fiú, mint három lány, mondogatták az unokanővérei, de amikor a magzatnak leállt a szívverése, nem tudták, mitévők legyenek. Az asszonynak felszökött a láza, eszméletét veszítette.

Buck volt az, aki megmentette. Időben kihúzta belőle a gyereket. Hideg fejjel, sebészkezzel. Precízen fölvágta, egy kaliforniai professzortól kapta az utasításokat telefonon, műholdon keresztül. Nem volt orvos a szigeten, Buck pedig csak egy hathetes fogtechnikusi tanfolyamot végzett el Új-Zélandon. Meg volt jogosítványra markológépre.

– Azt hittük, micsoda szerencse, hogy ha lesz egy markológép, akkor többet építkezhetünk. De nem így lett. Buck pótolhatatlannak hitte magát, és már csak a markolóval foglalkozott. – A szigetlakó vállat von.

Egyszer dühében áthajtott az egyik szigetlakó telkén, és azzal fenyegette, hogy a földdel teszi egyenlővé a házát. Úgy használta a markológépet, mint egy tankot a háborúban.

– Az irányít, aki a kormányt fogja – mondta.

Egy nő meséli:

– Buck olyan filmeket tanulmányozott, ahol brutális verekedések zajlanak. Nem egyszerűen élvezte és nézte őket. Olyan jelenetekhez tekerte a szalagot, amelyeknél minden jobb érzésű ember behunyja a szemét. Nem azokhoz, ahol recsegnek a csontok, hanem amikor a pusztá gondolatra is kiráz a hideg, hogy valami megreccsenhet. Egyszer odament egy szigetlakóhoz, akit utált. Egy szakadéknál álltak, egy méterre egymástól. A szemébe nézett, és fölvetett egy követ, egy érett narancs méretű bazaltot. Fogva tartotta a férfi pillantását. Hallgatott. Aztán bedobta a követ a szakadékba. És elbicegett.

Gyerek volt még, amikor leesett egy állványzatról, és összezúzta a combcsontját. Miután összerakták a térdét, kiderült, hogy a lába öt centivel rövidebb lesz. Mindenki el tudott volna futni előle, de ha odáig fajult a helyzet, csak álltak bénultan, várták, hogy mozduljon.

Braydentől is félték. De másképp. Braydenben nem volt annyi ravaszság, a lapátkezeléssel viszont fákat tudott kicsavarni a földből.

– Ostoba volt, és ezt tudta is. De a közösséget szolgálta a testi erejével – meséli a szigetlakó.

Történt egyszer, hogy kikötött egy hajó, a tengerészek túl sokat kértek az áruért, mire Brayden dührohamot kapott. Nyakon ragadott kettőt, és addig csapkodta egymáshoz a fejüket, míg engedtek az árból. Fröcsögött a nyála, úgy kiabált: nekünk ez jár!

Állítólag úgy összeverte őket, hogy belázasodott.

– Egy vadállat despota, de úgy szolgált minket, mint egy rottweiler. Rábíztuk, hogy tárgyaljon a hajósokkal. Tudott alkudni. Hálával tartozunk neki – magyarázza egy másik társuk.

A Pitcairn-szigeteken minden emberi viszony a hálán alapul. A szigetlakók ügyelnek arra, hogy ne legyenek adósai senkinek, előbb-utóbb mégis mindenki mindenkinek tartozik valamivel. A szívesség értékesebb valuta, mint a dollár, ezért hiába utál a rokonod, akkor is beugrik az óceánba, hogy kimentsen. Tudja, hogy egyszer lerovod a tartozásod.

Aki több szívességet viszonzott, az magasabban áll a közösség hierarchiájában. Aki mindenkinek adósa, az nem utasíthat vissza senkit.

*

Tombolt a vihar. Öt emelet magas hullámok csapkodtak. Az egyik elragadta Zeldát, besodorta az óceánba. Buck, Brayden, Garwood és Bourne sietett a segítségére. A majdnem biztos halálba ugrottak, de megmentették.

– A drága Fiúk – mondta állítólag a kimentett nő. Arról nem beszélt, hogy milyen módon róttá le a háláját.

– Nélkülük nem maradt volna életben a sziget – véli egy nő. – Még az ötvenes években is a talicska volt az egyetlen nyersanyagszállító eszköz. Egész napos

munka volt a tüzelőgyűjtés. Nők festették ki a házakat, ők tisztogatták az utakat, dolgoztak a veteményesekben, de a Fiúk teremtették meg az esélyt a szigetnek a túlélésre. Sok mindent megengedtünk nekik. Tisztelettel bántunk velük.

– És nem akartál másképp élni? Valahol máshol?

– Nekem ez az otthonom.

*

Az éjszaka nem volt alkalmas időpont az erőszakra. Éjjel benzint lop az ember, a szomszéd fát mérgezi, ha már nem látni át rajtuk. Az erőszak a nappalhoz tartozott. Mint az evés. Ha éhes vagy, leszedesz egy mandarint. Természetes gesztus.

– Az volt a legveszélyesebb, ha leállt a munka. Tarthatott egy napig vagy egy hónapig is. Nem volt feladat, el kellett ütni az időt valamivel. Unalomból fakadnak a legdurvább bántalmazások – mondja Veronica mintegy mellékesen; közben a lakkot mossa le a körméről. – Nappal félttem a legjobban. Amikor citromot szedni mentem, mindig nézegettem, jön-e utánam valaki. Ez meg is maradt. Nappal fog el a szorongás. Estéknént ritkábban. Ezért szeretem a legjobban az estét minden napszak közül.

*

Aznap kiment a mezőre. Virágot szedett, csokrokat kötött. Kettő már kész volt. A harmadik nem. A férfi motoron érkezett. A harmadikat eldobta.

Megjegyezte az imbolygást. Mert aki védekezik, az megmerevedik, megszűl. Aki tényleg tehetetlen, annak ellazulnak az izmai.

– Azt ismételte egyfolytában, hogy szeret és szeret. Simogatott, aztán ájulásig. Imádkoztam, hogy szeressen ki belőlem. Az unokatestvére félszeg volt, tőle nem is félttem. Sajnáltam. Pattanásos volt az arca, és rossz a lehelete. Mint a lehelet karikatúrája. De nem nevettem ki, a biztonság kedvéért. Ott volt még a nagybátyjuk. Az arca ragyás, borostás, és hagymaszaga volt. Abban a meggyőződésben élt, hogy a spermája manna. Rossz ember volt.

– Rossz?

– Utána véresre sikáltam magam, lekapartam a hegeket. A többi lány is lekaparta.

*

Első lány.

A méhek elől menekült. A férfi motoron hajtott mellé. Gyere, ott a dombon vannak mandarinfák. A lány felült mögé. Egy faháznál álltak meg. A lánynak elpárolgott a bizalma. A férfinak heves, átható pillantása volt. Csak ne szólj senkinek. Mert megint jövök.

Aztán a lány ott állt, nem emlékszik, meddig. A keze megdermedt, a teste feldagadt.

A férfi írt neki szerelmes levelet. Félbehajtotta. Zörgött a kilinccsel. Odarakta

a párnája mellé. A lány alvást színlelt. Ez nála történt, a hálósobájában. A motorozás utáni éjszakán. A férfi huszonhét éves volt. A lány tizenhárom.

Attól kezdve félálomban töltötte az éjszakákat.

Második lány.

Narancsokat vágott nedvdús szeletekre – jött a férfi. Aludt – jött a férfi. Otthon ült az apjával és az anyjával – akkor is jött. Az apja azt tanácsolta az anyjának: tömd be a füled vattával.

Másnap az apja halászni ment a támadóval. Eltelt egy év, és az apja belekötött a férfi lányába, a saját unokahúgába.

Harmadik lány.

Hallgatott vagy kiabált. Nem bízott a beszédben. Annyiszor elmondta: hagyj békén! Ezért inkább hallgatott, amikor elvitték, hiszen a kiabálás sem védte meg.

Egyszer a levélzörgés árulta el a kukoricaföldön. Máskor a szél fújta el a kertben száradó lepedőt.

Levadászták, mondta.

Negyedik lány.

Azt mondták róla: vendégszerető, engedelmes, de fokozatosan enyészett el az akarata. Ők ölték ki belőle. Kicsi korától kezdve pirult a férfiak előtt, de amikor levetkőztették, akkor elsápadt. Mint egy alma.

Egyszer százlépésnyire a házuktól támadták meg. A talajon huzakodtak. Nagyon vizes volt a föld eső után. Aztán legyűrték, egyik a másik után, káromkodva.

Megjegyezte a bakancsukat. Sót hordott rájuk a tengeri szél. Be voltak zsírozva. Búzlóttek.

Ötödik lány.

Félt a nagypjától. Szeretett nagyokat enni meg inni az öreg. Aztán úgy ment haza, mint egy rák. Azt mondták róla: húst evett, húst nemzett. A lány még nem tudta. Tizenkét éves volt, amikor a nagypja először nyúlt hozzá. Azután már nem látták józanul.

Mire gondolhatott? Miért a nagypja? Öt perc, aztán békén hagyja? Csak egyszer lehet elvetélni, vagy többször is? Hát az öregnek mi járhatott a fejében?

A lány arra gondolt: lehet, hogy hagyott volna játszani, ha nem húzom föl a szoknyámat.

Hatodik lány.

Rogyadozik a lába, a hasa megfeszül. Úgy döntött, hogy lehunyja a szemét. Óvatos lesz-e a férfi? A lány a földszintre került. Hason. Egy pontot nézett. A foltok között csillogott a Csendes-óceán.

Hetedik lány.

Egy fa alatt üldögélt a gyümölcsösben. Mandarint evett, egyszer csak abbahagyta a magok köpködését. Az a férfi a verésben lelte örömét: most ellátom a bajodat.

Utána feküdtek a meleg földön, függőnyt vontak köréjük a fák. Mások azt hihetnék: szerelmes séta, egy boldog pillanat; a lány elnevette magát tehetetlenségében.

Megint az első.

A szeme sarkából látta, ahogy az a másik bámulta őt, bámulta őket a homokban. Fölemelte a kezét, kinyitotta a száját, ostoba arccal, csöndben, fontolgatta, hogy zavarja-e meg őket. A férfi azt mondta: bátyóka, pihenj. Megint én jövök.

Még néhányan.

Mosolygósak, izzadtak, mangót szeretnének. Nem a megfelelő ösvényen mentek. A nővére elszaladt. Ő két tűz közé került. Olyanok voltak a percek, mint a nehéz kövek, szél kavarta a homokot. Megjegyezte, mit mondott a műsorvezető a rádióban, valahol messze: szervusztok, barátaim. Szép napunk van ma.

*

Veronica sokáig nem mondta el a nővérének, ahogy a nővére sem mondta el neki. A Fiúk arca, tekintete, lehelete még ma is élénken él benne.

A Fiúk állítólag még magányosabbak lettek minden gonosztettük után. A magányosság készíthette őket a gonosz cselekedetekre. Egy szigetlakó úgy véli, ezekkel a cselekedetekkel akarták lecsillapítani a testüket. De a testet nem lehet lecsillapítani.

Az emberek hallgattak, de beszélt a föld: masni a fűben, gyöngyök hevernek az úton. Veronica évekkal később azt mondja majd, hogy ezek a gyöngyök gondolatok, és már nem szedi össze őket senki.

Valaki talált egy elszakított láncot Erin medáljával: „Tebenned bízom, Jézus”.

A lányokban nem volt annyi merészség, mint egy öreg szigetlakó asszonyban (bár nem tudom, igaz-e a történet): vásznat szótt és mosott, mellette jósolta is. A férjének nem akart. A nagybátyjának már igen:

- Egy nő miatt veszítet el a bögyörődöt – jósolta.
- Hazudsz – felelte a férfi, és kigombolta a sliccét.

A nő megharapta. (Aztán megbánta.)

*

Veronica beszélni akar. Erősen összeszorítja a szemhéját, elfordítja a tekintetét. Aztán fölemeli a szemöldökét, óvatosan mondja ki a szavakat, súlyt ad nekik. Ezek a legegyszerűbb szavak, mintha egy gyerek mondaná őket:

– Én ezt nem akartam. – Megsemmisítő, ahogy néz, ez az elítélt pillantása. Figyeli, hogy megértettem-e.

Volt kitépelt haj a padlón, sírás zubogó csap mellett, kiskanál mögé rejtett száj. Most úgy törnek elő belőle a szavak, mint a köhögés. Úgy beszél, mintha köhögne. Magas hangok, elnyúló mondatok.

– Ez már a szökés után történt. Félrevont a főnök, és azt mondta: maga biztos sokat szenvedett, olyan szomorú az arca.

– Vízet?

– A munkába menekültem, elvállaltam a legrosszabb műszakokat, túlórákat; ha megbetegedett valaki, és helyettest kerestek, mindenki lesütötte a szemét, de én rögtön föltartottam a kezem. Idióták, ha gyanították volna, hogy a munka tartott életben, munka közben nem gondolkodtam, nem kellett beszélnem. A hallgatás esik a legjobban, de az élet nem viseli el az ürességet, minél tovább hallgatok, annál kevesebb leszek. Néha nem tudom, mi történik, nem tudom, mi van itt és most. Néha makacsul bevillan egy-egy emlék, és olyan fájdalmasan valóságos, kiszakít az életből. Nehezemre esik leszállni a buszról, ha már felszálltam, nem akarok leszállni. Szeretem a munkát a szalag mellett, az ismétlődő mozdulatokat, eltereli a gondolataimat. Egy hónapban csak egyszer kell leülni a papírok mellé, kitölteni a táblázatokat. Egyórás koncentrációt kíván, de megesik, hogy nem vagyok képes rá. Ezért nem tudom eltéveszteni a ritmust, föl kell állnom, és mondogatnom: ma szép nap lesz, ma tényleg szép nap lesz.

*

Aznap reggel a legtöbb lakó a házába temetkezett. Lehetett volna mandarint szedni mások fáiról, nem vette volna észre senki. Senki sem ment ki a gyümölcsösbe, Dufne sem akart dolgozni. Ha elfogta a nyugtalanság, a szótárt lapozgatta, új szavakat keresett. Ezúttal két szócikk érdekelte: „igazságszolgáltatás” és „feloldozás”.

Gondolkodott még egy darabig a jelentésükön, vagy talán már a lányának írt e-mailt fogalmazta.

Ezt írta: „Úgy szerettelek, te ribanc”.

Mások is voltak, akik nem emelték fel a szemüket az asztalról. Zavaros, félig a szemhéjak alá rejtett szemek. Olyan volt, mintha alibit szereznének: nem látni, nem hallani, nem váltani szót. Csak a Fő tér köré gyűlt egy kis élet, ahol felfegyverzett rendőrök őrködtek. Szakad a veríték a homlokukról, mindkét kezük foglalt, nem tudnak megtörölközni. A közelben újságírók – körbejárnak, nézelődnek.

2004. szeptember 30., csütörtök. A Fiúk napja. Hét férfi ült a vádlottak padján: Buck, a két fia, Harvey és Sigga, és ott volt a tágabb család: Nico, Brayden, Bourne és Atkins.

Azt a faépületet használták a per lefolytatására, ahol addig a Sziget Tanácsa ülésezett. Emelvényen állt a hatalmas bírói asztal, mögötte, a falon Pitcairn címere és a Union Jack zászló. Két ajtaja volt az épületnek: az egyik a bírósági és a közvédelmi jött be, a másikon a szigetlakók. Fontos, hogy ne ugyanazon az ajtón jöjjenek be, mint a megszállók, suttogták a szigetlakók.

A közvédelmi, Simon Moore le sem vette a szemét az ablakról, mióta megjelent a teremben, mintha menekülni és felejtetni akarna. Igaz, hogy sokéves tapasztalattal rendelkezett, de belebetegedett az előzetes kihallgatásokba. A férfiak rideg és pökhendi pillantásokkal követték. A tárgyalóterembe magabiztos léptekkel vonultak be, világoskék pólóban, rajta fehérrel hímzett „Bounty” felirattal. Azt mondták: „Bohózat ez a per, brit összeesküvés, merénylet a szuverenitásunk ellen”.

A pitcairni férfiak hivatalból kirendelt védőt kaptak, Paul Dacre-nek hívták. Valószínűleg ő beszélt rá Garwoodot arra, hogy tegyen vallomást, és tanúsítson megbánást. Állítólag ezt mondta neki:

– Tiéd a döntés, Garwood. Leülheted itt, vagy leülheted Angliában. Tudod, mit művelnek Angliában azokkal, akik kislányok szoknyája alá nyúlálnak?

– Hallgatnod kellene rá, Garwood. Meg akarja menteni az életedet.

– Garwood Watkins, elismered, hogy szexuálisan molesztáltad a tizenkét éves Erint 1972-ben, majd újra molesztáltad, amikor betöltötte a tizennegyedik évét?

– Beismerem, és mélységes sajnálatomat fejezem ki, tisztelt bíróság.

A vádlottak rokonai megátkozták Garwoodot – soha többé nem tartozik a Fiúk közé.

Rob Vinson, a kenti rendőrség nyomozója interjút adott az egyik új-zélandi újságnak: – Garwood magatartása alapján remélhető, hogy a többiek is változtatnak a stratégiájukon.

A közbíró az új-zélandi televízió kamerája előtt állva nyilatkozta: – Jó, hogy megkímélte a sértettet. A vallomástétel traumát okozott volna az áldozatnak.

A többiek nem vallották bűnösnek magukat.

Hosszan, órákig tartott a nők vallomástétele. Videofelvétel készült róluk, mert a per idején már Új-Zélandon voltak. Az egyik megfigyelőnek hányingere lett.

Buck ellen vallották:

„Úgy kezelt minket, mintha a háreme lennénk. Azt mondta: »hozzám tartozol«.

Tizenkét éves voltam.

Először az őserdőben támadott meg, egy másik alkalommal berántott egy csónakba a Bounty-öbölben. Nem mondtam el senkinek. Nem változtatott volna semmin. Bement az unokatestvéremhez is.

Ez aznap éjjel volt, amikor megszületett Buck kislfia.”

Bourne ellen:

„Csak tizenhárom éves voltam.”

Brayden ellen:

„Tizenkét éves voltam. Motorral jött, megkért, hogy segítsek a favágásnál. Kiabált velem: »Ne sírj, mert beléd rakom!«.

Mindenről beszámoltam anyámnak. Ő új-zélandi, érzékenyebb. Bejelentette az erőszakot a Sziget Tanácsának ülésén. A polgármester hallgatott.

Pár nappal később a missziós épület lépcsőjén ültem, folyt a mulatság. Brayden odajött hozzám, és odadurragott. A többiek kiröhögtek.”

Harvey ellen:

„Nem tudtam elmenekülni előle.

Az iskolában találkoztunk, a szüleink együtt buliztak. Az egyik szobában ők, a másikban én és Harvey. Megerőszakolt, miközben a szüleink a jól sikerült hálszatról társalogtak a fal túloldalán.

Aztán bejött hozzám az öccsével, Siggával.”

Sigga ellen:

„Ő volt a legfiatalabb. Eleinte csak lefogta a kezemet, de úgy, hogy megdagadt. Nézte, ahogy mások erőszakolnak. Aztán már ő is követte a példájukat.”

Atkins ellen:

„Az adamstowni elkerülőn történt. Nem járt az úton senki.”

Nico ellen:

„Az első erőszakra szinte nem is emlékszem. Túl kicsi voltam. A másodikra emlékszem. Tízéves voltam. A budinál várt. Nem akartam kijönni. Imádkoztam, hogy menjen már el.

Megvárt.”

Október 6-án volt Buck tárgyalása. Egy szürke, beteges külsejű nő ült le a szék mögé, ahol az ítéletet várta a fia. Buck sietség nélkül beszélt:

– Hazugok a vádak. Lehet, hogy volt szexuális kapcsolatom tizenhat év alatti lányokkal, de nem emlékszem, mikor és milyen körülmények közt. Sosem kényszerítettem kislányokat nemi kapcsolatra.

A kihallgatás után Buck anyja megkérdezte a védőt:

– Ki tudja menteni ebből a mi Fiainkat?

Pár nappal korábban tett rájuk terhelő vallomást az unokahúga.

Másnap a bíróság meghallgatta a felvételt, amelyben Todd ellen vallott egy nő: „Tanítás után történt. Tizenkét éves voltam. A Bounty-öbölben fürödtem. Akkor bukkant fel Todd. Be volt indulva, megpróbált elkapni. Szerencsére volt úszótalpom.”

– Hazugság! – hördült fel Tod.

Aztán meghallgatták a többi felvételt. A Nico elleni vallomást: „Ünnepi ebédet adtak a Fő téren, eljött mindenki a szigetről. Aztán fogócskáztunk. Nico elkapott. Tízéves voltam.”

– Védencem elismerte a fent említett cselekményt. Ennek értelmében tett vallomást – válaszolta Paul Dacre Nico nevében. – Azt azonban tagadja, hogy többször molesztált volna más lányokat a szigeten. Az sem fedti a valóságot, hogy megerőszakolt egy hétéves kislányt.

Egyre sűrűbb a levegő a per körül. Félő volt, hogy meglincselik az áruelőket, mert az erőszak áldozatai mellé álltak. A sziget kormányzója elrendelte, hogy kobozzák el a harmincegy lőfegyvert. Addig ezekkel vadásztak kacsára a pitcairniek. Október 8-án az egyik lány visszavonta a vádat:

„Akartam a dolgot. Hat évig randevúztunk. Bourne nős volt, rejtőzködnünk kellett.”

– Szerettem őt – vallotta a bíróság előtt Bourne. – Elismerem, hogy volt közöttünk szexuális kapcsolat. Először a bozótban, a bolt mögött. Aztán az öbölben, fürdés után. Én harmincéves voltam, ő tizenhárom. Azt mondta, hogy élvezi, folytatni akarja. Havi egy alkalommal járhattunk össze, gyakrabban nem. Nem láttam ebben semmi erkölcstelent. A Pitcairn-szigeteken ez bevett dolog. Abban a tudatban nőttünk fel, hogy fiatalokkal szexelni teljesen normális dolog. Apáink

viselkedését másoltuk. Hogy sajnálom-e? Most természetesen sajnálom. Változnak az idők, most már nem tenném meg.

A többi sértett fenntartotta a vallomását. Eszerint Bourne orális szexre kényszerített egy ötéves kislányt. Egy másikat molesztált az üres templomban. Bourne-t tízrendbeli erőszakkal vádolták meg.

– Egy szó sem igaz az egészről – mondta.

Az egyik nő idézett egy levélből, amelyet az apjától kapott: „Ha ellenem valasz, azt sosem bocsátja meg neked sem a közösség, sem az apád.”

A vádlottak rokonai fenyegetőztek: mindenkit utolér a büntetés, aki megtöri a csendet.

Október 12-én hallgatta meg a bíróság a Buck ellen valló nőt: „Bejött a házamba. Szexet akart. Elutasítottam, kiabáltam. Kiment. Akkor született a fia.”

– Ostobaság. Nem voltam nála – háborgott Buck.

Tanúként idézték be azt az asszonyt, aki segédkezett a szülésnél:

– Buck valóban elhagyta egy kis időre azt a szobát, ahol a felesége szült, de az árnyékszékre ment. Sosem tenne ilyen ronda dolgot.

A további vallomások Nico ellen szóltak:

„Erőszakolt, ahogy csak akart. Nem voltam képes semmire. Azt mondta: »Csak feküdj, akkor gyorsabban elmegyek«. Nem mondtam el senkinek. Anyám és apám mindenért megvert. Félttem, hogy ezért is verést kapok. Anyám azt mondta, hogy a Fiúknak joguk van hozzám. Fájdalomban és gyengeségben nőtem föl. Nem bíztam senkiben, a nagynénéimben, az új-zélandi tanáromban sem, senkiben. Végül otthagytam a szigetet. Férjhez mentem. Húsz évig hallgattam, egészen mostanáig.”

Az egyik lány apja:

– Nico harmincéves volt, az én lányom tizenhárom. Éjszaka történt. Megpróbált bemászni a lányom hálószobájába az ablakon keresztül. Létrán mászott föl, de a lányom belökte a bokrok közé.

Nico:

– Hazugság!

Október 21-én tárgyalták Buck Nelson fiának ügyét:

– Harvey Nelson, elismeri az ötrendbeli erőszakot és a hétrendbeli erkölcssten viselkedést négy nővel szemben az 1988-tól 1999-ig terjedő időszakban?

– Elismerem, hogy szexuális aktusban vettem részt az unokatestvéremmel. Tizenegy vagy tizenkét éves volt. A terhemre rótt többi bűncselekményt nem ismerem el.

Harvey védője, Allan Roberts kért szót:

– Ne felejtjük el, tisztelt bíróság, hogy társadalmi normának számított a férfiak és a sokkal fiatalabb nők kapcsolata. A sértett, aki erőszakkal vádolja védencemet, és aki elsőként értesítette a bűnüldöző szerveket a pitcairni állítólagos bűncselekményekről, szerelmes leveleket írt Harvey Nelsonnak. Még azután is, hogy elhagyta a szigetet. Hideg és kegyetlen hazudozó ez a nő, összehord mindent, hogy magára vonja a figyelmet. Megvetett, bosszúszomjas nőszemélyt látok benne.

– Ez nem tartozik a tárgyhhoz, tisztelt bíróság – vágott vissza a közvádoló, Simon Moore. – Harvey tíz évvel idősebb a sértettnél. Kihasználta a kislány nai-

vitását. Hízelt neki, játszott az érzéseivel, olyan helyzetet teremtett, ahol a kislány a tenyeréből evett. Amikor védekezni próbált, Harvey fizikai erőt alkalmazott. Azt se felejtjük el, hogy Harvey Nelson ugyanebben az időszakban két másik nővel is találkozgatott. A patkányirtó szakember volt az egyik, akit azért vezényeltek a szigetre, hogy leszámoljon a patkányokkal. Ha el tudott csábítani egy érett asszonyt, akkor nem lehetett nehéz dolga egy tizenegy éves gyerekkel.

Veronica figyelemmel kísérte a pereket. Azt mondja, érti, miért vonta vissza több nő is a vallomását.

– Amikor fenyegetve éreztem magam, nem jutottak el hozzám külső információk. Abban a meggyőződésben éltem, hogy tőle függök. Azt mondta, nem segít senki. Egy idő után kezdtem észrevenni a jó tulajdonságait: lehetett volna brutálisabb, de nem lett. Meg is verhetett volna, de csak kihasználta. Megfeledeztem arról, hogy ez mind miatta van. Különösen olyankor, ha kedves volt, ha segített fölvenni a fát, vagy megjavította a biciklit. El voltam bűvölve, amikor az emberi arcát mutatta. Úgy is mondhatnám, hogy kialakult köztünk egyfajta kötődés. Az első pillanatban, amikor átvették az ügyet a britek, meg akartam védeni. A rendőrök és az ügyészek agresszorok voltak, megszállók. Akkor így láttam. Meg akartak változtatni valamit, amihez nekem már sikerült hozzászoknom. Össze voltam törve. Évekig nem tudtam választ adni magamban arra a kérdésre, ki vagyok valójában.

Október 24-én az egyik vádlott megfogta a felesége kezét.

– Velem maradsz, ha börtönbe kerülök?

Aznap tartották a záróbeszédeket. Elsőként a közvádló, Simon Moore szólalt fel:

– Némelyik nő már most kimondja, hogy vissza akar térni Pitcairnre. De abban biztosak akarnak lenni, hogy biztonságban élhetnek, és igazságot szolgáltatnak nekik.

Christopher Harder védőügyvéd:

– Tisztelt bíróság, megértést kérek védenőim, egyúttal a közösség nevében. A nehéz munkára képes, legerősebb férfiakat sújtó ítéletek a közösség halálát jelentenek. A sziget nem marad fenn nélkülük. Azt javaslom, hogy a vádlottak kérjenek bocsánatot a nyilvánosság előtt, a sértett nők pedig kapjanak pénzügyi ellátást.

A bíróság megismerkedett a Sydney-i Egyetem professzora, John Connell véleményével is: „A férfiak bebörtönzése büntetés lenne az egész közösség számára. Csak ezek a férfiak tudják elvégezni az áru kirakodását, csak ők tudnak csónakkal közlekedni, amely a hajókkal, vagyis a külvilággal köti össze a szigetet.”

– Vajon az ötvenmillió Anglia szükségleteire létrehozott bírósági rendszer beválik egy ötvenvalahány lakosú szigeten? – kérdezte Paul Dacre védőügyvéd.

A bíróság érezte a közösség nyomását. Ha túlságosan szigorú ítéletet hoznak – akkor megkövezhetik őket. Hasonló bűncselekményekért Angliában tizenkét évet adnak a bírók. A rabok néha meg sem érik a büntetés végét. Az egyik vádlott pánikba esett, amikor megtudta, hogyan bánták a brit cellákban a pedofilokkal. A Pitcairn-szigeteken nem volt börtön.

Az ítélethirdetés előtt Garwood levelet küldött az áldozatainak: „Mélységesen sajnálom.”

Bourne nyilatkozatot tett:

– Sajnállok mindent, amivel szenvedést okoztam nektek.

Az apja, Atkins nem volt hajlandó bocsánatot kérni.

– Tisztelt bíróság, Atkins Wood meghal, ha nem áztathatja a lábát a sós vízben – védte őt Dacre. Azt kérte, hogy hagyják szabadlábban a vádlottat, legalább addig, amíg jogerőre emelkedik az ítélet, és megépül a börtön.

Buckot több újságíró is megszólította. A ragyogó napfénytől elvakítva hunyorg a képeken.

– Számít arra, hogy elítélik? – kérdezte egy riporternő.

– Ez itt Pitcairn, ide nem ér el az angol jog.

A szigetlakók többsége osztotta a véleményét. Azt mondták: „Mi hozzuk meg az ítéletet, tartásatok tiszteletben a szabadságunkat.”

*

Október 29-én hirdettek ítéletet. Szótlan menet fordult be a Fő térre.

– Egyesek félelmükben hallgattak – mondja egy szigetlakó.

Mások hallgatása mögött állítólag az a remény bújt meg, hogy utoléri a büntetés a bűnösöket. Magukban mérlegeltek, az elégedettséget titkolni kellett. Hiszen egyszer majd kijönnek a Fiúk a börtönből. Itt pedig házakat kell építeni, halászni, együttműködni. Mindenki tudta, mi lett az árulok sorsa. Az az elgyötört arcú, leeresztett szemhéjú nő a fotón: Judy. Miután vallomást tett, az apja elzavarta otthonról. A nagyapja ribancnak nevezte. A bíróságon bocsánatért könyörgött az apjának, második esélyért esedezett. Senki sem tudja, hol van Judy.

A pitcairniek közül többen eltöprengtek: és ha minket is árulónak tartanak? Itt van mindenünk – az otthonunk, a családunk. Nincs semmi másunk. Ha megparancsolják, hogy hagyjuk el a szigetet az első hajóval, hova megyünk? Jobb, ha csöndben maradunk, és megvárjuk, míg az az angol bíróság szolgálatot.

Hat férfit ítél el a bíróság. Az ötvenöt vádpontból harmincötben találták őket bűnösnek. Todd Watkins korábbi polgármestert viszont felmentették.

– Csak egyszer érintett meg egy lányt erkölcstelen módon. A vád viszont nem mutatott be elegendő bizonyítékot, a bíróság ártatlannak ítélte.

Buck:

Bűnös kiskorúak ellen elkövetett ötrendbeli erőszakban és négyrendbeli erkölcstelen viselkedésben az 1964-től 1975-ig tartó időszakban. Egy erőszakot nem bizonyítottak rá. Nem ismerte el a terhére rótt cselekményeket. Három év börtönre ítélték.

Harvey:

Bűnös kiskorúak ellen elkövetett négyrendbeli erőszakban és ötrendbeli erkölcstelen viselkedésben az 1988 és 1999 közötti időszakban. Egy vádpont alól felmentették. Nem ismerte be az ellene felhozott vádakot. Hat év börtönre ítélték.

Atkins:

Bűnös kétrendbeli erőszakban. Nem ismerte el. Két év börtönre ítélték. Az életkorára való tekintettel (hetvennyolc éves) házi őrizetre változtatták a büntetést.

Bourne:

Bűnös kilencrendbeli erkölcstelen viselkedésért, kettőt ismert be. Négy további vádpont alól felmentették. Négyszáz óra közmunkára és pszichoterápiára ítélték.

Garwood:

Bűnös kétféle erkölcstelen viselkedésben, ezeket beismerte. Bűnbánatot tanúsított. Háromszáz óra közmunkára és pszichoterápiára ítélték.

Nico:

Bűnös egy sértett ellen elkövetett, többrendbeli erőszakban és hétrendbeli erkölcstelen viselkedésben. Nem vallotta magát bűnösnek. Az ítélethirdetés során megütötte Kathy Marks újságírónőt, aki megpróbálta lefényképezni. Öt év börtönre ítélték.

Sigga:

Bűnös háromrendbeli erőszakban. Három év, hat hónap szabadságtól való megfosztásra ítélték. Egy nappal az ítélet előtt feleségül vette Audrey-t. Sigga védője, Adrian Cook adta össze őket.

Amikor rátették a bilincset, odakiáltotta Audrey-nak: – Szeretlek! A hallgatóság zokogott a tárgyalóteremben.

Brayden:

Brayden pere 2009 januárjáig húzódott. A bíróság hat kiskorú lány ellen elkövetett erőszakban mondta ki bűnösnek. Hat év, hat hónap börtönre ítélték.

Brayden felesége ezt kiabálta a bírónak: – A pokol tüze égessen el!

MIHÁLYI ZSUZSA fordítása

Dojk

Van egy ország, ahol a nagy folyó évente egyszer irányt változtat. Visszafordul.

Ebben az országban nem illik megkérdezni azt, hogy „miért”.

Itt sok esetben tapintatlanul, tolakodón hangozhat az, hogy „miért”. Jobb azt kérdezni, „hogyan?”, „mit láttál?”, „honnan tudod?”, hogy ne bántsuk meg a másikat, ne kerülőúton keressük a választ.

De a legutóbbi időkben megszegik ebben az országban a *savoir-vivre* szabályait, és nyíltan felteszik azt a kérdést, hogy „miért?”, újra meg újra, nem zavar-tatják magukat.

2006-ban itt bíróságot hoztak létre, Csum Mej pedig rendszeresen jár a tárgyalásokra. Bemegy a terem közepére, és leveszi a cipőjét. Félezren jelentek meg, a bestiális terror áldozatai és néhány tudósító.

Túl hosszú a nadrágszára, földig ér, redőket vet, mint a harmonika. A lábfejére irányítja a kamerát az operatőr, a bírók a kivetítőn nézik.

– Először a jobb lábamon tépték ki a körmeimet. Olyan nehezen akartak kiszakadni, hogy harapófogóval rángatták ki. Aztán a bal lábamon is – mondja a vallomásában Csum Mej.

Apró természetű öregember, de ő az egyetlen tanú, aki egyenesen a vádlott szemébe mer nézni. Van-e még valaki, aki Dojk elé mer állni, szemtől szemben?

A fővárosban, Phnompenben, a vörös khmerek bűneit vizsgáló bíróságon megint találkoznak a hóhérokkal az áldozatok. Ha egyáltalán tudják, hogy ki kicsoda.

Hiszen Csum Mej nem lehet biztos abban, hogy a gumyszerelő, akinél a trópusi hőségtől kipukkanó belsőt szokta javíttatni, nem gyilkolta-e meg az ő rokonait, a szomszédja nem lőtt-e agyon pár ezer embert, aki pedig sült banánt árul, nem volt-e egy tábor parancsnoka, ahol kínozták a foglyokat.

Ezt nem tudja meg tőlük.

Meg a majd' kétmillió meggyilkolt embertől sem.

Azoktól sem tudja meg, akikben régi sebek szakadnak fel a bírósági tárgyalásokon.

Nem tudja meg a tankönyvekből sem, hiszen Kambodzsában évtizedeken át egy szót sem írtak erről.

Ezért jelenik meg minden tárgyaláson. Harminc évig várt erre a pillanatra.

Régi khmer jövődölés

„Sötétség száll le Kambodzsa népére. Lesznek házak, de nem lesznek bennük emberek, lesznek utak, de nem lesznek utazók, hitetlen barbárok birtokolják a földet. Annyi vér folyik, hogy szügyig ér az elefántnak. Csak süketek és némák élnek túl.”

A fényképezőgép

1979. január 7., Phnompen. Ho Van Taj behajt a városba egy katonai konvojban. Hőség, egy lélek sincs az utcán, sivatagi kanyonra emlékeztet a Monivong sugárút, a mellékutcákat fölverte a gaz, nagy halmokba hordtak össze székeket, lábasokat, papírdobozokat, varrógépeket, matracokat, családi fényképeket. Rengeteg papírpénz zizeg az aszfalton. Jobbra hegyekben állnak a mosogatók, hűtőszekrények, elektromos készülékek, telefonok és olvadt műanyag tárgyak, autóroncok. Minden csupa rozsdá. Tankok érkeznek a „szellemvárosba”, zászlókat tűznek ki a katonák. Van Taj a szeméhez emeli a fényképezőgépet (tizenhat milliméteres az objektív).

Másnap Van Taj katonai dzsippel cirkál a városban. Eljut egy különös helyre. Telepakoltak egy boltot a plafonig jobblábas cipőkkel, a szomszédos üzletet pedig ballábasokkal. Rettenetes bűz láthatatlan felhője borítja el a kocsit. Van Taj megállítja az autót, kiszáll, körülnéz. Halálos csend van a városban. Impozáns villák mellett megy el, egyre elviselhetetlenebb a bűz. A kapun felirat: École Première de Tuol Seng, gimnázium. Az iskolaépületeket körülvevő falakon szögesdrót. Az udvaron néhány patkány. Varrógépek szétszórva, a fák között függőágyak, száradó fehérneműk. Nyilván pánikszerűen menekült innen valaki. Hézagmentesen felszerelt drótháló borítja az erkélyeket, fölszántották az iskola udvarát. Bemegy. Bogarak roppannak a talpa alatt. Fényképek hányódnak a földön, törött telefonok hevernek a szobák padlóján, a kihúzott fiókokban dokumentumok, a kínai rádió mellett töltények. A másik helyiségben szögre akasztott bilincsek és lakatok lógnak a falon. Szétszórtak egy zsák meszet, az asztalon korbácsok, fűrészek, fejszék, kapák, botok. Kicsit távolabb egy mellszobor, portrék. Óvatosan lépked a fekete hajcsomók és a kiszáradt vértócsák között. Legyek rajzanak mindenhol. Az ágyak vaskeretéhez láncolt hullák árasztják a bűzt: húsz-harminc holttest lehet ott, férfiak, nők és gyerekek. Fehér kukacok nyüzsgönek mindenhol. Hatalmas ütéssel zúzták szét a koponyákat, mintha ásóval vágtak volna oda.

Alkonyodik. Van Tajnak remeg a keze, a szeméhez emeli a fényképezőgépet.

Vándormozi

Negyvenes évek, Kampongthom tartomány. A kis Kaing Guennek van rádiója. De mennyit hallgathat rádiót egy kisfiú? Ha átutazik a falujukon a mozi, Kaing már kapkodja is apró lábait a falépcsőn, rohan a templomhoz. Ott már csitítgatják a gyerekeket, elhelyezték a kis szőnyegeket, leülni! Mindig játszanak a nagyfilm előtt egy rövidebbet: bal oldalt egy férfi, kendővel a szemén, a háta mögött összekötött kézzel, előtte tizenkét katona, puskával. Azt mondják, ők a *khmer szerei*, a szabad khmerek, a király ellen lázadó bandák tagjai, akiket agyonlőnek Szihanuk király csapatai. A hóhér elsüti fegyverét, mielőtt elhangzana a vezényszó.

A király kígyókat melenget

Szihanuk király modernizálja az iskolarendszert. Kambodzsa nemrég szabadult a francia befolyás alól, kilencven év után. Kampongthomban kétszáz hely jut az iskolákban hétszáz jelentkezőre. A tizennégy éves Kaing az egyik kiválasztott. Csak havonta egyszer megy haza – öt óra biciklivel. Néha küld neki a család kevéske rizst. Idősebb házaspárnál lakik, amely tésztát árul a standján. Kaing cserébe besegít az üzletbe és a házimunkába. Nem focizik, nem nézegeti a lányokat. Legszívesebben a könyveket rakogatja esténként az íróasztalon, gyertyafényben. A füzetait simogatja, gondosan odailleszti a tankönyvét az asztallap széléhez. Segít a tanulásban az osztálytársainak, fiúknak és lányoknak is, gyakran mondogatja nekik: „legyetek erősek és kitartók”. Tudja, milyen nehéz sorsuk van a nőknek Kambodzsában.

Kaingnak van egy haverja – Ho Ngie. Tanítás után biciklire pattannak, és mennek a kormány két kilométerre lévő tájékoztatósi központjába. Újságokat olvasnak, és amikor nem néz oda a tiszt, lenyúlhatnak egyet-kettőt. Kaing megtudja, hogy a gimnáziumba jön Ke Kim Huot, aki a kedvenc tanára volt az általános iskolában. Eztán már gyakran jár hozzá. Kim Huot gondoskodik a legszegényebb diákokról, ingyencégekkel kínálgatja őket, néha szállást is ad valamelyiküknek, ingyen korrepetál. Ha lesben állnánk esténként a kis ház előtt, ahol tanít, a következőket hallanánk:

– ...új épületekbe költöznek az iskolák a templomokból, a tanárok keményen dolgoznak és szerényen élnek, de mi a helyzet a szerzetesekkel? Selyemruhák, adományokból épült fényűző templomok. Kambodzsa szegény és igazságtalan, akinek nincs pénze, nem tud elintézni semmit. Miközben felszabadul az egész világ! Már nem áll egy helyben, nem hisznek az emberek a karmában, a végzetben, Kínában pedig tudják és bizonyítják azt, hogy minden akadályt legyőz az emberi akarat és erőfeszítés. Vegyétek kézbe az ügyeket, mert a fiatalok, az iskolázottak az ország reménységei!

A király reformja előtt a középfokú végzettség is garantálta azt, hogy kap munkát az ember a kormányzati struktúrákban. De a reform hatására tömegestül kerülnek ki az iskolákból képzett fiatalok, akik nem találnak állást a földművelésre épülő zöld országban.

A király kígyókat melenget a keblén.

Fullasztó léghő

Kaing egy év alatt végzi el a kétéves előkészítő tanfolyamot. Fölajánlják neki, hogy tanuljon Phnompenben, az igen elismert Lycée Sisowathban. Ott végzi a tanfolyam második részét, a második legjobb eredménnyel érettségizik az országban. Megismeri a fővárost, szakadékot lát a falu és a város között.

Kaing beleszeret Kimbe, Ho Ngie hűgába. Együtt kezdik egyetemi tanulmányaikat. Eljegyzik egymást. Felbontják a jegyességet. Kaing átmegy a Pedagógiai Intézetbe, ahol egy kommunista aktivista, Szon Szen az igazgató. A fővárosi pártszervezet főnöke, Khnaj Kim Hour juttatja be Kaingot a párt soraiba.

Barátságot kötnek. Biztos akkor hangzik el először a vitáikban a *csengfeng* kifejezés. Akkoriban terjedt el Kínában ez a jelszó, amely arra szólít fel, hogy állandóan harcolnunk kell a munkastílus javításáért, ahhoz az elvhez tartva magunkat, hogy először a saját embereinket kell a leghigorúbban ellenőrizni, mert köztük tenyészik az eszmére nézve végzetes vírus.

Kiéleződik a konfliktus Kambodzsában, Szihanuk herceg pedig, aki közben formálisan lemondott apja javára, vörös szőnyegeken sétál, hízeleg a népnek. „*Mes enfants*”, gyermekeim, hajtogatja.

Kambodzsának önellátónak kell lennie. A herceg államosítja a kereskedelmet. A lakosság kilencven százaléka földműves. De többet fizet nekik a rizsért a Vietkong, mint az állam. Fölláznak.

A herceg szemében a tanárok és az egyetemi hallgatók felforgatók. De volt olyan embere Szihanuknak, aki rendet csinál: Lon Nol. Felkutatja az ellenségeket, börtönbe zárja, kínozza, gyilkolja őket. A dzsungelbe menekülnek az üldözöttek. Van köztük egy bizonyos Szaloth Szar, a tanár, aki a Sorbonne-on tanult.

1965-ben tanári diplomát kap Kaing, és Szkuonban, a pókok városában kezd dolgozni.

A három országút kereszteződésében fekvő város természetes megállóhely az utazók számára. Ha megállnak, csapatostul rohanják meg őket a gyerekek, akik tarantulára emlékeztető, olajban sült pókokat árulnak. Reggel a férfiak kimennek az erdőbe pókokat gyűjteni, délután kettő körül jönnek vissza, a nők pedig kisütik bő olajban. Az étel neve *a-ping*.

Mint mindenki, Kaing is gyakran eszik ilyet. Nem él társasági életet. Röpcédulákat hord szét és kínai propagandafilmeket vetít. Biciklivel jár, szerényen öltözik, nem iszik, nem jár multságokra. De ez még nem minden: többet tesz, mint amennyit beszél. Egyetemi csoportot szervez, hogy segítsen a parasztnak a földeken. Elmagyarázza, hogy támogatni kell a szegényebbeket és szerencsétlenebbeket. Itt még nem volt ilyen ember.

Megkapja hát a *manuh daacs hat* címet, ami a vörös khmerek terminológiája szerint olyan embert jelent, aki mindent fölládoz az eszméért. Kaing tudja, hogy üldözik az országban, börtönbe zárják a kommunista agitátorokat, de biztosabb a dolgában, mint mások, hisz van bázisuk Szkuon közelében a vörös khmereknek.

Elveszi a földet a parasztoktól a kormány Szamlaut körzetben, mert cukorfinomítót létesít. A katonaságnak kell behajtani az adókat és ügyelni arra, hogy az államnak adják el a cukrot a földművesek, ne a Vietkongnak. Néhány paraszt nem bírja tovább, megölnék két katonát. Külföldön van a herceg, de Lon Nol tudja, mit kell tennie.

Gyűjtogat, gyilkol, Phnompenbe hozatja a levágott fejeket, így kell bizonyítani azt, hogy végrehajtották a parancsait. Tízezer áldozat lehetett.

Egyre fullasztóbb a levegő az országban.

A pókok városában

Találkozót beszéltem meg Kaing egyik tanítványával. Méteres cölöpökre fektetett padlón ül, zavarban van, idegesen dörzsöli az egyik lábfejével a másikat. Kaingről kérdezem.

– Nagyon jó tanár volt, szigorú, követelt, de sosem ütött meg senkit. Számtant tanított. Órán egyszer sem említette a kommunizmust. Segített a gyerekeknek a tanulásban, nagyon türelmes volt. Mindannyian szerettük, mert rendes embernek tartottuk. Aztán egyszer csak eltűnt.

Titkos reggeli

1969. február 11., a Pentagon. Még tart a vietnámi háború. Megszületik a döntés a titkos reggelin: amerikai repülőek vietnámi célpontokat bombáznak Kambodzsában (a Vietkong egységei állomásoznak ott, arra vezet a Ho Si Minh-ösvény, amelyen támogatást juttatnak el a kommunista Vietnámba). Nixon és Kissinger is elfogadja a tervet. Nem tájékoztatják a Reggeli-hadműveletről sem a Kongresszust, sem a közvéleményt.

Cseppek az égből

Egyre mélyebbre repülnek be a bombázók Kambodzsa légtérébe, a Reggeli-hadművelet pedig átalakul a nagy Menü-hadműveletté: az Előétel után jön a Tízórai, az Ebéd és a Vacsora. Négy és fél tonna bombát visz egyetlen B-52-es, és tíz kilométerrel a föld felett nyitja ki a gyomrát. Gyakran borítja felhők acélfüggönye az eget Kambodzsában, az emberek ilyenkor nem látják a repülőket. Fekete cseppek hullanak az égből. Egy szempillantás alatt természetellenes lesz a nagyságuk, nagy robajjal vágódnak a földbe. Nic Dunlop brit riporter: „A kambodzsaiak még csak absztrakt problémát sem jelentettek Nixon és Kissinger számára, egyszerűen nem léteztek”. 1973-ig mintegy kétmillió bomba hullik Kambodzsára, az áldozatok száma elérheti az ötszázezretet (hatalmas különbségek vannak a becslések között), a háziállatok kétharmada elpusztul. Mintha gigantikus ekével szántották volna fel a földet. A falusi lakosság fele a városokba menekül a bombázások elől.

A vörös khmerek kihirdetik a falvakban: „Megvédünk benneteket ezektől az ördögöktől!” Egyenlőséget és második Angkort ígérnek, visszahozzák a mai Bangkokiig terjedő középkori khmer állam régi dicsőségét, a mesés templomok és a termékeny föld korát. Hisz még a kínaiak is azt mondták: „dúsan terem, mint Kambodzsa földje”, itt meg csak hamu, üszkös romok, holttestek? Csak úzzék el ezeket az amerikai sátánokat és a kambodzsai árulókat! Fegyelmeztetek, sokan vannak, ők a mi fiaink. Kik, ha nem ők?

Maga a herceg szólította fel őket Pekingből, rádión keresztül: „Fivéreim és nővéreim! Menjete a dzsungelbe, és csatlakozzatok a partizánokhoz!”

Csakhogymár nem ő uralkodik. 1970-től Lon Nol vezeti az országot, meg-

fosztotta a hatalmától a herceget, amikor megint külföldre ment. Azt mondják, a CIA műve a puccs. Mindenesetre az amerikaiak teljes mértékben támogatják a Lon Nol-rezsimet, katonai tanácsadókat küldenek Kambodzsába. Jó jelölt volt Lon Nol a vörös dögvész felszámolására.

De először amnesztiát hirdet a raboknak, hogy enyhítse a feszültséget az államcsíny után.

Többek között Kaing Guek Eav is amnesztiát kap. Hazatér a családjához, de csak két hétre. Nagy pusztítással jártak a harcok a környéken. Kaingnak nincs ideje arra, hogy elmagyarázza, mi történt. Amikor kezdődtek a letartóztatások, elmenekült Szkuonból a vörös khmerek bázisára. Parasztnak tette magát. Pár hónap elteltével tartóztatták le. Eleinte Kampongtyamban ült, aztán átvitték a politikai foglyok fővárosi börtönébe – összesen két évet töltött rács mögött.

Vajon említette-e a *tong tint*? Ez egyfajta önszegélyező hitel. Egy csoport megállapodik abban, hogy mindenki ugyanakkora összeget fizet be a közös kasszába, aztán joga van kölcsönkérni az egészet, majd visszafizeti a hitelt a kijelölt határidőre. Lehet, hogy nem akarja bevallani, vagy nem is igaz? Mindenesetre ilyen pletykák terjednek a városban: fölvette a hitelt, és nem tudta miből kifizetni, a társai pedig jelentették az ügyet a rendőrségen. Azt beszélik az emberek, hogy minden pénzt a vörös khmerek fölfegyverzésére fordított. És meglépett a dzsungelbe.

Közli a családjával, hogy visszamegy dolgozni Phnompenbe. Rögtön ezután fölrobban a híd a falu közelében, elvágják az utat.

Kaing Guek Eav eltűnik.

Fényképek

Phnompen. Fekete-fehér fényképeket nézegetek a Tuol Szleng Múzeumban:

1. Vörös khmerek portréi. Gyerekek, fiatalok, fekete egyenruhák, sötét bőr, hollófekete haj, teljesen kifejezéstelen arcok.

2. Tömeg, felnőttek és gyerekek rövidnadrágban, papucsban. Kis családi boltjuk előtt állnak a járdán az út mellett, integetnek, kiabálnak, gesztikulálnak, nevetnek, mindenki néz valamit. A háttérben „HONDA” feliratú cégér.

A dátum: 1975. április 17.

1975. április 17.

Napfényben fürdik Phnompen, ragyognak a sugarak a puskacsöveken és a vörös khmerek győztes tankjain. Tömegek özönlének az utcákra, hogy üdvözléjk megmentőiket. Az emberek kiabálnak, ugrálnak örömben – „Vége a háborúnak! A mi fiaink!”. Virágokat dobálnak, gyerekek futnak a tankok után, némelyiknek sikerül felugrani.

Végre elfoglalták a fővárost a vörös khmerek.

Kaing átutazik a szülőfaluján. Három gyerek kíséri testőrként, Kalasnyikovval a vállán. Ott maradnak éjszakára. Pillanatok alatt felbolydul a környék attól a hírtől, hogy megérkezett. Este mesél a figyelmes hallgatóságának:

– Új korszak jön, lesz már a faluban kórház és iskola is. Mindenkinek könnyebb lesz.

A nehéz körülményekre panaszkodik valaki.

– Ne aggódjatok. Mindent megad nektek az Angkar Loeu, a Legfelsőbb Szervezet, amire szükségetek van.

(Tájfunok

Tájfunok törnek Kambodzsára. Rendszerint már jóval a hurrikán előtt világosan érthető jeleket küld a háborgó ég. Amikor csendesedik a vihar, a levegő tiszta, fémes fény sugárzik, amely patakokban zuhog a földre.

De néha váratlanul másodszer is lecsap a tájfun, és elnyel mindent a fekete mélység.)

Szellemváros

Pár nappal később történik valami furcsa. Csoportokba verődve állnak a lakosok a magas kerítés mögött, nézik, ahogy a túloldalon pánikszerűen szállnak helikopterre a diplomaták és a tudósítók. Egész Phnompent kiürítik a katonák, kihirdetik, hogy bombázni akarják a várost az amerikaiak. Azt hajtogatják: „Legkésőbb három nap múlva visszajöttök”. Mindenki nagy sietve hagyja el a lakását, a legértékesebb tárgyakat viszi magával. Mezítlábas tömeg hömpölyög az utcákon. Minden város elnéptelenedik az országban.

Nem igaz, hogy eztán már semmit sem tud a világ a kambodzsai eseményekről. Nem maradnak rejtve a műholdas felderítés előtt a tébolyult migrációs mozgások. Ha jól megnézi az ember ezeket a fényképeket, érthetetlen jelenségeket lát.

Odafentről Kambodzsza óriási mocsárnak látszik, olyan, mint egy nagy kiterjedésű delta közepe, ahol szétváló és megint egyesülő kiszáradt folyóágak rajzolódnak ki a dzsungel zöld szőnyegében, és hatalmas tömegek nyüzsögnek bennük. A holtfáradt menet hétről hétre sötétebb lesz a naptól, a portól és a homoktól. Monokróm egésszé olvadnak össze a nyikorgó kordék, a korhadttal vödörök és az összekulcsolt kezek. Találkoznak a menetszlopok a dzsungel foltjai között lévő kereszteződésekben, örvénylenek az ellenőrzőpontokon, ahol elválasztják egymástól a családtagokat, elveszik a személyes holmikat, szortírozzák az embereket: ide a parasztokat, oda az értelmiséget.

Éjszaka beragyogja az országot a halálra rémült vándorok által gyújtott tábor-tüzek koszorúja.

Csum Mej visszaemlékezéseiből

– Amikor elfoglalták a várost a vörös khmerek, fehér zászlóval futkostam körbe-körbe, mint az őrült. Azt kiabáltam: „Szabadság! Béke! Diadal!”

A következő néhány napon lövöldözések törtek ki a városban. A szemem látára ölték meg a katonák három embert. Kidobtak mindenkit a házakból.

Vidéki földműves kommunába küldtek a családommal együtt. Gyalog mentünk, éhezünk és szomjazunk a tűző napon. Beköltöztünk egy kis parasztházba. Nem tudtam, mi lesz velünk, milyen világ jön most.

Mindennap kiküldtek virradatkor a tóra vízért. Egy reggel, amikor a térdig érő vízben gázoltam a partnál, ráléptem valakinek a lábára. Hulla volt. Egyre több lett belőlük, bebüdösítették a vizet és a halakat.

Egyszer odajött hozzám az egyik khmer, és azt mondta: „Lerohadt egy teherautó a malomnál. Szereld meg!” Megtudta az Angkar, hogy jó szerelő vagyok, ezért eztán már nem kellett a földeken dolgoznom, mint más emberek millióinak, akiknek örökre ott maradtak a csontjaik. Irtotta az értelmiséget az Angkar, de jobban bánt az iparosokkal. Hasznukat vehették. Aztán átvittek Kampongtyamba, végül pedig Phnompenbe kerültem. Csak férfiakat engedtek vissza a városba. Szellemvárossá vált. Néhány katona lézengett ott. Egy műhelybe küldtek, harminc kilométerre a városközponttól. Miről beszéljek itt? 1978-ig reggeltől estig embertelen rémületben kotorásztam a csavarok és a váltóemelőik között. És azon törtem a fejem, hogy ilyen lesz-e most már a világ mindvégig. Emlékszem, odajött hozzám egy bajtárs: „Háborúzunk Vietnámmal. Szüksége van a hadseregnek szerelőkre. Szedelőzködj.”

Felfigyeltem egy apróságra. Nem hagyta, hogy vigyem a szerszámosdobozomat, pedig anélkül egy lépést sem tettem addig. Nem volt semmim, két dolgot leszámítva: azt a dobozt és a reményt.

Az Angkar pedig mindenhol ellenséget látott. Talán rosszul csavaroztam a helyére a váltóemelőt?

Fölszállítottak egy lambadára. Így nevezték a katonai teherautókat. Megbilincseltek és bekötötték a szememet. Ha az ember nem lát semmit, a rémület pánikká változik. Már nem gondolkodik, nem elemzi a reakcióit, nem lát előre semmit, nem kalkulál.

„Értesítsétek a feleségemet, könyörgöm!” – kiabáltam.

„Úgyis végzünk veled, szarházi! Elárultad az Angkar Loeut. Miért értesítenénk a feleségedet?”

Lerugdostak, és elvezettek valahová.

Az S21-es

1977. július 21. Ez a nap is úgy kezdődik, mint a többi. Hamar hozzászokik az ember az áporodott levegőhöz. Harminc férfi sorakozik fel az alakulótéren fekete egyenruhában.

Menni kell dolgozni. Van itt pár hónapja egy kemény csávó, aki nem tört meg. Ma megint rá kell szállni.

A kínvallatásnak alávetett rab állítólag rajta van a börtönparancsnok titkos listáján. Bejegyezték a neve mellé azt, hogy CIA-ügynök. Ő Kim Huot, Szkuotban tanította Kaingot. Azért került ide, mert mint a vörös khmerek elöljárója és egy Puszat tartományban lévő körzet parancsnoka engedélyezte az embereknek,

hogy megmaradjanak a régi foglalkozásuknál, és nem gyűjtött be elég rizst, nem teljesítette a normát.

Maga a táborparancsnok, egy bizonyos Dojk elvtárs is rajta tartja a szemét az ügyön. Könnyű felismerni, bár a többi hóhérhoz hasonlóan ő is egyszerű fekete egyenruhát visel. Gumibelsőből készült szandálban jár, a fején zöld Mao-sapka, a nyakában lazán lógó fekete-fehér sál, a mellényzsebében két golyóstoll, csak ez jelzi a rangját. Rendszerint dossziékat tart a hóna alatt. Egyik cigarettáról a másikra gyújt, de nem szívja végig, ha a feléhez ér, elnyomja, és másikra gyújt. Kotabot szív, az a legjobb, a többieknek jó a szűrőtlen Klok és a Bajon, vagy Dojk csikkjeit szedik össze.

Kaing Guek Eav forradalmi álneve a Dojk.

Mielőtt az S21-esbe került, több vidéki börtön főnöke volt. Vitte magával a legjobb hóhérokat. Mindvégig tartja a kapcsolatot a régi barátokkal. Szon Szen, Dojk egykori tanára ajánlotta ebbe a tisztségbe. Rendszeresen felhívja. Most Szon Szen a belügyminiszter és a titkosrendőrség főnöke. Egy évvel később parancsot ad arra, hogy öljenek meg százezer gyanús embert, mert összeesküdhettek a vietnámiakkal. Hat napot kapnak rá a katonák. Vannak mások is. Pol Pot, a forradalom feje, az Első Számú Testvér – korábbi nevén Szaloth Szar, aki a dzsungelbe menekült a kormány megtorló intézkedései elől. Az S21-esbe vitték és agyonlőtték Khnaj Kim Hourt, a fővárosi pártszervezet egykori főnökét, aki bevezette Dojkt a párt soraiba.

Dojk parancsára.

Két éve irányítja Kambodzsát az Angkar Loeu, a Vörös Khmerek Legfelsőbb Szervezete. Úgy kell felépíteni az új, ideális társadalmat, hogy kiiktatjuk az ellenséget. Ennek érdekében szét kell szakítani minden létező társadalmi köteléket, el kell választani egymástól a családtagokat, hadat kell üzenni mindennek, ami a múlthoz kapcsolódhat: az iparnak, a telefonoknak, a cipőknek, az autóknak, a bankjegyeknek, a mosógépeknek, az iskoláknak, a kórházaknak, bankoknak. Már nem létezik a „magánügy” fogalma. 1975. április 17-ét nyilvánították a 0. év kezdetének. Az első számú közellenség az értelmiség, kategóriákra osztják a társadalmat, csak a parasztoknak van létjogosultságuk meg azoknak, akiket sikerült átnevelni. Elszigetelődik a világtól az ország, csak néhány állammal tart diplomáciai kapcsolatot, többek között Kínával és Észak-Koreával.

Mintegy ezeröttszáz rab volt egyszerre az S21-es politikai börtönben. A volt gimnázium épületében ülnek. Az Angkar volt iskolákban vagy templomokban börtönöz be és kínoz embereket, mert onnan nem hallatszik ki az üvöltésük és a jajveszékélésük. Az S21-esből senkinek sincs joga élve kijönni. Az S21-esbe bárki bekerülhet, nem tudni, mikor és miért. Az S21-esbe még maga a táborparancsnok is bekerülhet – mint Nath bajtárs, aki 1975-től 1976-ig Dojk feljebbvalója volt.

Dojk pár lépésre lakik a munkahelyétől a feleségével, Rommal. Három testőr vigyáz rájuk. Katonásan berendezett szobáik vannak a második emeleten, melyeket sorba rakott portrék díszítenek: Sztálin, Lenin, Marx, Engels, Mao és Pol Pot. Két zászlót tűztek a fényképek fölé, az egyik sarlós-kalapácsos, a másik a *tung padevat*, a Demokratikus Kambodzsa forradalmi zászlója. Az első emeleti hallban találkoznak a magasabb rangú rabokkal, akiket aztán cellákba zárnak. A szomszéd szobában van a sötétkamra, ott hívják elő minden rab fényképét. Dojk

rendelkezésre áll néhány autó: egy öreg amerikai Ford, egy kínai dzsip és néhány robogó.

Napközben rendszerint nehéz elérni. Szeret a művén dolgozni, órák hosszat szortírozza és indexekkel látja el az ügynököket és a gyanús elemeket, leleplezi az Angkar Loeu ellenségeinek mesteri hálózatát. A taktika világos: dehumanizálni a rabokat a hóhérok szemében, akiknek a huszonnégy oldalas kínzási tankönyv szerint kell eljárniuk. Minden rabot lefényképeznek, ez szökés esetén megkönnyíti a keresésüket. E pillanattól fogva a rab olyan, mint a fényképen: magányos, bűnbánó, és nem talál kiutat. Számok váltják fel a neveket. A hóhér előhívja az ellenséget: 37-es számú bűnös, 12. sor. 4-es cella, C épület.

Kambodzsa éjszaka ragacsos sötétségbe merül. Egész éjszaka dolgozik a börtönben a generátor. Az S21-es egyike annak a néhány helynek az országban, amelyet ragyogó fény világít meg. Dojk rendszerint este jön ki az irodájából, és ellenőrzi a beosztottak munkáját. Megnézi, hézagmentesen zárja-e a drótháló az ablakokat és az erkélyeket. Ha nem, kiugorhat, öngyilkosságot követhet el a rab, értékes információkat vihet magával. Visszaküldi a jelentéseket, javításokkal, nagyobb hatékonyságot követel. A hóhérok tudják, hogy főbe lövik őket, ha nem válnak be. Néha maga Dojk is munkához lát. Nem szórakozik lelki terrorral, veréssel, perzseléssel, a körmök kitépésével. Rögtön üzembe helyezi a villamosszéket.

Estéknként kötelező gyűlésre rendeli a beosztottjait, ezen okítja őket, rámutat a hibáikra. Éjszaka néha a Gyilkos Mezőkre (Csoeng Ek) utazik. Teherautón szállítják oda a rabokat, a várostól tizenöt kilométerre folynak a tömeges kivégzések.

Csum Mej visszaemlékezéseiből, folytatás

– Lépcsőt éreztem a talpam alatt. Félemelet, lépcső, emelet, lépcső, hideg falak, félemelet, lépcső, második emelet. Rázkódtak a rácsok. A földre löktek. Hideg volt a padló. Állandóan be volt kötve a szemem, de éreztem és hallottam, hogy tele van emberekkel a helyiség. Hallottam a nők ordítását, akiktől elvették a gyerekeiket.

Ma, amikor erről beszélek, már tudom, mi történt ezután. Akkor még fogalmam sem volt arról, hogy mit jelent az örök lépteinek kopogása és a kívülről hallatszó motorzúgás.

Imádkoztam, hogy ne olvassák fel a nevemet, bárcsak kiderülne, hogy nem létezik ilyen szó, nem született ilyen ember, nem lehet leírni, felolvasni, kimondani ilyen szót; tűnjön el örökre, ne jöhessen senki a rácshoz, és ne morduljon rám: „Csum Mej!”. Mert ha felolvassák az ember nevét, az halált jelent.

„Csum Mej!” – visszhangzott a cella. Valaki felnyögött. Biztos a fájdalomtól és a megkönnyebbüléstől egyszerre.

Sokáig vezettek a folyosókon, végül bementünk egy szobába. A padlóra löktek. Levették a kendőt a szememről. Vért láttam a padlón, nagyon sok vért, egy köteg korbácsot a falon, villamosszéket, írógépet. Egy bizonyos Tith hallgatott ki. Semmit sem tudok erről az emberről.

Megkezdtek a kihallgatást. Először a nevemet kérdezték.

Aztán rátértek a lényegre.

„CIA? KGB?”

Sírtam.

„Szukafajzat! Mit gondolsz, ártatlanul tartóztatott le az Angkar?” – mordultak rám.

Feljajdultam. „Ártatlan vagyok!”

Egyikük fogott egy dorongot, és verni kezdett. Letépték egy ujjamat. Végül villamosszékbe ültettek. Kétszer vesztettem el az eszméletemet.

„Ha bevallod, békén hagyunk” – hajtogatták.

Máig megmaradt az archívumban a kihallgatási jegyzőkönyvem. „Túl sok anyagot pocsékol el, túl sok tút tört el a csoportja, tönkretette a gépek szíjait.” Ilyen bűnökért halál járhatott.

Hatvannégy nevet adtam meg, sokat én találtam ki. Úgy megkínóztak, hogy minden szót kimondtam volna, amit csak követeltek tőlem. Nekik mindenki ellenség volt, a fogatlan aggastyánok és a csecsemők is.

Nem vagyok hős. Ez ma is fáj. Mindennap imádkozom mindezekért az ártatlanokért: azokért, akik ugyanilyen körülmények között adták meg a nevemet, és azokért is, akiket én adtam fel.

Szorosan egymás mellett aludtunk a cellában. Nem szólhattunk egymáshoz, mégis beszélgettünk éjszaka, suttogva. Az egyetlen téma a teherautó motorzúgása volt. Rendszeres időközönként érkezett és indult el: „Megy, visszajön, itt vannak már, vajon kit hozhattak, elindította, leállította”. Tudtuk, hogy a távolban leállított motor úgy némul el, ahogy a teherautón elvitt emberek életét oltják ki. Olyan sokan voltunk, mégis mi voltunk a legmagányosabb emberek a világon. Nem tudtunk segíteni egymásnak, odabilincseltek a fémrudakhoz, a padlónál. Kegyetlenül összeverték, ha mozogni mertünk anélkül, hogy engedélyt kértünk az őrőtől. Lőszerdobozba ürítettünk, havonta legfeljebb kétszer, mert csak két kanál levest kaptunk naponta, azt is gyakran holttestek mellett guggolva ettük meg. Lelkiismeret-furdalás nélkül. Vadállatok voltunk. A plafont bámulva vártuk, hogy a szánkba essen egy féreg.

Tizenkét nap, tizenkét éjjel kínoztak. Kiderült, hogy szükségük van szerelőre. Most is megmentette az életemet a szakmám. A börtön műhelyében dolgoztam, varrógépeket javítottam, melyekkel a vörös khmerek fekete egyenruháját készítették.

Akkor láttam egyetlenegyszer Dojkot az S21-esben. Két fegyveres őrrrel jött be a műhelybe. Nem néztem meg magamnak őket. Nem mertem volna a szemébe nézni. Futó pillantást vettem rá, reszketve a rémülettől.

1979. január 7.

Pár napja fokozott harcészültségbe helyezték az S21-es állományát. Olyan hírek érkeztek, hogy vietnámiak közelednek a városhoz.

Reggel a személyzet leül reggelizni. Egyszer csak megjelenik az égen egy vietnámi F-111-es. Dojk pisztolyokat oszt szét az őrök között, csoportokra osztja és kiküldi őket felderítésre; a Monivong sugárút felé futnak, a falak mögött állnak lesben, az utcákon pedig vietnámi tankok dübörögnek, és tüzet nyitnak.

Az invázió oka a vietnámiak és a vörös khmerek között kialakult határviszály. Az egyik tankkal érkezik Van Taj vietnámi fotóriporter, aki másnap felfedezi a szellemvárosban az S21-est, a vörös khmerek legnagyobb titkát.

Dojk eltűnik.

Csum Mej visszaemlékezéseiből, folytatás

– Január 7-én a műhelyben voltam, amikor lövöldözést hallottam a fal mögül. Fogalmam sem volt, mi történik. A főépület felé rohantam, és fegyveres őröket pillantottam meg, akik menekülni készültek nagy sietve.

Pánikba estek, az élő foglyokkal helyben végeztek, akikre pedig már nem maradt idejük, a ruhájuknál fogva rángatták ki az utcára. Nagyjából ötven embert gyűjtöttek be, és a Gyilkos Mezőkre kísérték minket. El kellett mennünk a közeli Prej Szar börtön mellett. Fojtó hullaszagot éreztem, amikor odaértünk. Akkor pillantottam meg a börtönből szabadult tömegben a feleségemet a gyerekekkel. Nagyjából akkor zárták őket a Prej Szarba, amikor letartóztattak.

Kicsúszott Dojk kezéből az irányítás. Több beosztottját is megölte. Eluralkodott a káosz. Éjszaka sikerült megszöknöm néhány más rabbal együtt. Én voltam az egyik abból a tizenkét rabból, aki megmenekült az S21-esből. Isten kiválasztottja voltam.

Mentünk, amerre láttunk. Útközben találkoztunk egy terhes asszonnyal. Kimerült volt. Nekiadtunk mindent, amink csak volt: a zubbonyt és a *kramát*.¹

Aztán meg...

Bocsásatok meg, de mindig elerednek a könnyeim, amikor erről beszélek.

Virradt már kint a mezőn. Csoportosan voltunk.

„Menjenek előre az asszonyok” – mondta valaki.

Nagyjából a mező közepén volt a feleségem a gyerekekkel, amikor tüzet nyitottak a közelben rejtőző vietnámiak. Azt kiabálta: „Menekülj! Menekülj! Ne gyere ide! Megölnék!” Láttam, hogy a földre rogy a géppuskasorozat után. Meghal a gyerekem. A vietnámiak előbb megmentették az életemet, aztán kiirtották a családomat.

Most biztos azt gondoljátok: „Hát én mit tettem volna?” Talán azt hiszitek: „Nem menteném a bőrömet, golyózáporban is rohannék a feleségemhez”. Nem tudom, mit tettetek volna. Én földre vettem magam, és félig eszméletlenül kúsztam a bokrok között. Aztán mentem tovább három éjszaka a dzsungelben. A telihold fényében is csak sötétség volt a szemem előtt. Nappal a bozótban rejtőztem. Nem ettem semmit. Rettogtam az emberektől. Végül találkoztam az úton egy idősebb asszonnyal.

„Hova valósi vagy?” – kérdezte. „Phnompenbe...” „Egyedül vagy?” „Igen.” „Hová mész?” „Phnompenbe...” „Nem erre van! Pont ellenkező irányba mész!”

Visszafordultam. Napokig tartott, mire eljutottam a városba, ahová már jöttek vissza az egész országból az első menekültek, főként kopaszra nyírt nők, akik rémisztően nyikorgó kordén húzták maguk után azt, ami még megmaradt nekik: tyúkokat, karókat, ládákat. Némelyik mögött zörgő csontú ökor ballagott.

¹ Hagyományos kambodzsai sál.

Nem volt valuta az országban, a rizs lett a fizetőeszköz. Ötletszerűen foglalták el az emberek az üres házakat. Mire eljutottam a lakásomba, már berendezkedtek ott is.

Leültem a járda szélére, fogtam a fejem. Forgott velem a világ.

Előlről kellett kezdenem mindent.

Az egész nemzetnek föl kellett támadnia.

Fekete üvegek

Kambodzsában egyre nagyobb a káosz a vietnámi invázió után, belső harcok dúlják. Partizánvétekenységet folytatnak a vörös khmerek, aknákat raknak le az egész országban. Az új hatalom teljes mértékben a kommunista Vietnámtól függ. Az Egyesült Államok és az ENSZ a vörös khmereket ismeri el Kambodzsa kizárólagos képviselőinek. Táborokat létesítenek Thaiföldön és Vietnámban a menekültek millióinak. A thai hadsereg védi a khmereket a vietnámi támadásoktól. Sötétített üvegű autókkal viszik Bangkokba, kórházba a sebesülteket. ENSZ-diplomata lesz Jeng Szári, a khmerek egyik vezére, a lánya a legjobb amerikai egyetemeken tanul.

Nem tudni, ki kicsoda a háborús zűrzavarban.

Dojk egy thaiföldi menekülttáborba kerül, és angolt tanít. Aztán matematika-tanár lesz.

Bár a vörös khmerek formális védőernyője alatt áll, tisztában van azzal, hogy túl sokat tud. Az a veszély fenyegeti, hogy kiiktatják, mert nem semmisítette meg az S21-es dokumentumait. 1986-ban Kínába küldi Szon Szen, az Idegen Nyelvek Intézetében kell dolgoznia. De megtudják a kínaiak, hogy milyen funkciója volt az S21-esben. Felbontják a szerződését, Dojk pedig visszamegy Thaiföldre.

Ung Pecs, az egyik rab, aki megmenekült az S21-esből, Auschwitzba megy, ahol meg kell tanulnia, hogy lehet népirtást bemutató múzeumot létesíteni. A vezetése alatt jön létre Phnompenben a Tuol Szleng Múzeum a hóhérok egykori épületeiben. A falon Kambodzsa térképe, az áldozatok koponyájából és csontjaiból.

A riporter

1989-ben Kambodzsába utazik egy tizenkilenc éves brit fotóriporter, Nic Dunlop. A kezébe került valamikor a *National Geographic* egyik száma, melyben Angkor varázslatos templomait és az édenkertre emlékeztető dzsungelt bemutató fényképek mellett a tömegsírokról is közöltek fotókat. Ez nem hagyja nyugodni.

Elmegy a Tuol Szleng Múzeumba, és hitetlenkedve nézi a sok ezer rab és hóhér fényképét. A halomba rakott cipők és a rengeteg haj mellett. Az egyik fekete egyenruhás férfi beszél a mikrofonba. Akkor még nem tudja, hogy ő Dojk.

A mesemondó

A kilencvenes évek eleje. Phkoam tipikus khmer falu: kis sziget a nedvdús zöld növényzet tengerében, egy kisebb hegy lábánál, cölöpökön álló szerény házak, a banán- és pálmafák sűrűjébe illeszkedve.

Az egyik udvarban összekötött kézzel áll egy fiú a bottal rajzolt kör közepén.

– Ha átléped a vonalat, és kijössz, megbánod! – kiált rá egy idősebb férfi.

Amikor menekülni próbál a fiú, a férfi odavág az ostorral.

– Ha még egyszer megcsinálod, halálra korbácsollak. Pol Pot alatt értesíttem volna az Angkát, elvitettek volna! – Dojknak problémái vannak a legidősebb fiúval. Hazudozik a kölyök, motorokat lop a szomszéd falvakból, állandóan bajba kerül. Dojk a tanítványaival is szigorúan bánik. Bár ő az egyik legjobb tanár a faluban, és ingyen korrepetál, frászt kapnak tőle, ha bedühödik.

– Rémisztő – mondják.

1991-ben csapatok érkeznek Kambodzsába ENSZ-zászló alatt, azzal a feladattal, hogy teremtsenek békét, és fektessék le „a demokratikus választások politikailag semleges alapjait” (többek között hatszázhatvanhat lengyel katona is van köztük). Dojk úgy dönt, hogy nem megy haza. Phkoamban telepedik le a családjával.

A házuk szerény, de van három kis parcellájuk, motorjuk, pár tehenük és egy kis patikájuk. Rom szeret pletykálkodni, legszívesebben a szemben lakó szomszédasszonnyal, Szoj Szaronggal társalog. Dojkkal nem nagyon beszélgetnek, mert elég mogorva. De egy rossz szót se mond róla a szomszédasszony: udvarias, segítőkész, később is ki lehet fizetni nála a gyógyszert, ad kamatmentes kölcsönt, egyébként is rendes ember.

Imádják a legkisebb gyerekek, amikor a papa esténként mesél nekik, és vicces pofákat vág.

Nincs jobb mesemondó nála a faluban.

A megtért bűnös

Egy novemberi éjszakán banditák támadnak Dojk házára. Megölik Romot, őt pedig megsebesítik, a közeli kórházba kerül. Pár nap után kiengedik. Ma sem tudni, hogy egyszerű rablótámadás volt, vagy gyilkossági kísérlet. Dojk fogja a gyerekeket, és Szvaj Csikbe költözik.

Úgy megváltozik a felesége halála után, hogy rá se lehet ismerni. Battambangban Christopher Lapel lelkészhez jár istentiszteletre. Mindig a hátsó padban ül szomorúan és rezignáltan.

– Válthatnánk néhány szót? – kérdezi, amikor egyszer odamegy a paphoz istentisztelet után.

Leülnek az asztalhoz.

– Nem találtam nyugalmat soha életemben – kezd bele. Csend támad. – Vétkeztem. Tényleg vétkeztem, nagy bűnt követtem el. Nem hiszem, hogy valaha is megbocsátának nekem a fivéreim és a nővéreim.

– Mindenki vétkezett. Erősnek kell lenned. Nincs olyan bűn, amit ne lehetne megbocsátani – magyarázza a lelkész.

Dojk eztán nagy odaadással tanulmányozza a Bibliát. Most már mindig az első sorban ül. Folyóban veszi fel a keresztséget. Előkészítő tanfolyamon vesz részt, végül maga is lelkész lesz, buzgón térít meg újabb és újabb embereket. Állandóan Istenről beszél. Templomépítést tervez.

Megint harcok törnek ki Kambodzsában. Dojk Thaiföldre, az ARC, az Amerikai Menekültügyi Bizottság támogatásával működő Ban Mua Muang-i menekülttáborba kerül a családjával együtt. Hamar kiderül, hogy a tudása alapján Dojk a legalkalmasabb jelölt az egészségvédelem irányítására: beszél angolul, franciául, thaiul, tanítja az irrigáció és a fertőzésmegelőzés módszereit, több részleg munkáját hangolja össze, nagyon keményen dolgozik.

Köztisztelőben álló személyiség.

A mánia

Az 1998-as év. A családjukat, az eltűnteket és a meggyilkoltakat keresik az emberek. Nic Dunlop tíz éve rendszeresen jár a halálra gyötört Kambodzsába.

Senki se tudja, mi történt Dojkkal. Azt beszélik, megölték, vagy az egyik kormányon kívüli szervezetnek dolgozik. Húsz éve nem készült róla fénykép. Egyszerűen eltűnt a föld színéről.

Dunlop Anlong Vengben nézi végig azt, hogy a vörös khmerek utolsó egysége is leteszi a fegyvert. Hónapról hónapra újabb régiók lesznek elérhetők az országban. Szabadabban lehet mozogni és fényképezni a terepen a háború után.

Az a rögeszme gyötri egy ideje, hogy meg kell találnia Dojkot. Mindig ott van a fényképe a farzsebében. Járja az országot, kérdezősködik.

Aztán eljut egy kormányon kívüli szervezet értekezletére, melyen az ország aknamentesítési tervét beszélük meg. Odamegy az egyik résztvevőhöz. Főként az aknák és a föl nem robbant lövedékek problémájáról beszélgetnek. Hang Pin néven mutatkozik be az az illető, aki az ARC logóját viseli a pólóján. Azt mondja, hogy a környéken lakik, matematikát tanít, és a menekülttáborban dolgozik. Dunlop előveszi a zsebéből a fényképet. Letaglózza. Semmi kétség – nagy fül, rossz fogak, rövidre nyírt haj.

Hang Pin valójában Dojk.

Sikerül lefényképeznie. A következő találkozáson interjút készít vele a *Far Eastern Economic Review*-nak. Azonosítják és letartóztatják Dojkot. Kiderül, hogy 1986 óta viseli a Hang Pin nevet, amióta visszatért Kínából.

Egy évvel később Dunlop megkapja a Johns Hopkins Egyetem újságírói díját, mert előkerítette és azonosította a nyilvánosság előtt a phnompeni S21-es haláltábor parancsnokát.

Kaing Guek Eav – Dojk – Hang Pin Istenhez hasonlóan három személyben lépett fel, mégis letartóztatták 1999-ben.

1998. április 15-én meghal Anlong Veng-i bázisán a félőrült Pol Pot. Egy évvel korábban parancsot adott Szon Szen meggyilkolására, mert árulással gyanúsított. A gyilkosok, ha már ott vannak, népes családját is kiirtják.

Csum Mej visszaemlékezéseiből, folytatás

– 1979 után megint szerelőként kezdtem dolgozni. Megnősültem. Rendbe kellett tennem az életemet. Felejteni? Nem, ezt életem végéig sem felejttem el. Minden éjszaka sírok, akaratlanul is folynak a könnyeim, ha meghallom azt, hogy „vörös khmerek”, akik eszembe juttatják a családom sorsát. Lelkibeteg vagyok.

Azóta mindig megjelenek a bíróság előtt, ha értesítést kapok, és ahogy most beszélek erről magának, ugyanilyen részletességgel írom le azt, hogy mire képes az ember ezen a világon. Teljesítenem kell ezt a kötelességemet, hogy ilyesmi már ne történhessen a jövőben. Ez ku-tya-kö-te-les-sé-gem.

Ha nincs a vietnámi intervenció, börtönbe kerül az a negyven-ötven ember, akinek megadtam a nevét, a kínvallatás során ők is megadnak újabb negyven-ötven nevet, és így megy tovább, egy-két évvel később pedig már minden kambodzsai ellenség, mindenki bekerül az S21-esbe, ott pusztul el az egész nemzet az egykori gimnázium épületében.

Most nyolcvanéves vagyok, örülök, hogy motorzúgást és gyerekzsivajt hallok, dudálnak az utcán. Találkozhat velem a Tuol Szleng Múzeumban. Itt vagyok mindennap, bár nem vezetek csoportokat. Ez ku-tya-kö-te-les-sé-gem. Mindig élére vasalt nadrágban járok, magasan a hasam fölé húzva, van egy kevés ritkás ősz hajam, és ahogy mondani szokás, mindig bepárásodik a szemem. Odamegyek hozzátok, turistákhoz, és megszólítalak benneteket: „Jó napot, Csum Mej vagyok”, és mesélek nektek tolmács segítségével arról, hogy mit csináltak itt velem harminc évvel ezelőtt, és látom a szemetekben, hogy kezditek felfogni: ezek a rudak, drótok, villamosszékek, az ürüléknek odakészített dobozok és ez a tizenöt-húszezer rémült arc a fényképeken nem fikció; a múzeumban kiállított tárgyak hozzám hasonlóan tanúi voltak az emberiség egyik legnagyobb bűnének.

Ezek már hallgatnak.

Én még beszélek.

Szellemek

Ha befizetünk negyven dollárt az egyik helyi utazási irodában, leadhatunk egy sorozatot a Kalasnyikovból a városon kívüli *shooting range*-en. Amióta leaszfaltozták az utat, könnyebb megközelíteni. Ez is a kikapcsolódás egyik formája, miután megnézte az ember a Csoeng Ek sztúpájában egybegyűjtött nyolcezer koponyát. Este hétkor szinte minden hostelben a *Gyilkos mezőket* vetítik a turistáknak. Rengeteg attrakció van – pubok, karaoke, robogók, hasis.

Végül elmennek a Tuol Szleng Múzeumba, az udvaron mászkálnak. Kiabálnak a helyi gyerekek, biciklivel kergetőznek, a kirándulók szívószállal isszák a kólát.

Madárrajok figyelik őket a magasból, fák koronájába rejtőzve. Egyesek szerint a madarak a meggyilkolt kambodzsaiak szellemei.

De ha közeledünk hozzájuk, rémülten szétrebbennek.

Epilógus

Negyven év börtönre ítélte Dojkot a vörös khmerek bűneit vizsgáló bíróság. A vádlott mindmáig három doboz cigarettát szív naponta. Gondosan előkészített jegyzetekkel megy a tárgyalásokra.

Nem sokkal ezután a rezsim újabb vezetői ültek a vádlottak padjára.

PÁLFALVI LAJOS fordítása

Ház a Loes folyó partján

A villa már messziről látható volt. Eltűnt és felbukkant, ahogy az első és az utolsó számú országút kanyargott a part mentén. A Batugadéból indult autóbusz közeledett a fővároshoz.

Fent, a ház előtt kellemes tengeri szél fújt. Az autóbuszban azonban kibírhatatlan a hőség, nem halkul a malacok és kutyák lármája – B1 és B2 fehérjevitaminok –, a szomorú, rühes korcsoké, amelyeket a vágóhídra szállítanak, első mancsuk szürke szigetelőszalaggal a nyakukhoz van kötve. Mindig a bal mancsuk.

Az állatok elesnek, amikor a sofőr a kormányt oldalra rántja – ez az út elválik az égszínké tengerbe hulló szakadéktól, elmenekül a fölé emelkedő kiszáradt hegyi szavannától, és behatol a parthoz simuló trópusi erdőbe. Az autóbusz lassít, visszavesz a lendületből, és megáll az út mellett. Az általa felvert por megül az út melletti *warungon*.¹ Letelepszik a főtt halakon, a csípős *ai manast*² tartalmazó műanyag edényeken. Megül a *katupán*, a levélbe tekert rizskockákon, amelyet silány péppé főztek. A por megül a leszálló utasok arcán – néhány katona, Indonéziából utazó diákok, halköteget cipelő falusiak –, a szizálzsákokon, amelyek tele vannak bételdióval, az elektromos berendezésekkel teli ládákon, a padlón guruló jackfruitokon, az összekötött lábú tyúkokon és az úton végig a térdén ülő kecskén.

Kinyújtja a lábát. A *warung* irányába néz, de az alacsony asztaloknál már minden hely foglalt, és egyébként sem éhes, nemrég hánytta ki a hegyi utakon szedett savanyú, zöld mangót. A háta mögé néz – az útra, amelyet megtett –, a két világ közé mélyedő fonálra. Átlépte Wallace, Weber és Lydekker vonalát. De a sziget gúnyolódik ezen, az út fehér bőrű, szakállas tudósok termékeinek kommunikációs iróniájává válik. Elválasztott vidékek, felosztott szigetek, szétválasztott ökoszisztémák, földrajzi terek határa megszűnik létezni, úgy, mintha a parton kanyargó út visszavarná vagy visszaépítené mindazt, amit a tegnapi rendszeralkotók felosztottak. A feje felett repülő timori zöldgalamb sem tud semmit erről a felosztásról. Fenségesen repked egyik oldalról a másikra – Ázsiából Ausztráliába, a szavannáról a monszunerdőbe, a szárazból a nedvesbe, ahogy Degrelle mondaná.

Arról a helyről, ahol tartózkodhat, a tiltott vidékre.

Egy pillanatig követi a szemével, elvezeti a tekintetével, amikor a madár felemelkedik a hegyoldal menti meleg levegő áramlatán, és nézi, ahogy eltűnik a dombon magasba nyúló épületek mögött.

A domb bezáródik a folyón átívelő híd pillére, az aszfaltos út és a hegyoldal háromszögében. A ház a domb tetején áll.

¹ Tipikus indonéz családi vállalkozás, étterem vagy kávézó. (A jegyzetek mindvégig a fordítótól származnak.)

² Tradicionális timori chilipasza.

Kóház. Kék színű falak. Széteső kerítés. Szakadt függönyök. Kivert ablakok. Korommal rajzolt vicsorgó bemélyedések.

Az épület a ragacsos bűz, a töredezett aszfalt fölé emelkedik, kék felhőben lebeg. Túlél mangosztánokkal és gyümölcsből meghajló majomkenyér fákkal körülvéve. A dombot rothadó mangó teríti be, az egész olyan benyomást kelt, mint ha a házat éppen most hozták volna ide egy jóléti vidékről, egy távoli országból, ahol az éhség nem falja fel a gyümölcsöket, mielőtt azok megérnének.

A ház vonzza. Gyenge a többnapos utazástól, tesz néhány lépést a hegy felé, nehezen lélegzik. A függöny mozog, valami a házban átszalad, az árnyék alig látszik a napfénytől fürdő külső világban.

Valaki a vállára teszi a kezét.

– *Labele. Lulik.*

Nem szabad. Nem kellene. Nem – megérti az első szót.

De hogy mi az a *lulik*, nem tudja.

Meghallja a dudát, a fiú felé fordul, aki megállította, és a haragosan rá tekintő emberek felé. Mindannyian felálltak az asztaltól, sietősen összeszedve a maradék ételt. Őt nézik a fiatal háta mögül, a házra tekintenek. Senki nem szólal meg. Nem tudja, hogy már befejezték-e az evést, vagy a sofőr sürgette őket, hogy még odaérjenek az olyan hirtelen beálló sötétedés előtt, mintha a lámpát kapcsolnák le. Vagy lehet, hogy mindez a viselkedése miatt van? Elviszik innen, hogy ne foglalkozzon a házzal.

– *Pousadene la diak* – mondja a fiú. És megismétli: – *Lulik.*

Azt nem magyarázza el, mi a rossz ebben a *pousadban*.

Az autóbusz elviszi őket a rácsos hídon a Loes túlsó partjára. Nem tudja levenni a szemét a folyóparti házról. Az alakja, a kontúrjai egyre jobban elmosódnak, a ház eltűnik, mintha sosem létezett volna. Semmit sem ért.

Nem azért utazott ilyen sokat, hogy semmit se értsen. Nem ezért repült tizenegyezer kilométert, poggyászként szállítva, küldözgetve egyik helyről a másikra, szállt át egymáshoz hasonló helyeken, és aludt a reptéri váróterem hosszú folyosóin. Nem ezért landolt éjszaka Denpasarban, és dörömbölt Nusantara pénztáráblakán, ahol megtudta, hogy hetente egyszer lehet eljutni Dilibe repülőgéppel, de csak akkor, ha bemutatja a munkáltatói igazolását. Az eladónak a munkáltatói igazolás egyenlő volt az Egyesült Nemzetek Szervezetében folytatott munkával. Ha már Dilibe repült dolgozni, akkor az csak az ENSZ számára végzett munka lehetett.

Elutazott a kompikötőbe, egy helyre, amely más idősíkhöz tartozik. Senki nem tudta megmondani, mikor érkezik a komp, amely Bimán, Maumerén és Lamalerán keresztül megy Kupangba, Kelet-Nusa Tenggara tartomány fővárosába. Tegnap kellett volna jönnie, de még nem érkezett meg. Megérkezhet akár rögtön vagy néhány nap múlva. Leült a partra a csomagokkal megrakott emberek, a hazafelé, Nyugat-Timorba tartó hallgatók, a zörgő táskahalmok, madzaggal összekötött kartondobozok, gitárzene és a tengerparti homokban lassan pisláloló tűz közé.

A hajó reggel érkezett meg. Recsegett a hullámokon, panaszkodva minden korrodálódásra, amely a törzsén éktelenkedett. Panaszkodva a monszun hullámaira, amelyek dobálták, szának izzadó testére, akiket Baliról hozott Floresbe,

Lembatára és még tovább, Timorra – a Kis-Szunda-szigetek legnagyobb szigetére, és innen északra, Ambon irányába, Celebesz északi részére és vissza délre.

A hajóút során átesett egy gyorsított *tetun* orvosi tanfolyamon, amikor valaki hozott egy kiszáradt, saját hányásában fekvő csecsemőt, a Nestlé következő áldozatát. „A mi tápszereink olyan egészségesek, mint az anyatej” – ígérik a reklámok az egész világon (nem csak a gazdag Északon), amelyekben a fehér por rágogása megvilágítja az üvegből tápláló anya sötét bőrét, de a plakáton senki nem említi, hogy a port felforralt vízzel kell elkeverni, amit először be kell szerezni, épp úgy, mint a tűzifát, a gázt vagy a tüzelőanyagot a sütőhöz.

Belenyomnak a kezébe egy sápadt, izzadó gyereket. Még azt sem tudja, hogyan tartsa, és hogy gyógyítsa meg. A gyerek fehér habot hány. A körülötte lévő sötétségben alig rajzolódik ki az őt bámuló arcok csoportja.

Fogta a sztetoszkópot, és azt mondta magának, *dokter bedah*, mert látta a megnyes sebeket, és okosan bölintott a fejével az ízületi gyulladástól meggörcbült végtagok felett, mintha többéves tapasztalattal rendelkező sebész lenne. Most eljött az idő, hogy kiterítse a lapjait. Nem túl jók. Csak egy marék gyógyszer és homályos elképzelése van arról, hogy kell őket használni, töredékes tudása és sztetoszkópja van – legalább azt tudja, melyik felét kell a fülbe dugni.

Az arcok a sötétben őt bámulják. Tele várakozással, ami ijesztő. Ez már nem játék, mert a körülötte lévő emberek nem játékban gondolkodnak. Az itt és mostra koncentrálnak teljes erejükből, mindig csak legfeljebb egy percre vannak a haláltól. Megígérte nekik, hogy ez az idő meghosszabbodik. Maga a létezése ezt sugallta. A gyerek nem tudja, hogy ennek elégnek kell lennie – a jelenlétének, annak, hogy mosolygott a fedélzeten, hazardírozott, és kiadta magát valakinek, aki nem volt.

Ez megijeszti őt. Elmúlik sok év, amely alatt a tudástöredékek megörlődnek a tapasztalat malmában, mielőtt az orvos megérti, hogy egyáltalán nem kivételes. Semmi sem áll közte és a halál között. Nem fontos, hány évet merült el benne, hány beteget gyógyított meg, továbbra is lehetséges, hogy az egyetlen feladata az emberek megtévesztése, hogy segítsen elfeledni, hogy távol tartsa azt a gondolatot, hogy meg kell halniuk.

A csecsemő túlélte, bár ő maga nem nagyon tudta, hogy mit csinál, de szörnyen igyekezett. Az utasok fellélegeztek, mintha ezen a rozsdás ócskavason sikerült volna túlélniük a vihart.

Ez után az éjszaka után elkezdett *tetunul* beszélni. Töredezetten és primitív módon, alig néhány mondatra korlátozottan. Nem tudta, hogy Timort most már örökre azoknak az első szavaknak a lencséjén keresztül fogja észlelni, amelyeket ezen a nyelven kimondott: „*Moras saida?*” Mi fáj? Milyen betegséged van? E két szó miatt nehéz lesz másként tekintenie a szigetre és annak lakosaira, mint a tökéletlenség lencséjén keresztül. Éppen csak a vége felé jut el a lábadozás szakaszába, és lehet, hogy az ellenállóképességnek ezzel a szenvedéssel szemben lesz a legnagyobb sikere.

De eközben még semmit nem tud erről, fürdözik a helyi dicsfényben, négy hosszú napra a hajóút fedélzeti celebjevé válik, és a további, tanácsára váró betegek sora csak megerősíti őt ebben a téves meggyőződésben.

Kupangban átszáll a kompról a rozoga *bemóra*³, amely tele van ragasztva a popkultúra távoli, nyugati sztárjainak fóliából kivágott képeivel, amelyeket a helyi követőik alkottak: szirupos Britney, Madonna, Michael. Így utazik, megsüketülve Shakira fájdalommal – bár az eladásokat ez növeli – és őszinteséggel előadott dalától:

It's alright, it's alright
The planet's split in three
'Cause, I'll keep on selling records,
And you've got your MTV

A kivilágított városban utazik, amelyet átítat a mindent körülvevő basszus, amely kopott műbőr ülések alá beszerelt hatalmas mélyládákból szól, ránéz a műszerfalra, amelyet plüssmackók serege takar. Diadalmasan szállítják tizenéves rózsaszínre, zöldre és sárgára festett hajú sofőrök, akik hangosan jelzik indonéz nyelven az egész városnak, hogy íme, ők hozzák a hatalmas orvost. Lehet, hogy ezt csak képzelem, mert már ittas, mivel mindenki barna, savanyú alkohollal kínálja. Amikor odaér a sötét úton a város határán álló faluba, már részeg, és csak a bételdió után tér magához. Mindenfelé piros nyálat köpköd, amely kiváltja a házában összezsúfolt emberek nevetését, érzi, hogy józanodik, megint leisz-sza magát a pálmaborból főzött arakból, és végül elalszik az összegyűlt emberek figyelő tekintete mellett.

Kristálytisztá elmével ébred. Gondosan megborotválkozik gyerekek asszisztálása közepette. Rizsföldek terülnek el előtte. A nap épp csak elkezdett sütni. A fény kifejező, még a zöld sem fakult ki. Lát egy öregot, aki kapával a vállán munkába siet, és feleleveníti magában Kapuściński szavait, mely szerint a munkába igyekvő paraszt egyesíti magában a világot.

Ő nem tapasztal ilyen egységet ebben a pillanatban.

Lehet, csak este tapasztalja meg, néhány száz kilométerrel odébb, az Atambuába tartó idegesítő utazás után, amely a szigetet átszelő hegyláncokra felkaptató, kanyargós úton vezetett. A városban átszáll egy rozoga *ojekre*,⁴ és két tizenéves fiú sietősen elviszi a határ felé. Kitartóan próbálnak valamit elmagyarázni a napra és az órára mutatva. Száguldanak a kanyargós úton, a töredezett aszfalton, amelyen hét évvel korábban a másik irányba, a felgyújtott Kelet-Timorból Atambuába tartottak az indonézpárti katonaság gyűjtogatói. Lassan, zsákmánnyal megrakottan haladtak, a kezük még koszos volt a koromtól, meghajoltak az elrabolt javak súlya alatt, pick-upokon generátorok alkatrészeit szállították, a hátukon rézdrót tekercseket cipeltek, semmit nem hagytak a véletlenre, módszeresen áthozták a hátukon az egész országot a határ túlsó felére. Mögöttük több mint tízezer ember vonult – azt mondták nekik, hogy az indonéz kormány vége a világ végét jelenti, hogy az indonézek után nem marad semmi, csak egy fekete lyuk a földön, fehér folt a térképen. A gyűjtogatók teljesítették az ígéretüket, útközben feldúltak minden iskolát, felgyújtották a kórházakat, meg-

³ Kisbusz.

⁴ Kismotor.

semmisítették a hidakat. Lassan mentek, de nem volt idejük megvárni, míg az általuk felgyújtott ház a folyónál teljesen leég. Ott maradt utánuk nyomként.

Ő közben egyre jobban sietett. A robogók meredek ösvényen hajtottak felfelé, mire végre a kétütemű motor nyögésének kíséretében elhagyták a csúcsot, és eltűntek a folyó menti épületek felé. Mindezt a semmiért. A határ zárva van. A sorompó elhagyatott. A határőrök már hazamentek, az őrk felakasztották a puskákat a szegre, és levették az egyenruhát. Az őrhelyen csak rendőrök maradtak, de az ő feladatuk az volt, hogy ne engedjenek át senkit. Megkönyörülnek rajta, mivel a fiúk Atambuából már rég eltűntek, a nap pedig egy pillanat alatt lebukott a hegyek mögött, amelyeket épp csak most ért el nagy nehézségek árán.

Kinyitják neki a cella ajtaját, és megengedik neki, hogy itt aludjon. Lefekszik, de valamilyen elromlott készülék nem hagyja aludni, egy hidraulikus pumpa, amely szabályos időközönként csukló hangot ad ki, amikor visszaér a vízbe. Végül a zajtól kimerülve elindul a zajforrás irányába, csak azért, hogy megtalálja a narancspálmáktól tarka gekkót, amely a szemét nyalogatja.

– *Toke-toke* – mondja a háta mögött az egyik rendőr. Szerencsét hoz.

Visszamegy a cellájába, a rendőrök kikapcsolják a generátorokat, a ventilátorok megállnak, fojtó levegő reked meg a feje fölött. Kint éjszakai rovarok vannak. Néhányuk hangja esőre emlékeztet, másoké érzéki csalódásra. Hallgatja a rácson, a majdnem a faluig húzódó erdőn, a tenger morajlásán keresztül megszárt hangokat, és eszébe jutnak Hakim Bey szavai: „és hiszen a régi, összekarcolt lemez késő éjjel lejátszva is tartogat magában valamit – a megvilágosodás kitörését, amely megvilágítja a közvetítés minden szintjét, ezáltal válva paradox módon jelenvalóvá”.

És épp csak most érzi talán a tapasztalat egységét. Bár emellett érzi a mindent körülvevő szomorúságot is.

Reggel későn nyitják meg a határt. Idegesen kering a közelében, a folyópart mentén mászkál, eljut a partra. A homokban vízből kihúzott *outriggerek*⁵ vannak felhalmozva, oldaltámaszaik az ég felé nyúlnak. Segít az egyiket behúzni a vízbe. A halász intéssel invitálja a fedélzetre.

Messze kihajóznak a tengeren. A nap elviselhetetlenül süt, és amikor végre megérkeznek a helyszínre, megkönnyebbülten ugrik a vízbe. Az aranyszínű algával benőtt korallzátony remeg a napfénytől. Mélyebbre merül. A kövek alatti üregből kibújik egy nagy sáskarák, és láttára felborzolja magát – az éles ollók védekező röppályát írnak le –, de rögtön eltűnik az odújában, mert megijedt egy közelben úszó gömbhal árnyékától. Mellette a mélyben lebeg egy tintahal; felméri értelmes szemével. Közeledni kezd hozzá, hogy jobban megnézzze. Nem kerül erőfeszítésébe, a négy szíve zöldeskék vért pumpál a tintahal aragonit csontjaiba, és feltölti a benne lévő vizet gázzal. A tintahal remegő, pszichedelikus üzenetet küldött felé. De nem volt válasz. Ez az oldal fehér maradt. Az ignorálás miatt az ideges tintahal, amikor próbálja megérinteni, gyorsan fluoreszkáló anyagot lő ki, és elúszik, tintafelhőt hagyva maga után.

A fejében lüktet az óceán, és hogy ne fulladjon meg a víz alatti világtól, a felszínre menekül a káprázatok elől.

⁵ Kenu.

A halász vigyorog, és nyújtja a kezét, behúzza az *outrigger*be. A kenu fenekén a papagájsügérek gyorsan elveszítik szivárványszínüket, csőrükkel kaparják a levegőt.

– *Timor* – mosolyog a halász, a víz alatt megbúvó zátonyra mutatva.

– *Barat?* – kérdezi az indonézt.

– *Timor Timur.*

A halász elevez a partig, és ott kirakja. A határfolyó torkolata valahol nyugaton található. Már Kelet-Timorban van. A másik oldalon találta magát, semmilyen nyomot nem hagyva maga után. De hiszen ez lehetetlen.

Egyelőre visszamegy Indonéziába – a part mentén egészen a kiszáradó folyótorkolatig. A határhídon álló katonák felé lengetik a kezüket, hadonásznak a puskákkal. Visszaint nekik, és figyelmen kívül hagyva haragos kiáltásaikat, visszamegy a cellában hagyott hátizsákjáért.

És most a határ – ügyetlenül elválasztva a körülötte lévő erdő masszájától. Gödrös út, amely cikkcakkokban vezet át a folyócska fölötti hídon, gyerekek fal-kája, akik egy dollárért meghajolnak az utasok batyui alatt.

Határállomás – átmeneti átjáró a végből a semmibe.

Hely, amely kétségbeesetten akarja megtalálni önmagát az egymásba kapaszkodó országok széttépett földrajzában.

Ott – alacsony kőházak, a hatalom széle.

Itt – barakk és a vámosok asztala hullámpala alatt elhelyezve. Emögött néhány száz métert kell menni, hogy eljussunk a semmibe: három túlázott stand kirakott krékerekkel és lefóliázott poharakban vízzel. Azt mondják, hogy ma már nem lesz autóbusz, nem lesz semmi, nincs semmi. Még ez a semmi is képes megszervezni magát.

Messziről motorok bőgését hallja, a levegőbe felszálló porfelhő úgy hat a kifáradt örökre, mint az ostorcsapás – felugranak, felhúzzák az egyenruhát, megigazítják a fegyvert, de ez sem használ sokat, mert mégiscsak úgy néznek ki, mint a csavargók, összehasonlítva azokkal, akik az ENSZ fehér járműveiről kirajzanak.

Ma ellenőrzés van a határon, ma álmok és havi jelentések szövege jön létre. Számolja a fejeket, a helyi képességek növekedését számolja. A mai *capacity* mínusz a tegnapi *capacity* – az ellenőrök a szent szót mormolják, amely legitimizálja ittlétüket. Delta. Vagyis változás. Minden azért van, hogy az ENSZ bürokratikus gépezetébe üzemanyagot termeljenek, igazolják a kifizetett béreket, prémiumokat a katonai tevékenységben elvégzett munkáért, és visszatérítsék a trópusi vidékekre tett utak költségeit, ahol ki lehet pihenni az emberi szerencsétlenség növekedése okozta stresszt.

A haladási nyilvántartást északi szépségű szőke férfi vezeti. Mosolya nem csupa megvetés – a mosolya nincs itt, biztosan Csádban, Ruandában maradt, elolvadt ezeken a túl forró helyeken, ahova teljes hévvel indult, csak azért, hogy ott elveszítse a lelkesedést.

A tiszt széles karimájú kalapot visel, a nyakában kendő, tehát először ausztrálnak nézi. Emlékeztethetné Kilgore ezredesre az *Apokalipszis most*ból, ha nem inkább Nicholson ezredesre emlékeztetné a *Híd a Kwai folyón*ból.

A katona megfagyasztja színtelen szemének pillantásával. Undorral tekint rá,

mint egy betegre vagy leprásra, mintha ichtiózisban szenvedne, vagy egy másik szörnyűségben, egy kifakult tizenkilencedik századi mouleage-ból.

Meglepetten áll meg az elmosódott íriszek látványától. Magyarázza, hogy orvos, hogy utazik... önkéntes...

Az ezredes tetőtől talpig végigméri: a cipők sárosak lettek tegnap a rizsföldön, a nadrágja szakadt, koszos a többnapos utazástól, a fehér ingjét átizzadta és az arca csíkos a portól.

– *Who are you with?* – kérdezi tagoltan a katona, megnyomva a „with”-et.

– Egyedül – válaszolja.

– Nem. Kivel. Milyen szervezettel? ENSZ? Oxfam? Plan?

– Egyedül – ismétli meg.

A tiszt elfordul. Már nem szentel neki több figyelmet. A timori őrség vezetőit figyeli, rövid megjegyzéseket tesz, amelyeket a tolmács hosszú mondatokkal helyettesít.

– Az autóbusz nem érkezett meg. El tudnátok engem dobni? – kérdezi, de senki nem néz rá, senki nem figyel rá. Egyedül van. Senki nem küldte őt. Senki nem áll mögötte.

– Dan Murphy? – A megszólított katona megismétli a kérdést a bajusza alatt. Ez semmit nem mond neki, ez senkinek semmit nem mond az egész szakaszból. Dan Murphy számukra a következő senki.

Ki áll előtted, és ki mögötted? Ki van melletted, kit ismersz, ki fizet neked?

Mert ha egyedül vagy, a hajaddal, az arcoddal, a szláv akcentusoddal, a gyűrött ingeddel és a koszos nadrágoddal, akkor egyedül maradsz.

Boldogulj. *Unauthorised* vagyunk, hogy elvigyünk az UNMIT járműveivel olyan személyeket, akik nem tartoznak a misszióhoz.

Eltűnnek, otthagya őt a porban és a homokfelhőben. Batugade ismét a kísértet-vámosok, a kifehéredő nap és a múlt lidérceinek kezébe került.

Chega! azt jelenti „elég”. Egy vaskos jelentés is ezt a nevet viseli, az indonéz megszállás alatt elkövetett szörnyűségek krónikája, egy könyv, amelyben egymás után jegyezték fel a gyilkosságokat és a holttesteket. Csak azokat a szörnyűségeket, amelyeket minden kétséget kizáróan bebizonyítottak. Minden megcáfолhatatlan bizonyítékot az 1975 és 1999 között elkövetett gyilkosságokról. Azok módját, helyét és idejét.

Batugadét ötször említik.

Bonifacio Barreto, az ellenállás tagja, a Kodim Maliana csoport és a Saka Loromonu milícia vitte el. Batugade partján gyilkolták meg, testét a tengerbe dobták. Ez 1999 májusában történt.

Ugyanebben a hónapban az indonéz hadsereg támadása során meggyilkolnak tizenhárom személyt. A holttestek problémájának megoldása ismét a Saka Loromon hadseregére maradt. A holttesteket elvitték a batugadei partra a régi portugál kikötő közelébe, homokzsákokat kötöttek rájuk, és beledobták a tengerbe. A meggyilkoltak névsora: Manuel Barros, Julio Barros, Domingos Gonçalves Pereira, José de Costa Guterres, José Abel, Francisco Paixão, Fatima Martins, Martinho Maques, José Barros Soares, Lorenço dos Santos Gomes, Joaquim

Monteiro Gonçalves, José Moniz de Cunha, Damião da Cruz és Daniel Barreto. José Barros Soares tizenkét éves volt.

Szeptember 9-én további tizenhárom, Timor függetlenségéért küzdő személyt végeztek ki – egy csoportot, amely a folyó partján bújt el. Lamberto de Sá Benevides, Abilio Marques Vicente, Augusto dos Santos Marques, José Barreto, Pedro Luis, Lucas do Santos, Luis Soares (Luis do Santos), Jeroni Lopes, Domingos Titi Mau – utasították őket, hogy térdeljenek le. Az indonéz őrmester odament, és sorban lelőtte őket. Négyen maradtak – Manuel Magalhães, Carlos Maia, Ernesto da Coli és Paul da Silva – őket külön-külön ölték meg. Manuel Magalhães és Colit először lelőtték, majd később leszúrták. Carlos Maiát késsel gyilkolták meg. Paul da Silvát többször meglőtték. Minden lövés után próbálta megadni magát.

A testüket Batugade tengerpartján ásták el.

A Halilintar hadsereg tagjai szeptember elején megölték Francisco Nafant Batugadéban.

Szeptember tizedikén a Firma milícia tagjai három szabadságharcost vezettek el házaikból Leo Lima faluba. Szeptember tizenötödikéig fogva tartották őket, amikor a kivégzésnél jelen lévő Firma-parancsnok, Joaquim Maia parancsára kettőt közülük – Jorgé Mau Loe-t és Elias Pirest – késsel meggyilkolták.

Ezek csak azok a gyilkosságok, amelyeket Batugade – egy nem túl nagy timori város – adminisztratív határain belül követtek el.

Ez biztosan láz. Forró homlokát az üvegnek támasztja, de ez sem segít. A hőség enyhült, de még nem tűnt el. Az autóbusz látványára szétrebbenek az utcákon kódorgó csoportok, egyre több az épület. Elkerülik a főváros nyugati szélén emelkedő Dili Rockot, elkerülik Tasi Tolu terminálját – ahol *bemók* és autóbuszok sora várakozik, amelyek innen indulnak az ország nyugati és dél-nyugati részére –, ők pedig haladnak tovább az egyre sűrűbb helyi épületek között. Behajtanak a körforgalomba, ahol unott rendőrök állnak Malajzia és Zimbabwe jelzésekkel. A rendőrök szemükkel követik a buszt, és sokatmondóan a pisztolyokra teszik a kezüket, figyelve, ahogy a fehér sátrak városából az autóbusz látványára kamaszok és tömött zsebű férfiak csoportja szalad ki.

Az utasok elhúzódnak az ablakoktól, valaki őt is elhúzza. Nem tudja, miért, nem engedi betuszkolni magát a kecske tőgyei és a tyúk lábai közé. Az autóbusz elhagyja a körforgalmat, amely – amennyire ki lehet olvasni a kövekkel megdobált tábláról – Nicolau Lobato nemzeti hős után kapta a nevét. Lobato, akit hároméves partizánharc után a saját bátyja árult el, szenvedések közepette halt meg, miután Prabowo Subianto hasba lőtte. Lobato fejét elküldték Suharto elnöknek. Megörült ennek az ajándéknak, olyannyira, hogy Subianto feleségül vehette az elnök lányát, és az egyik legprominensebb indonéz politikus lett belőle.

Maguk mögött hagyják a körforgalmat, és a rácsos híd túloldalára hajtanak, amely a Loes folyó feletti híd miniatúrája, elhagyják a széteső lemezházak, a szétterített, kínai írásjelekkel fedett dobozok, a szizállal tömített viskók, a hullámpalából készült konstrukciók sorát. Már a látványuktól is melegünk lesz. A folyó tele van derékig sáros emberekkel, inas, homokzsákokért hajladozó, a mocsaras patakban a rozsdás tengelyig merülő teherautóhoz mászó férfiakkal. Ez a

patak minden, ami a Comoro folyó után megmaradt – a folyó meghalt messze a parttól, kihalt, alig éled újjá a hegyekben, a belső területeken.

A túlparton kezdődtek a kőházak, a kék színű villák, amelyek romosak és elhagyatottak, a folyó menti házakhoz képest mégis tele vannak étellel, annak ellenére, hogy a település fölé magasodik az égszínkéék csempékre helyezett állati koponyákkal ijesztgető temető.

Behajtanak egy gazdagabb kerületbe. A házak sokkal gondozottabbak, legalábbis így tűnik, erre következtet az elbarikádózott ajtók közti csillogásból, a magas, homokkal körülvett kerítésekből, de még inkább a kiemelkedő farakásokból és a kerítések tetején kifeszített vadonátúj, csillogó szögesdrótokból.

Az út két párhuzamosan futó ösvényre ágazik. Az autóbusz lassít, kikerüli a homokzsákokból és fatorlaszokból készült akadályokat, a lustán figyelő katonákat, akik az ausztrál nagykövetség megerősítésére vigyáznak, a vasáruval teleagatott fiúkat, akiket hervadt rózsaszínre égetett nap, türelmetlenül várják az őrsegváltást a követség pompás épületének fénylő fehérsége alatt. A sofőr félrerántotta a kormányt, mert az útra ugrott egy kutya, amelynek első mancsa a nyakához volt ragasztva vastag ragasztószalaggal. Utána egy csapat tinédzser rajzott ki, kővel dobálva a kutyát, macsétékkel hadonászva. Egyikük megállt, és az autóbusz üvegéhez tapadt *malae-ra*⁶ bámult.

A fiú kiáltott valamit a többieknek. A kiáltást elnyelte a motor kattogása, de azok így is megálltak. Sarkon fordultak, és az elhaladó busz irányába néztek. Most már mindannyian hangtalanul mozgatták a szájukat, hogy egy pillanat múlva a távolodó jármű után fussanak. Nézte, ahogy futnak a lilásfekete füstgomolyagban, és látta, ahogy a rozsdás macsétékkel hadonásznak, megbotlanak a saját lábukban, és egymásban, majd végül szitkozódva megállnak. Tehetetlen banda, amelynek elmenekült a zsákmánya.

Ezalatt utcagyerekek egy csoportja nyugtalanságot váltott ki a sétálók, a poros utcával szemben tápiókgagyökeret áruló kofák, a piszkos vízben áztatott temphekockákat árulók között. Elkezdték összeszedni a portékájukat, és elbújni az egyre növekvő és közeledő fiúcsoport elől.

Tehetetlenül nézte az eseményeket, nem ilyen fogadtatásra számított. Megtörtén össze kellett húznia magát, elbújni a fotelek között, amikor a dühöngő csoporton keresztül áthajtott az újdonságtól csillogó Dahon összecusukható biciklin egy zsíros, kopaszodó, verejtéktől gyöngyöző *malae*. A varázslat elillant – a csoport, amely meg akart ölni, hirtelen értetlenül megállt. Vajon utána futottak kíváncsiságtól, gyűlölettől fűtve, valamilyen eseményre várva, vagy csak a soron következő fehérre festett autókaraván után? Vajon barátságosan integettek a macsétékkel, vagy ezek ugyanazok a macséték voltak, amelyekről az országban tudósítók írtak: „Kelet-Timorban a macséték és az sms-ek irányítanak”?

Nem tudja megmondani, de egyet biztosan tudott: a láza emelkedett, hányinger kezdte bolygatni a gyomrát, váltakozva öntötte el a forróság és a hideg veríték. Ide-oda rángatta, az elméje ellenségként fogta fel a környezetét, hogy egy pillanat múlva úgy érezkelje Dilit, mint minden más ázsiai várost, amelyben eddig járt. Nem vette észre, amikor az autóbusz megállt, és valaki ledobta a tetőről

⁶ *Malae*-nak nevezik az idegeneket Kelet-Timorban.

a hátizsákját. A kapun, amely előtt kitették, egy kis kék tábla hirdette: BAIRO PITE CLINIC.

Érzi, hogy nedves a talpa; felemeli. A vizesárokban áll, amely a kis parcellákra osztott zsúfolt barakkok között vezet. Hirtelen leszáll az alkony. A város megváltozik. Egy pillanatig csend van és sötétség. Néhány másodperc múlva a sötétség szertefoszlik a petróleumlámpák, a generátorokban égő kőolaj bűzében, a haldokló gépek ritmusára lüktető fény zajában. A gépek azonban nem boldogulnak, csak egy pillanatig nincs sötétség. Az utcák egy rövid időre ragyognak fel, ami után az áram leáll, a kifulladt elektromos hálózat szétesik, és minden fény kialszik.

A klinika előtt áll. Senki nem várja. Egy pillanatig áll ott, és végre megérti, hogy a fiúk, akik utána futottak a macsétékkel hadonászva, nem akarták bántani. Nem akarták üdvözölni. Vele szemben és mellette rohantak. Csak ürügy volt. A város nem volt sem ellenséges, sem barátságos. A városnak közömbös volt.

Felveszi a hátizsákját, és elindul a fény irányába. A sötétben megy, és nem lát semmit. Más érzékeit kell használnia. A többit elképzelnie. Ettől a pillanattól kezdve ez már így lesz végig.

KOCSIS ADRIENN fordítása

EGY IRÁNYADÓ MŰFAJ

A lengyel riport a XX-XXI. század fordulóján

2015-ben a fehérorosz író és újságíró, kiváló (oroszul írt) riportok¹ szerzője, Szwetlana Alekszijejics (1948) kapta az irodalmi Nobel-díjat „többszólamú írásaiért, amelyekben a jelenkor szenvedéseinek és a bátorságnak állított emlékművet”.² 2017-ben Cezary Łazarewicz *Zeby nie było śladów* (Csak ne maradjanak nyomok) című, Grzegorz Przemysław³ halálát feldolgozó riportkötete nyerte el a lengyel irodalmi élet legrangosabb kitüntetését, a Nike-díjat. A díjat annak húszéves története folyamán először ítélték oda tényirodalmi műnek.

Az, hogy egymás mellé helyezzük a két díjat, nem támasztja alá az állítást, mely szerint a lengyel irodalmi élet követi a világirodalmi trendeket. Ám fel kell hívnia a figyelmet arra a folyamatra, amely párhuzamosan megy végbe a világirodalomban és a lengyel irodalomban, miszerint egyenértékűnek kezelik a riportirodalmat a szépirodalommal. Alekszijejics volt az első riportter-író, aki elnyerte a Nobel-díjat, a Nike esetében (amellyel „az év legjobb könyvét, különös tekintettel a regényre” jutalmazták) már a XXI. század elején megfigyelhető a preferencia tágitása: 2005-ben történt először, hogy riportkötet (Kapuściński *Utazások Hérodotoszsal* című műve) kapta a közönségdíjat – 2007-ben pedig a kitüntetés egy külön, hivatalos zsűrijének díját Mariusz Szczygieł *Gottlandjának* ítélték oda. Emellett más irodalmi díjakra – Gdynia-díj, Angelus-díj (ezzel a legjobb közép-európai könyvet jutalmazták), Gombrowicz-díj – is évek óta jelölnek riportirodalmi műveket, anélkül, hogy bizonygatnák, ezek egyenértékűek a szépirodalmi szövegekkel.

Az irodalom rendszere tehát befogadta a riportot. A műfaj rendszerint szerepel a „fontos műveket” számba vevő éves összegzésekben, és az elmúlt harminc évben minden létező irodalomtörténeti szintézisnek figyelembe kellett vennie a regényt, a drámát, az esszé- és versesköteteket mellett, de nemcsak mint egyenjogú, hanem mint domináns műfajt. A XXI. század második évtizedében a riport vált ugyanis – így hangzik a jelen cikk első tézise – a lengyel irodalmi élet kulcsműfajává. Ez az új pozíció – és ez a második tézis – abból fakad, hogy értékelik a riportnak a nyilvános kommunikációra gyakorolt hatását, illetve elismerik: a riport elválaszthatatlan tulajdonsága a szépirodalmi jelleg. Ám az (a harmadik tézis), hogy általánosan elfogadottá vált a riport irodalmi jellege, változásokat eredményez a lengyel irodalom műfajösszetételében.

¹ Műveiben a következő témákat dolgozza fel: A nők részvétele a II. világháborúban (*A háború nem asszonyi dolog/Nők a tűzvonalban*, 1985, magyar kiadás: 1988 és 2016; a háború gyerek szemmel (*Az utolsó tanúk. Gyermekként a második világháborúban* (1985/2017); a csernobili atomkatasztrófa (*Csernobili ima*, 1997/2016); a fogyasztói társadalom mint a kommunista ideológia helyettesítője (*Elhordott múltjaink*, 2013/2015). A lengyel könyvpiacra már a Nobel-díj előtt is forgalomban volt az összes könyve (*Czarne könyvkiadó*), a *Nők a tűzvonalban* című kötetért Kapuściński-díjat kapott.

² Vö. Nobelprize.org: The Nobel Prize in Literature 2015

³ Lengyel költő (1964–1983), miután az állambiztonsági szervek meggyilkolták, az ellenzékiesség egyik jelképévé vált. 1983. május 12-én Grzegorz Przemysław osztálytársaival a sikeres érettségi vizsgát ünnepelte Varsó központjában. Egyenruhás tisztek rontottak rájuk, Grzegorz kiragadták és magukkal vitték. A Jezsuita utcában berendezett államvédelmi épületbe szállították, ahol többször is kegyetlenül megverték. A fiú belső sérülései következtében két nappal később, 14-én meghalt.

1. Egy zavart keltő műfaj

Az óriási – szinte már arcátlan – leegyszerűsítés jogával élve, azt mondhatjuk, a XX. század kilencvenes évei a prózáé voltak a lengyel irodalomban, a XXI. század első évtizedét a dráma és a színház uralta, míg a második évtizedét a riport határozza meg.

Már a XXI. század első és második évtizedének fordulóján leztek a kiadók, hogy megváltoztak az olvasói preferenciák. A próza rendszerint olvasókat veszített, míg a riport egyre több mindenkint nyert meg magának. Nem egyszerűen a fogyasztói hozzáállásból következett az új hierarchia. Inkább a preferenciák követték a felfedezett értékeket. Irodalomtörténeti szempontból kijelenthetjük, hogy a XXI. század első és második évtizedének fordulóján a legfontosabb lengyel irodalmi művek között dominálnak a riportok. Többek között a következő könyveket találjuk azon riportirodalmi művek listáján, amelyek az évszázad kezdete óta valamilyen okból nagyobb visszhangnak örvendtek: Wojciech Tochman *Jakbyś kamień jadła* (*Mintha követ ettél volna*, 2002) és *Dzisiaj narzysujemy śmierć* (*Ma lerajzoljuk a halált*, 2010) című riportjai a balkáni és a ruandai népiirtás felhajtóerejeként működő, a vallás által támogatott nacionalizmusok (etnicizmusok) hirtelen berobbanásáról, illetve az élethez való visszatérés társadalmi praktikáiról; a *My z Jedwabnego* (*Mi, jedwabniek*, 2004), Anna Bikont riportja egy múltbéli rémtetttről, amely összekapcsolt egy mikrotársadalmat, és annak szükségességéről, hogy az ember beszélhessen a múltjáról, illetve a vágyról, hogy meghallgassák; Mariusz Szczygieł *Gottlandja* (2006) és a *Teremts magadnak édenkert* (2010), vagyis Csehország és a csehek története mint a hosszan kitartó totalitarizmusok története és a (majdnem beteljesült) társadalmi csoda, amelynek sikerült semlegesítenie a traumákat a kollektív identitás kialakításában; Włodzimierz Nowaktól az *Obrwód głowy* (*Fejkörfogat*, 2007) a lengyel–német viszonyról az Európai Unióba való belépés után, különös tekintettel azokra a problémákra, amelyek sosem fognak „egyesülni”, és a *Serce narodu koło przystanku* (*A nemzet szíve a megálló körül*, 2009) arról, hogy az egyesülés feltételei között hogyan szigetelődik el egyre jobban a vidéki Lengyelország; Maciej Zaremba diagnózisa az egyenlőség ideája által hajtott skandináv modernitásról (*Polski hydraulik i inne opowieści ze Szwecji, A lengyel vízvezeték-szerelő és más elbeszélések Svédországból*, 2008), valamint a társadalom biopolitikai jobbá tételéről (*Higienisci. Z dziejów eugenetiki, Higiénisták. Az eugenetika történetéről*, 2011). Valamint: Jacek Hugo-Bader *Fehér láza* (2009), vagyis egy poszt- (vagy részben neo-) kolonialista riport az orosz társadalomról, amely a Birodalom széthullása után arra ítéltetett, hogy állami segítség nélkül boldoguljon; Katarzyna Surmiak-Domańskától a *Mokradetko* (*Kis mocsár*, 2012) – megrázó riport a lengyel családi normalitásról mint arról a hagyományról, amely lehetővé teszi az apák számára, hogy kihasználják lányaik testét; Marcin Kaćki *Lepperiada* című könyve (2013) a paraszti mozgalom vezetőjéről, aki megtanulta, hogyan utánozzon más pártokat a hatalomszerzés terén; ugyanettől a szerzőtől a *Maestro. Historia milczenia* (*Maestro. A hallgatás története*, 2013), egy riport arról, hogyan molesztálta szexuálisan egy karmester hosszú éveken át a kóristafiúkat, amit a szülők és a városvezetés részben toleráltak a nemzetközi presztízs fenntartása érdekében; szintén Kaćkitól a *Białystok. Biała siła, czarna pamięć* (*Białystok. Fehér erő, fekete emlékezet*, 2015) arról, hogyan vált a zsidók emlékének megtagadása a kelet-lengyelországi nagyváros életét alakító lengyel fasizmus alapjává; Filip Springer *Miedzianka. Egy eltűnt város krónikája* (2011) című műve,⁴ amelyben bemutatja a természet hétszáz éves működését és azokat a társadalmi mítoszokat, amelyek magyarázatot adnak arra, hogy a városka eltűnt a föld színéről; szintén tőle a *13 pieter* (*13 emelet*, 2015), egy lázadó hangvételő riport a két világháború közötti és az 1989 utáni Lengyelország szerencsétlen hasonlóságairól, vagyis arról, milyen nemtörődöm volt a

⁴ Részlet olvasható belőle Mihályi Zsuzsa fordításában a *Jelenkor* 2017. októberi számában (a szerk.).

lengyel állam, amikor a lakásépítések zajlottak; Justyna Kopińska munkája, a *Czy Bóg wybaczy siostrze Bernadecie (Vajon Isten megbocsát Bernadett nővérnek?, 2015)*, oknyomozó riport egy szadista apácáról, aki totalitárius intézménnyé alakított egy árvaházat, lehetővé téve, hogy korlátlanul diszponáljon a vagyon és a gyermekek teste fölött; Marta Abramowiczról a *Zakonnice odchodzą po cichu (Az apácák csendben mennek el, 2016)* a rendekben szolgáló és aztán kilépő apácák védtelenségének jogi, társadalmi és erkölcsi körülményeiről; Beata Siemieniako *Reprywatyzując Polskę (Reprivatizálva Lengyelországot, 2017)* című riportja az 1990-ben kezdődött lengyelországi reprivatizációról, a Lengyel Népköztársaság által államosított vagyon visszaszolgáltatásától a (kitűzött céllal ellentétes módon) egyre növekvő társadalmi egyenlőtlenségekig; Mark Łuszczynától a *Mała zbrodnia. Polskie obozy koncentracyjne (Apró rémtett. A lengyel koncentrációs táborok, 2017)* – egy riport arról a kétszáz koncentrációs táborról, amelyek 1945 és 1950 között léteztek Lengyelországban, és amelyeket sikeresen töröltek az emberek emlékezetéből, amelyekben nagyjából hatvanezer áldozat (németek, opolei németek, sziléziaiak, ukránok, a hatalom számára kényelmetlen emberek) vesztette életét (kínzás közben, éhezéstől, munka közben, erőszak következtében, a hideg miatt).

Kaçki Andrzej Lepperről szóló riportja indította be azt a folyamatot, amely elsöpörte a Samoobrona (Önvédelem) pártot a politikai hadszíntérről; ugyanezen szerző *Maestro* című műve azt vonta maga után, hogy újra megvizsgálták a kórus ügyét, és kikényszerítette, hogy megváltoztassák az ügy fiatalokú tagjaival szembeni eljárásmodot; a *Mokradetko* hatására felülvizsgálták a gyermekeknek szóló pszichológiai tanácsadásról szóló nézeteket; Justyna Kopińska riportjai arra kényszerítették az illetékeseket, hogy folytassák a bírósági eljárásokat és korrigálják a jogszabályokat; Łuszczyna könyve pedig megváltoztatva a háború utáni történelemről alkotott képet. A többi könyv⁵ között is akad jó néhány, amelyek komoly nyilvános vitákat indítottak el, amelyek hatására az ítéletátlábihoz vagy a hatóságokhoz fordultak, vagy amelyek bírósági tárgyalásokhoz, illetve korábbi ítéletek revíziójához vezettek. A XXI. század második évtizedének egyetlen másik írásos műfaja sem rengette meg ennyire a kollektív tudatot, és nem kényszerítette arra az embereket, hogy felülvizsgálják nézeteiket olyan témákban, mint a lengyel családi struktúra és a szülő hatalma a gyermek felett, a lengyel katolikus egyház szexuális és nemi identitást illető arculata, a holokauszt idején való lengyel–zsidó kapcsolatok kitörölt emléke, a háború utáni lengyel–német viszony rövidtávú emlékezete, az egyház szövetsége napjainkban a kapitalista piaccal és a világi hatalommal, az egyre erősödő osztálykülönbségek, melyek kedveznek az újjászületőben lévő fasizmusnak...

Az, hogy ezek a könyvek ilyen hallatatlanul nagy hatást gyakoroltak a lengyel nyilvános kommunikációra, abból következik, hogy e művek a lengyel valóságra irányítják a figyelmet, és reményt kínálnak annak megváltoztatására, nem feledkeznek meg a gyengébbekről, felfedik a rendszer óriási közönyét, konkrét intézkedéseket sugallnak az intézményeknek, valamint azzal, hogy szemtanúk vallomásaira hivatkoznak, aktivizálják az olvasókat, és egyúttal erőteljesen támadják az általánosan megfigyelhető hozzáállást. Mindez azt jelenti, hogy a riport műfaja felbolygatja a *valóság státuszára vonatkozó* társadalmi nézeteket. Felfedi – akárcsak a szociológiai tanulmányok – a társadalmi diskurzusok szerepét az engedelmesség és a lázadás alapjainak, a közöny és a szolidaritás taktikáinak, az autoritáshoz és a hatalomhoz való viszonyoknak a formálásában. Azzal, hogy a mindennapi életet illetően is elvégzi a maga elemzését, a riport felkavarja a társadalmi metaforák, vagyis a kollektív gondolkodást rendező kulcsszavak összességének leltárát is; a szerzők vagy a társadalom alapjai szempontjából fontos, lexikalizálódott szavakat helyeznek a

⁵ A jegyzéket ki kellett volna még egészíteni sok más mellett Joanna Szczęsna, Lidia Ostalwska, Angelika Kuźniak, Krystyna Kurczab-Redlich, Paweł Smoleński, Witold Szablowski, Wojciech Jagielski, Piotr Nesterowicz, Ziemowit Szczerek riportjaival.

középpontba (megbocsátás, igazság, szülők, gondoskodás), vagy testhez álló neologizmusokat vezetnek be a közbeszédbe (mokraderko = kis mocsár, a lengyel mokradło szóból, pandrioszka = Pandóra-szelence matrjoszka-baba formában).

Nem érhetünk el változást a nyilvános kommunikációban anélkül, hogy a nyelvben változtatásokat ne eszközölnénk. A magas szinten művelt, tudatos nyelvhasználat onnan ered, hogy a XXI. századi riporternek folyamatosan gondolkodnia kell azon, hogyan tudja a nyelv segítségével összekapcsolni a szöveget a világgal. Az utóbbi időben Mariusz Szczygieł riportjai (*Projekt: prawda – A projekt: az igazság*, 2016, *Nie ma – Nincs*, 2018) és Marcin Kołodziejczyk kvázi-riportirodalmi miniprózái (*B. Opowieści z planety prowincji – B. Elbeszélések a vidék-planétáról*, 2013, *Dysforia. Przypadki mieszczan polskich – Diszfória. Lengyel polgárok esetei*, 2015, *Bardzo martwy sezon. Reportaże naoczne – Nagyon holt szezon. Szemtanú-riportok*, 2016, *Peryferyjczyk – A vidéki*, 2017) olyan szövegek, amelyek csak minimális mértékben hivatkoznak a verifikálható világra, bár közben fenntartják azt az egyértelmű szándékot, hogy a valóságot kívánják bemutatni. Ez azt jelenti, hogy a riporter-író az alapvető adatokra (melyek nemegyszer kódolva vannak, megváltoztatva, vezeték- és keresztnevek, helynevek kezdőbetűjére redukálva) korlátozza a valóság bemutatását. Ha így nézzük, akkor úgy tűnik, két dolgot mond nekünk a riport: „Milen kevés elég a nyelvből, hogy bemutassuk a világot”, és hogy „mennyire kevés is elegendő a világból ahhoz, hogy felfedezzük a valóság ábrázolásának alapelveit”. Az első mondat esetében a riport stílusának „nulla fokára” mutat rá. A második viszont a társadalom világának struktúrájára utal, és a történelmi erők nyelvi megfelelőinek kutatását jelenti. Így érthetjük Mariusz Szczygieł kijelentését is, aki a következőket mondta a riport nyelvi kialakításának alapjait illetően:

úgy vélem, a melléknevek nem maradnak meg az agyban. Minél kevesebb a melléknév, annál jobb. Ahogy Szejnert mondta: „A melléknevek olyanok, mint a *garníring*, amellyel kidekoráljuk az ételt. De a legfontosabb maga a hús és a krumpli – a főnevek és az igék”.⁶

Ha valaminek a bemutatásához elegendők a nevek és az állítmányok, vagyis a dolgok és a tevékenységek elnevezése, az azt jelenti, hogy a riport felfedi a világ emberen túli történetiségét, úgy mutat rá a tárgyakra és a történésekre mint alapvető felhajtóerőkre. A riporter-író tehát nemcsak interpretálja a valóságot, hanem felfedi az embertől független, az emberi és az emberen túli világ határán működő erők létezését. Azzal, hogy minimalizálja a nyelvet, rámutat az általunk lakott világ egyezményes voltára, és arra, milyen gyenge az egyes ember vagy egy embercsoport befolyása. Ily módon a riport ürügyé alakítja a világot: olyasvalamivé formálja, ami megelőzi a szöveget, megteremti annak feltételeit és létjogosultságát, ugyanakkor rögtön úgy is értelmezi, mint az igazság felfedését szolgáló társadalmi fikciót.

Hogy sikerült a riportirodalomnak elérnie ezt a rendkívüli pozíciót, amely egyszerre biztosítja számára a hitelességet és teszi lehetővé, hogy automatikusan kommentálja a valóság megidézésére vonatkozó riporterri módszereket? A válaszadás keretében mutogathatnánk azokra a kiváló művekre, amelyek rendkívüli jogokat eszközöltek ki a műfajnak. Emlékeztetben tartva a már említett címeket és az egyes könyvek szerepét, mégis valahol máshol keresném a választ. Úgy vélem ugyanis, hogy míg a XX. század alkonyán néhány újságtól és egyes személyektől függött a riportirodalom helyzete, addig a XXI. század második évtizedére a nyilvános kommunikációban kialakult stabil és magas pozíciója a kiterjedt intézményrendszer következménye.⁷

⁶ *Nadwyżka*. Z Mariuszem Szczygłem rozmawia Agnieszka Sowińska; Dwutygodnik, 2013.nr.3.

⁷ A hálózat nem létezhetne kiváló szerzők nélkül, ugyanakkor lehetővé teszi a sokféleséget. Ennélfelelül megfelelő feltételeket teremt a terjesztéshez és a promócióhoz. Az elmúlt húsz év riportiro-

2. A riportnak nevezett furcsa intézmény

A riport a nyolcvanas és a kilencvenes években megkérdőjelezhetetlen, ugyanakkor hagyományosan mellékes pozíciót foglalt el az irodalom rendszerében. A médiában is megvolt a maga helye: mind a televízióban (a XX. század nyolcvanas éveiben indult a *Riportexpressz* című műsor, amely a mai napig fut; 1999 óta *Riportexpressz Magazin* néven), mind a rádióban és a nyomtatott sajtóban (a legtöbb hetilapnak létezett állandó riportmelléklete). Az olyan könyvkiadói események, mint Kapuściński *A Birodalmának* (1993) vagy Hanna Krall *Dowody na istnienie (A létezés bizonyítékai)* című kötetének a bemutatója alátámasztották mindazt, amit az ember a műfajról és képviselőiről gondolt. Semmi sem jelezte előre a krízist és a változást.

A krízis a sajtó piaca felől érkezett. A kilencvenes évek végén megszűnt a napi- és hetilapok több mint fele, és amelyek megmaradtak, fokozatosan szűkítették a részlegeiket, így a riportrészlegeket is. A legolvasottabb hetilapok (*Polityka*, *Newsweek*, *Wprost*) és a legerősebb napilap (*Gazeta Wyborcza*) továbbra is közöltek riportokat, de szerényebbek voltak a megrendelések. Egyre csökkent az anyagbeszerzéshez (utazások, ott tartózkodás) elengedhetetlen intézményi támogatás. Ebben a helyzetben rengeteg tehetséges riportert fenyegetett a létbizonytalanság a piacon, akiknek debütálniuk ugyan sikerült a sajtó hasábjain, de állandó munkát már nem kaptak. Továbbra is jelentek meg írásaik heti- és napilapokban, de a megélhetéshez máshol kellett forrásokat keresniük. Úgyhogy különálló szövegek helyek egész könyveket kezdtek alkotni.

Ahogy semmi nem jelezte előre a sajtó piacának krízisét, ugyanúgy nem utalt semmi (vagy szinte semmi) arra, hogy a XXI. század első évtizedében fejlődésnek indul a riportirodalom infrastruktúrája.

A közép-európai irodalom kiadására specializálódott Czarne Könyvkiadó (amelyet Andrzej Stasiuk és Monika Sznajderman hozott létre) 2001-ben elindította *Riportirodalom* sorozatát, amely egy évtized alatt az egyik legelterjedtebb – legjobban értékelt, legnagyobb példányszámban eladott, legszínvonalasabb – könyvsorozat lett Lengyelországban. Ebben a sorozatban jelentek meg olyan szerzők művei, akiknek Európa-szerte nagy a renejmük (Szeveflana Alekszijejics, Martin Pollack), de olyan lengyel riporterek – többek között Jacek Hugo-Bader, Lidia Ostałwska, Paweł Smoleński, Mariusz Szczygieł – könyvei is, akik sajtóriportjaikról már ismertek voltak. Tízévnnyi létezés után, és azt követően, hogy erős pozíciót szereztek a piacon, a sorozat keretein belül már első könyves szerzők műveit is kiadták (ilyenek Renata Radłowska-tól a *Nowohucka Telenowela/Nowa Huta-i teleregény*, 2008, Filip Springertől a *Miedzianka. Egy eltűnt város krónikája*, 2011, vagy Mateusz Marczewskitől a *Niewidzialni/Láthatatlanok*, 2012).

Ugyanebben az évben (2001) a Varsói Egyetem Újságírástudományi Intézetében létrejött a Riportlaboratórium, melyet Marek Miller alapított. Egy évre rá (2002) a *Gazeta Wyborcza* (jelenleg közel ötszáz ezres példányszámban jelenik meg) útjára indította hetente megjelenő mellékletét, a *Duży Format. Magazyn Reporterówot (Nagy Formátum. A riporterek magazinja)*, amelynek megjelenése tömegek által várt rendszeres eseménnyé vált, ez lett a forrása a század eleji Lengyelországról való új írásmódnak, illetve ez biztosított színteret a fiatal, debütáló riporterek-íróknak.⁸ Egy évvel később (2003) rendezték meg először Bydgoszczban a *Camera Obscura* Nemzetközi Riportművészeti Fesztivált (dokumentumfilmek és riportirodalmi művek fesztiválja). Egy évre rá (2004) indult az addig csak a lengyel prózára, esszéirodalomra és filozófiára szakosodott W. A. B. Kiadó riportirodalmi

dalmának, a legkiemelkedőbb alkotók és kivételes műveik bemutatását lásd: Urszula Glenk: *Po Kapuścińskim. Szkice o reportażu*, Universitas, Krakkó, 2012.

⁸ *A Duży Format* hasábjain debütált többek között Mariusz Szczygieł, Wojciech Tochmann, Wojciech Nowak, Lidia Ostałwska, Joanna Szczesna, Angelika Kuźniak, Paweł Smoleński, Piotr Nesterowicz.

sorozata; a *Terra Incognita* címet viselő sorozatban jelentek meg többek között Wojciech Jagielski, Sven Lindquist, Tiziano Terzani, Michał Olszewski és Joanna Bator könyvei. A következő években a Znak és Sic! könyvkiadó, vagyis egy nagyobb és egy közepes kaliberű cég is létrehozta a maga riportirodalmi sorozatát.

2010-ben értek el tetőpontjukra a XXI. század első évtizedében zajló események. Akkor született meg a Riportintézet (Varsóban alapította Wojciech Tochmann, Mariusz Szczygieł és Paweł Goźliński), ezen belül létrejött a Riportiskola, és az Intézet mellett működni kezdett a Dowody na istnienie (A létezés bizonyítékai – Hanna Krall tiszteletére nevezték így) kiadó, illetve a Riportintézet székhelyének szomszédságában megnyílt a „Wrzenie Świata” (A világ forrása – Kapuściński tiszteletére kapta ezt a nevet) könyves kávézó, amelynek feladata mindenekelőtt a riportirodalmi művek terjesztése és találkozók szervezése. Ugyanebben az évben adták át első alkalommal a Ryszard Kapuściński-díjat – a varsói városvezetés alapította a *Gazeta Wyborcza* segítségével –, melyet a legjobb lengyel nyelvű vagy lengyelre fordított riportirodalmi műnek ítélnék oda.⁹ Ugyanezen év őszén (november 23–28.) rendezték az első riportfesztivált, a *Varsó fikció nélkül*, melyet közösen rendezett a Riportintézet és az állami Könyvintézet.

A riportirodalom iránt tanúsított egyre növekvő érdeklődés másoknak is nagy teret biztosított: Artur Domosławski *Kapuściński non-fiction (Háborúk és forradalmak költője)* című kötete, amely a Świat Książki kiadónál jelent meg, egy év alatt százharmincezer példányszámban kelt el; e sikerhullámot meglovagolva egy kiadó (Bertelsmann, az egyik legerősebb név a piacon) növelte a kiadott riportirodalmi művek számát, más kiadók pedig elkezdték megrendelni az ilyen műveket (vagyis fizettek a munkáért).¹⁰ Piotr Gluchowski és Jacek Hołub *Ojciec Tadeusz Rydzyk. Imperator (Tadeusz Rydzyk atya. Az imperátor)* című írása nyitotta a „Nagy Formátum Reporterei” sorozatot.¹¹ A Fabuła Fraza kiadó (Dariusz Wilczak és Dariusz Koźlanka alapította) 2015-ben elindította (a hetvenes-nyolcvanas évek népszerű könyvsorozatához kapcsolódva) az *Ekspres Reporterów (Riporterexpressz)* című havilapot, és riportirodalmi kötetek kiadását ígérte.

E mind térben, mind időben koordinálatlan tevékenységek végül egy komplett infrastruktúra létrejöttéhez vezettek. Ebbe beletartozik a riportirodalom kiadásának, terjesztésének, befogadásának, szentesítésének minden egyes láncszeme.¹²

⁹ Az első díjazottak: Jean Hatzfeld: *Strategia antylop (Antilop-stratégia)*, 2010), Szvetlana Alekszijejics: *Nők a tűzvonalban* (2011), Liao Yiwu: *Prowadzący umarłych. Opowieści prawdziwe. Chiny z perspektywy nizin spolecznych (A holtak vezetője. Igaz történetek. Kína a társadalom alján élők szemszögéből)*, 2012); az első lengyel díjazottak: Michał Olszewski: *Najlepsze buty na świecie (A világ legjobb cipője)*, 2015), Paweł Piotr Reszka: *Diabeł i tabliczka czekolady (Az ördög és egy tábla csoki)*, 2016).

¹⁰ Paweł Szwed, a kiadó főszerkesztője befektetésnek nevezte azt, ahogy a Świat Książki hozzááll a riportirodalomhoz. Lásd: A. Jakubas, P. Stasiak: Reporter schodzi z etatu, *Polityka*, 2011. 04. 11., „Néhány éve jól láthatóan megnőtt az érdeklődés a riportirodalom iránt. Mi is befektetünk ebbe a műfajba. 2011-ben nagyjából nyolcvan tényirodalmi művet tervezünk kiadni, amelyekből öt-hét könyv a mi megrendelésünkre készül.” <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/1514808,1,polski-reportaz-jak-szwedzkie-kryminaly.read> (letöltés: 2018. 06. 20.)

¹¹ Ugyanebben az évben még három riportkötet jelent meg: Maciej Zarembától a *Polski hydraulik i nowe opowieści ze Szwecji (A lengyel vízvezetékészterelő és más elbeszélések Svédországból)*, Marcin Kaćki *Maestroja* és Valerij Panyuskintól a *Luxus orosz módra*.

¹² A riportirodalom infrastruktúrájának elemzéséhez a Pierre Bourdieu által bevezetett kategóriákat fogom alkalmazni – nem feltétlenül ortodox módon. Lásd: Uő.: *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*; ford. Seregi Tamás; Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Bp., 2013. A lengyel riportirodalomra vonatkoztatva először Kaja Puto alkalmazta ezt a koncepciót; lásd: *Gatunek*, in: *Literatura polska po 1989 roku w świetle teorii Pierre'a Bourdieu. Podręcznik (Műfaj*, in: *Az 1989 utáni lengyel irodalom Pierre Bourdieu tükrében. Kézikönyv*), szerk.: G. Jankowicz, P. Marecki, M. Sowiński, Korporacja Ha!art, Krakko, 2015.

Nem nehéz észrevenni e kalendáriumban a potenciális egyeduralkodót. A 2010-es egységesített támadás eredményeképpen a Riportintézet vált dominánssá a konkurenciával szemben, ez lett a piac legerősebb játékosa és a riportról alkotott elképzelés legfontosabb megteremtője. A riválisok a másodvonalba szorultak. Ez leginkább a tíz évvel idősebb Riportlaboratóriumot érinti, amelyet Marek Miller alapított, és amely a riporter munka (multimédiás és közösségi) kísérleti iskolája.¹³ Ez roppant lényeges, mivel a Laboratórium jóval modernebb és sokkal inkább társadalmi koncepciót képvisel: a közös tevékenységek keretein belül több szempontból is plurális – szövegből, filmből és fényképekből összeálló, többszerzős, inkább a társadalmi élet különböző szálait, mint egy-egy eseményt vagy személyt érintő – riportok megalkotását propagálták. Az Intézet ezzel szemben olyan riportok megírására építette kiváló infrastruktúráját, amelyeket saját individualitásukra beállítódott egyének írnak, akik a közös történet egy-egy problematikus pontját képviselik. A kollektív és a korporációs koncepció párbajában az a változat győzelmeskedett, amely a riportírás közkedvelt művelésének kedvez.

Egyelőre viszont – a XXI. század második évtizedének végén – nincs monopolhelyzetben. Léteznek különböző (állami és magán) íróiskolák, pályázatok, kiadói sorozatok, sőt, olyan kiadók is, amelyek csak riportirodalmat adnak ki, és végül van egy komoly és több kisebb riportirodalmi díj.¹⁴ Ez az infrastruktúra a szöveg megszületésének és működésének valamennyi lépését támogatja – a poétika oktatásától, gyakornoki helyek létrehozásától, riporter utak támogatásától, szövegrészletek megjelentetésétől (napi- vagy hetilapok hasábjain) kezdve a könyvkiadáson- és terjesztésen, nyilvános viták és író-olvasó találkozók szervezésén keresztül egészen a díjak odaítéléséig. A riportok alkotói és a közreműködők, a tanárok és a kiadók, a recenzensek és zsűritagok tehát olyan helyzetet teremtettek, amelyre eddig nem volt példa a lengyel irodalom történetében: megalkották a műfaj működéséhez szükséges komplett hálózatot.

Egész találónan nevezte meg – és nem vette észre a benne rejlő veszélyeket – ezt a furcsa helyzetet Stanisław Skarżyński, amikor azt állította:

Szczygiel intézményei oly módon kapcsolták össze az alkotókat, a piacot, a klienseket és a reklámot, hogy ezek finanszírozzák a kultúrát. A riportirodalomnak megvan a maga iskolája, a maga újságja, a maga díja és a maga hősei. Vannak sikerek és vannak olyan tragédiák, mint a Domosławski Kapuściński-könyve körül kialakult botrány. Van egy fiatal riporter-generáció, vagyis van jövő. Van pénz. Van egy kitalált ellenség a fikciós irodalom alakjában [...].¹⁵

A kritikus lelkesedése elfedi a veszélyt. A túl sok „saját” (saját iskola, újság, díj, hősök) egyenes út az egyezményességhez – ahhoz, hogy az együttműködés korrupcióvá váljon, a díjak a saját jelöltek promotálási rendszerévé alakuljanak, az irodalmi kritika pedig aján-

¹³ A Laboratóriumban gyakorolt multimedialitásra jó példa az a Różycki Bazarról szóló pályázat, amelyet 2015-ben írt ki az intézmény. Az ötletgazda (M. Miller) a következőket mondta: „Célunk egy papíralapú regény, egy internetes verzió (olyan különböző betétekkel, mint rádióműsorok, dokumentum- és játékfilmek részletei), valamint egy „multiplasztikon” [kiemelés – P. Cz.], vagyis egy bódé a Różycki Bazaron, amely »jeleneteket mutat be a bazár életéből«. Marek Miller, *założyciel Laboratorium Reportażu: Co dzień świeży pieniądż*, in: *Rzeczpospolita*, 2017. 12. 27. <https://regiony.rp.pl/archiwum/17249-co-dzien-swiezy-pieniadz> (letöltés: 2018. 06. 20.) Hozzá kell azonban tenni, hogy Miller már 2005-ben gyűjteni kezdte az anyagot a Bazarról szóló multimédiás elbeszéléshez.

¹⁴ A Kapuściński-díj mellett meg kell említeni azokat a díjakat, amelyek egyértelműen előnyben részesítik a riportirodalmi műveket, mint például a Beata Pawlak-díj (2003-tól) vagy a Teresa Torańska-díj (2013 óta).

¹⁵ S. Skarżyński: *Szczygiel, Res Publica Nova*, 2014. 03. 18. <https://publica.pl/teksty/szczygiel-42255.html>, letöltés: 2018.06.10.

lási szolgáltatások cseréjének hálózata legyen. A lengyel riportirodalom esetében azonban – legalábbis egyelőre – úgy tűnik, a korróziónak kedvező feltételek inkább szerencsés módon az autonómia feltételeivé válnak. A különböző olvasóközönségre alapozó kiadók oda-vissza jó kapcsolódásokat alakítanak ki, ami kedvez a független írásnak. A felgyorsult kommunikációnak pedig az lesz a következménye, hogy a műfajról – a jellemzőiről, jogköreiről, a valósághoz való viszonyáról, a poétika lehetséges határaitól – való eszmecsere kiterjed az egész infrastrukturális hálózatra. Bárhol, ahol előkerül a riportirodalom, azonnal megfelelő körülmények jönnek létre a műfaj jellegéről folytatott vitához. Ezzel magyarázható a szerzők által megalkotott számos definíció létezése, a kanonizált könyvek listája, melyet ők állítottak össze, és az oktatási használatra íródott kézikönyvek léte.¹⁶ Az autonómiának tehát nemcsak a műfaji sajátosságok megkülönböztetése a feltétele, hanem okvetlenül szükséges hozzá az elmélet önálló megalkotása és a saját múlt projektálása is. A riportirodalomnak előre- és hátrafelé is ki kell találnia magát.

3. Az utódok megszületése

A Mariusz Szczygiel készítette *100/XX* című antológia¹⁷ vált azzá az – addig európai léptékkal nézve is példátlan – momentummá, amelyben összeért a genealógia a genológiával, vagyis a műfaj története annak elméletével.

Az először kiadott két kötet megjelenése (2014), amelyek egy évvel később egy harmadikkal is kiegészültek, a szó legteljesebb értelmében vett irodalomtörténeti önteremtés: százötven, 1900-tól 2000-ig kronologikusan rendezett szöveget tartalmaz, konkrét dátumokkal (bár a riportok nem mindig annak a konkrét évnek a leírásai). Szczygiel így beszélt erről egy, az antológiát beharangozó interjúban:

Az a gyanúm [...], hogy a riportirodalmi könyveim nem fogják kiállni az idő próbáját. Olyan sok lengyel riportert-íróról írták már, hogy a lengyel riport pápai vagy útjelzők. És ki emlékszik manapság például, hogy ki az a Zbigniew Kwiatkowski? Én is ilyen szerző leszek. Divatos, de felelhető. Úgyhogy arra gondoltam, csináljak valamit, aminek tényleg van értéke – ezt az antológiát. *Teremtettem magamnak egy gyermeket.* [Kiemelés – P. Cz.]¹⁸

Ebben a szerény meghatározásban, miszerint ez egy „gyermek”, nem is az az érdekes, hogy egy hatalmas, összességében majdnem háromezer oldalt kitevő antológiára utal. Sokkal érdekesebbnek tűnik a családi kötelék jelölése – ez a már-már perverz szófordulat. Szczygiel ugyanis egy olyan gyűjteményt nevez a gyermekének, amelyben Korczaktól,

¹⁶ A riport megalkotása, a műfajra való gyakorlati reagálás és a társadalom vizsgálata közötti kapcsolat erőteljesen megjelenik a *Laboratorium Reportażu. Metoda, praktyka, wizja (Riportlaboratorium. Módszer, gyakorlat, vízió)*, szerk.: I. Dimitrijević, Wydawnictwa UW, Varsó, 2017) című tankönyvben, amely a Marek Miller létrehozta Riportlaboratorium munkájának keretében jött létre. A szerzők ezt írják a könyvről: „A cikkek [...] a következőképpen határozzák meg a Laboratorium kutatási területét: közös munka a szöveggel, a téma multimediális elbeszélése [...]. Azt a meggyőződést fejezik ki, miszerint az újságírás művészet, a riportert-írói munka pedig összeköti az eredeti alkotás vonásait a szépirodalommal, a filmmel és a színházzal, valamint a társadalom- és bölcsészettudomány: a szociológia, az antropológia, a pszichológia és a történelem kutatási eredményeivel.” A közreműködők között találunk írókat (Marek Miller, Piotr Wojciechowski, Marek Kochan), rádiósokat (Janina Jankowska, Janusz Deblessem), fényképészt (Waldemar Zdrojewski), színészt (Zbigniew Paterak).

¹⁷ *Antologia polskiego reportażu XX wieku – 100/XX*, 1. kötet: 1901–1965, 2. kötet: 1966–2000, szerk.: M. Szczygiel, Czarne Wołowice, 2014.

¹⁸ *Nadwyżka...*

Reymonttól, Żeromskitól kezdve Paradowskin, Nałkowskán, Krzywickán és Wańkowiczon át egészen Ostafowskiáig, Tochmannig, Włodzimierz Nowakig és Jagielskiig ível a szerzők listája. Szóval ez a gyermek leginkább „szülőkkkel” van tele.

Ez a hatalmas mű, amely óriási szelektálási és szerkesztői munka gyümölcse, egyben a „családtörténet” megalkotásának, vagyis utódnemzésnek is bizonyul. Túl széles az antológia merítése ahhoz, hogy elemezni lehessen. A „hogyan mutatja be az antológia a szerzőket?” érdekesebbnek tűnik a „ki került bele?” kérdésnél.

Minden szöveg elé került kétoldalas életrajz, melyeket Szczygiel írt. Az életrajzokban összefonódnak a szerényen adagolt adatok a címszavakban közölt információkkal a művek témáiról vagy különleges értékéről. Ha valami elgondolkodtat, az az, hogy minden életrajzba bekerült az adott szerző önreferenciális megszólalása a riport forrásairól, a reporter igazsághoz való viszonyáról és feladatairól. Ezek a megjegyzések – a rövid megnyilvánulások poétikájának megfelelően – elég elcsépeltek. De sosem hiányoznak. Szczygiel inkább bánik fukarul az életrajzi adatokkal, csak egy válogatást közöl a szerzők irodalmi életművéből, de szinte kivétel nélkül érinti az adott író riportra vonatkozó nézeteit. Ezek határozták meg az előszók poétikáját. És ezeknek köszönhető a bevezetők címe is: „Hatékony riport” (Ewa Szelburg-Zarembina), „Mániába torkolló aprólékosság” (Zbigniew Uniłowski), „Irodalmi fényképész” (Konrad Wrzos), „Újsághirdetések nyomán” (Antoni Słonimski), „Az átlagos olvasó átlagos képviselője” (Ferdynand Goetel), „A riport mint hivatali beadvány” (Franciszek Gil), „Látni, ellenőrizni, visszatükrözni, megállapítani” (Józef Mackiewicz), „Értve értékelni” (Zbigniew Kwiatkowski) – ezeket a címeket az első kötetben találjuk; és íme néhány a másodikból: „Meghallgatni, alánézni” (Janusz Roszko), „Türelmesen gyűjtsd a szétszórt apróságokat” (Małgorzata Szejnert), „Kerüld a sajátos perspektívát” (Ewa Szymańska), „Jog az emberek életének felforgatásához” (Krzysztof Kąkolewski), „Sok szerző sok hős” (Marek Miller és csapata), „Kigúnyolni a tényeket” (Michał Ogórek), „Az események titkára” (Andrzej Mularczyk).

A nézetekből, amelyeket kifejtettek a szerzők, nem tudunk felállítani semmiféle normatív poétikát, bár bizonyos vélemények (megfelelés a tényeknek, az általánosításhoz való jog, ellenőrzés, beavatkozás a társadalmi viszonyokba) megteremtik a konszenzust. A közös tudást nem akadályozza a tények és az általánosítás vagy az eseményekhez való hűség és a beavatkozás közötti lehetséges konfliktus. Hanem épphogy a – gyengébbek védelme érdekében való közbeavatkozásként értendő – morális szennvedély tűnik az egész antológiát tekintve a legnyomósabb érveknek a riport létezésére. Nem az „igazság” és nem „az események szolgálatába állított irodalmiság”, hanem éppen az interpelláció „szolgálat” és „hatékonyasága” bizonyul a riportirodalom definíciója legfontosabb összetevőjének. Az antológia fényében e műfaj más módon nyúl bele a valóságba, mint a fikciós irodalom, arra a meggyőződésre támaszkodva, hogy így lehetséges változásokat előidézni a társadalmi erőviszonyokban.

Ezt a meggyőződést már önmagukban a kötetben szereplő nevek is alátámasztják, melyek között – ha az első kötetet nézzük – túlnyomó többségben vannak a XX. század első felének jelentős vagy kiváló írói: Korczak, Sieroszewski, Konopnicka, Reymont, Kaden, Żeromski, Paradowski, Iłakowiczówna.¹⁹ Nem az az érdekes, hogy ezek az írók riportjaik írása okán kifejtették nézeteiket a műfajt és annak specifikumait illetően. Az tűnik izgalmasnak, hogy egyikük sem magyarázkodik, amiért eredeti területükről a riport felé mozdultak el. Egyikük sem mutat rá arra, hogy feltétlenül szükséges lenne valamiféle többlet kompetenciákra szert tenni vagy tanulódót tölteni egy mester mellett. Problémamentes az átmenet: az írók úgy vélik, a riport az irodalom egy fajtája, amely annyiban különbözik a fikciótól, hogy értékeli a világot leíró valóságos adatokat. Ebből

¹⁹ Arról, hogy a riport folyamatosan jelen van a XX. századi lengyel irodalomban lásd még: Z. Ziątek: *Wiek dokumentu. Inspiracje dokumentarne w prozie współczesnej (A dokumentum százada. Dokumentarista inspirációk a kortárs prózában)*, Wydawnictwo IBL PAN, Varsó, 1999.

következik, hogy az évszázad első felében egy szépíró gond nélkül *vált riporterre*, bár általában csak egyetlen szöveg erejéig. Csak a háború után szilárdult meg a külön szakértőként értelmezett, az anyagok beszerzésében és az írásban jártas riporter szakmája és annak specifikumai. Olyan hatalmas személyiségek – Hanna Krall, Ryszard Kapuściński, Krzysztof Kąkolewski, Marian Brandys – törték át ezt az elszigeteltséget a hetvenes években, akik munkásságukkal megcáfolták annak értelmét, hogy határokat húzzunk a műfajok közé. Nekik és követőiknek köszönhetően úgy tűnik, a műfaj visszatér a szabadság forrásaihoz: ha a második világháború előtt egy író (gond nélkül) riporterre tudott lenni, akkor a XXI. században egy *riporter is lehet íróvá* (nem minden nehézség nélkül).

Az antológia tehát azt a meggyőződést erősíti, hogy bárki képes riportot írni, és hogy már maga az írás szükségszerűen oda vezet, hogy a szerző kidolgozza saját maga számára a műfaj definícióját. Valami másban rejlik a történelmi különbség. A két világháború közötti időszakban meghatározott céllal születtek a riportok, mivel a szerzőt megérintette egy konkrét ügy – egy gazdasági sérelem, igazságtalan bírósági ítélet, vagy hogy az intézményrendszer elhanyagolta az embert. A XX-XXI. század fordulója riporterének még annál is több joga van az érdek nélküli íráshoz, mint az irodalmisághoz. Ha egy irodalmi szöveg különösebb ok és jól látható cél nélkül jön létre, a riport pedig irodalmi jelleget ölt, akkor éppen ilyenek – ok nélkülinek és céltalannak – kell lennie a riportnak.

4. A rendszer megváltozása

Néhányszor esett már szó az eddigi eszmefuttatásban arról, hogy a riportot a lengyel kultúrában nem az úgynevezett szépirodalomtól teljesen különálló műfajként, hanem olyan művészeti ágazatként tartják számon, amely összeköti a hiteles tudást a „magas irodalommal”. Senki sem kérdőjelezi meg a hitelességet, amikor stilisztikai fogásokra, narrációs összeillesztésekre és vágásokra, a szereplők belső monológjaira, kiinduló tézisekre vagy hatásvadász pontokra bukkan egy non-fiction szövegben. Lássunk néhány definíciót, melyeket a szerzők alkottak meg:

Hanna Krall: „Én sűrítetek, sok-sok mondatból csinállok egyet. Lehet, hogy ez a mondat valójában el sem hangzott, mégis igazabb, mint amit kimondtak. A centrifuga működésére emlékeztet ez a módszer.”²⁰

Wojciech Tochmann: „A tények szentek. [Minden, ami nem konkrétum – P. Cz. jegyzete] csak a benyomásom. Valódi megszólalásokat idézek. De szelektálok közöttük.”²¹

Mariusz Szczygieł: „Két szent alapszabálya van a riportnak: nem lehet unalmas és nem lehet sértő.”²²

M. Szczygieł a szubjektív igazságról: „Becsületesen (hazugság nélkül) kell megírni egy riportot, ugyanakkor sosem lesz objektív. Ez a leginkább szubjektív újságírói műfaj, mivel az én szemem látja, az én fülem hallja, az én fejem ismételteti magában, és nem valaki másé. [...] A riport az adott riporter verziója egy adott témáról. Felejtjük el az objektivitást.”²³

²⁰ M. Miller: *Reportérów sposób na życie*, Varsó, 1983, 278–279.

²¹ *Dramaturgia uczuć (Az érzések dramaturgiája)*, Katarzyna Bielias beszélgetése, *Gazeta Wyborcza*, 1997. 04. 13.

²² *Reportaż z kluczem (Kulcs a riportozhoz)*, in: *Newsweek*, 2010. 03. 20.

²³ Lásd: <http://lubimyczytac.pl/dyskusja/154/1685/odpowiedzi-autora-wywiad-z-mariuszem-szczygielem> (letöltés: 2018. 07. 20.)

Maciej Zaremba Bielawski: „A szövegeim két műfaj keverékei. [...] Ez kockázatos módszer. [...] De amikor sikerül, nagyon sok mindent lehet koncentrált formában elmondani valamiről. Nem tudom, honnan jött ez nálam. Nem volt tanárom. Természetesen olvastam Kapuścińskit, Krallt egészen biztosan, Szejnertet. Esszéista-riporter korcs vagyok.”²⁴

„Szelektálás”, „tetszetősség”, „sűrítés”, „koncentráció”, „keverés” – a leggyakrabban előforduló meghatározások. A tények valódiak maradnak, a kompozíció (az események és szereplők kiválasztása) a szerző műve. Az, hogy ennyire elfogadottak benne a világ leírására szolgáló metódusok, *irányadó műfajjává* tette a riportot. Többféle értelemben. Először is, a világban és Lengyelországban zajló történések hiteles leírásaként kielégíti az ember tudásszomját, és segít, hogy eligazodjon a valóságban; e könyvek alaposan tanulmányozzák a háborúkat, politikai és gazdasági konfliktusokat, az államokban vagy városokban zajló eseményeket, illetve a kortárs világ megértéséhez szükséges kulcsként jelenítik meg ezeket. Másrészt pedig a riportirodalom identitása is irányadóvá válik: általában úgy értelmezik a műfajt, mint ami a tényszerű eseményeket mutatja be a szövegben, amelyért a szerző felelősséget vállal, és amelyet az olvasók a valóságra tudnak vonatkoztatni; a műfaj illetően meghatározása nem zár ki szinte semmit, vagyis hozzávetőleges, nem meghatározott, nem normatív (ahogy az irodalom egésze). Harmadrészt, a riport az irányadó központi szerepét is betölti a megváltozott irodalmi rendszerben.

Nem abból következik az új szerep, hogy a riportirodalom precíz meghatározásra tett szert, hanem éppen ellenkezőleg, abból, hogy kivívta magának a jogot a kevert státuszhoz. Olyan sokáig merített a regény, a dokumentarista műfajok, a publicisztika és az emlékiratok műfajából, hogy végül egyértelművé vált, hogy ugyanúgy lehet definiálni, mint az irodalmat.²⁵ Ily módon könnyedén kibővíthető az identitása. Am mégsem határtalan ez az identitás. A R riportintézet sikereiről szóló, már idézett, lelkes vélemény utolsó mondatában megjelenik egy „kitalált ellenség”, amely a „fikciós irodalom” formáját ölti magára.²⁶ Ez a mondat, bármennyire hangzatos is, csak harmadrészben igaz. Amikor a riportírók a tények jelentőségéről beszélnek, a fikciót mindig mint szövetségest, és nem mint ellenséget emlegetik:

Małgorzata Szejnert: „El kell gondolkodni, hogy mit válasszon ki az ember abból a hatalmas testből, ami a téma, hogy valami emészthető és érdekes maradjon belőle, ugyanakkor minden benne is legyen. [...] Nem szándékozunk sem szociológiai tanulmányokat készíteni, sem publicisztikát írni. Muszáj [...] választani.”²⁷

Włodzimierz Nowak: „R riportot írok, nem elemzést vagy történelmi értekezést.”²⁸

²⁴ *Jestem Szwedem (Svéd vagyok)*, in: K. Naskowska: *Wygności z kraju. Szwedzki azyl (A kiket elűldöztek az országból. A svéd menedék)*, J. Halender rajaival, Wydawnictwo Agora, Varsó, 2017, 184–185.

²⁵ Lásd: *Nadwyżka...*: „A riport olyan történet, amely valóban megtörtént [...]. És gondolkodásra kell, hogy késztesen. Ha nem késztet gondolkodásra, nem is lényeges. A riport arról szól, amiről szól, de valami másról is. Szóval megvan benne az, amit Hanna Krall többletnek nevez.” Érdekes megfigyelni, hogy Szczygiel itt merít a riport definíció szerinti hagyományából („történet, amely tényleg megtörtént”) és a posztstrukturalista koncepció irodalomfelfogásából is (gondolkodásra késztet, többletjelentést hoz létre).

²⁶ S. Skarzyński: *Szczwany Szczygieł...*

²⁷ A. Wójcicka: *Reportery bez fikcji. Rozmowy z polskimi reporterami (Riporterek fikció nélkül. Beszélgetés lengyel riportírókkal)*, J. Brykczynski fotóival, Czarne, Wołowiec, 2011, 21.

²⁸ Uo., 128.

Mariusz Szczygiel: „Természetesen fenemód nehéz egyszerre megmaradni a tényeknél, és irodalmi formát is adni mindennek. De a riportnak igaznak és szépnek is kell lennie.”²⁹

Azt látjuk tehát, hogy *manapság a riport nem egy, hanem kétféle írásmóddal helyezi szembe magát*: „a tényeknél maradás” megkülönbözteti a fikciós irodalomtól, a „szépség” követelményének figyelembevétele pedig a dokumentarista műfajtól. Ez a kettős megkülönböztetés (amely a kettős kölcsönzés alakját is magára ölti) az oka, hogy a riport harmadik konkurensként jelenik meg a valóságért folytatott harcban. A műfaj az egész XX. században egy stabil dichotómia keretein belül működött:³⁰

fikciós irodalom – riportirodalom

Manapság ez a dichotómia hármas szerződéssé alakult:

fikciós irodalom – riportirodalom – dokumentarista műfajok

A változás következtében *a riportirodalom a műfajrendszer középpontjába került*. A XXI. századi lengyel írásbeliség olyan formájává vált, amely irányítja a dokumentarizmus és az irodalmiság pólusait, és amely az autonómia és a közbeavatkozás összekapcsolásának ideális verzióját mutatja be. Mégsem abból következik páratlan karrierje, hogy az utolsó dokumentarista műfaj a túlzásba vitt fikció világában (az igazság az igazság utáni világban), vagy hogy az első olyan fikciós irodalmi műfaj, amely képes kitartani a tényekhez való hűség mellett. Központi műfajjává vált, mivel annak köszönhetően, hogy összeköti a dokumentarizmust az irodalmisággal, többet mutat a valóságnál. A valóság születését mutatja be.

5. A lengyel riportiskola

A lengyel riportirodalom rengeteg témára szakosodott. Ilyenek a háborúk (W. Jagielski), a posztszovjet Oroszország (J. Hugo-Bader, K. Kurczab-Rdelich, M. Wilk, I. Miecik, J. Morawiecki), Kelet-Közép-Európa (M. Szczygiel, K. Varga, Z. Szczerak, M. Termer), a skandináv országok (M. Zaremba, K. Tubylewicz). A műfajnak is számos variánsa létezik, amelyekre egy-egy szerző specializálódott: itt említhetjük Justyna Kopińska kiváló oknyomozó riportjait, Małgorzata Rejmer és Joanna Czczott „városos” szövegeit, Cezary Łazarewicz történelmi-bűnügyi műveit, Olga Gitkiewicz, Konrad Oprzędek, Joanna Kuciel-Frydryszak és mások gazdasági írásait.³¹ Am ha a következő tézisből indulunk ki,

²⁹ Uo., 172.

³⁰ A XX. századi irodalomtörténetben az a szemlélet bizonyult a legtartósabbnak, amely a riportot a fikcióval való relációban (és szembenállásban) értelmezi, lásd: Z. Ziątek: Dwa dwudziestolecia, literaura jako reportaż i reportaż jako literatura (Kettős húsz év: Az irodalom mint riport, a riport mint irodalom), in: *Nowe dwudziestolecie (1989–2009). Rozpoznania, hierarchie, perspektywy (Az elmúlt húsz év, 1989–2009. Felismerések, hierarchiák, perspektívák)*, szerk.: H. Gosk, Domy Wydawniczy Elipsa, Varsó, 2010: „A riport [fejlődése a két világháború közötti időszakban – P. Cz. megjegyzése] visszafordíthatatlanul elindult az irodalom felé [...]”, ma pedig „mintha nem létezhette az irodalmiként meghatározott értékek szféráján kívül.”, 359–360.

³¹ Az elmúlt években különösen dinamikusan fejlődik a – munkaügyi feltételekre (melyek folyamatosan változnak a történelem folyamán, és lokálisan rögzülnek) összpontosító – gazdasági riport. A fontosabb címek közül mindenképpen meg kell említeni a következőket: K. Fejfer: *Zawód. Opowieści o pracy w Polsce. To o nas (Foglalkozás. Elbeszélések a munkáról Lengyelországban. Ez róltunk szól)*, Czerwone i Czarne, Varsó, 2017, O. Gitkiewicz: *Nie haribi (Nem szégyen)*, Dowody na

másképp is beállíthatjuk az elmúlt két évtized lengyel riportirodalmát: *a lengyel riportiskola felfedezte a társadalmi világok sokféleségét és azt, hogy mennyire problematikusak a köztük húzódo határok*.

Egyértelmű, hogy több tucat határ húzódik a társadalomban, melyek elválasztják egymástól a gazdagok és a szegények, a felnőttek és a gyerekek, a férfiak és a nők, a városiak és a falusiak világát. A felfedezés, amelyet a riportirodalom tett, a határok státuszára vonatkozik: vannak köztük áthatolhatók és áthatolhatatlanok. E felfedezés nyomán vetődtek fel a következő kérdések: mi dönti el, mennyire erős egy határ? Ki állítja fel: az egyén, a közösség, a hagyomány, a média, a pénz, a jog? Mindenki alárendelődik a határoknak, de vajon egyenlő mértékben? Belülről vagy kívülről történik a határ megvonása? A gazdasági átalakulás szülte e kérdéseket, a folyamat megfigyelése meggyőzte az embereket, hogy lehet, hogy az ember nem él az adott világban, de meghatározza annak szabályait, ám ugyanígy lehet tartozni egy világhoz anélkül, hogy meg tudnánk azt változtatni, vagy ki tudnánk lépni belőle. Ha követjük a társadalmi világokat elválasztó határokat, felfedjük a valóságalkotás szabályait. Nem az alkotja meg ugyanis a valóságot, aki (anyagi értelemben) létrehozza, hanem az, aki a szabályait diktálja, meghatározza az identitását, kijelöli a törvényeit.

A fenti problémák felfedése etikai küldetést adott a riportirodalomnak, és irodalmi tényfeltáró jelleggel ruházta fel. Ugyanis csak a társadalmi világok létrejöttére vonatkozóan nyert értelmet a riport kettős identitása: a riportter-íróknak ahhoz, hogy bemutassanak egy konkrét esetet, el kell mélyedniük a tényekben, ahhoz pedig, hogy megvilágítsák, nem egyenlő mértékben férnek hozzá az emberek a valósághoz, ki kellett terjeszteniük a fabulát az adott világ és peremvidékei lakosai közötti viszonyokra.

Hogy rátaláltak erre a kihívásra, és el is fogadták, azt eredményezte, hogy egyre erősebbé váltak a riportirodalom műfaji és etikai paraméterei, ennek következtében pedig megszületett a „lengyel riportiskola”. A meghatározás magában foglalja azokat a fiatal riportter-írókat, akik a XX. század végén debütáltak (Artur Domosławski, Jacek Hugo-Bader, Wojciech Jagielski, Irena Morawska, Lidia Ostalowska, Mariusz Szczygieł, Wojciech Tochmann), és követőiket, akik különböző mesterek (H. Krall, R. Kapuściński, J. Kuśmierek, M. Szejnert) nyomán más-más típusú riportirodalmat művelnek. Az általuk alkalmazott poétikák közös nevezői a következők: 1) a társadalmi tények széles körű – a nézeteket, szokásokat és érzelmeket is figyelembe vevő – értelmezése; 2) az irodalmiságról mint a dokumentarizmus mellett a valóság bemutatásának médiumáról alkotott felfogás; 3) tartózkodás az értékítéletektől és az olyan események bemutatásától, amelyek erőteljesen és egyértelműen hatással vannak az olvasó ítéletére; 4) a koloniális poétika ironikus használata a Közép-Európában kialakult, a kapitalizmust és a demokráciát illető civilizációs különbségek leírására; 5) a fejlődő országokban (Mexikó, Dél-Amerika, Ázsia) zajló folyamatoknak az Első világ lehetséges jövőjeként való bemutatása.

Mely világokat kutatták különös alaposággal a riportter-írók? Mindenekelőtt a saját valóságuk jött számításba, amelybe beleszületett az ember, és mindaz, ami ahhoz tartozik: a mikrotársadalmak (a család, a munkahelyi társaság, az intézmény, a társadalmi osztály, a hitközség), a régiók (a fejletlenebbek, a visszamaradottak, amelyek nem önálló), a vá-

istnienie, Varsó, 2017, C. Łazarewicz: *Tu mówi Polska (Itt Lengyelország beszél)*, Czarne, Wołowiec, 2017, K. Oprzędek: *Polak sprzedaje zmysły (A lengyelek eladják érzékzserveiket)*, Dowody na istnienie, Varsó, 2017, J. Kuciel-Frydryszak: *Służące do wszystkiego (Mindenne alkalmas)*, Marginesy, Varsó, 2018, M. Maderska: *Aleja włóknianek (A textilmunkások sugárútja)*, Czarne, Wołowiec, 2018, M. Rabi: *Życie na miarę. Odzieżowe niewolnictwo (Méretre szabott élet. A ruhaipar rabszolgái)*, W. A. B, Varsó, 2016, M. Szymanik: *Urobieni. Reportaże o pracy (Aüket megmunkálták. Riportok a munkáról)*, Czarne, Wołowiec, 2018, A. Wiatr: *Betrojerincki. Reportaże o pracy opikuńczej (bez)na dziei (Au-pairek. Riportok a nevelómunka remény[telen]ségéről)*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Varsó, 2017.

rosok (amelyeknek megvan a maguk sötét titka vagy kifejezett identitása), végül a makro-régiók (mint Közép-Európa és annak helye az Európai Unióban).

Ilyen – a társadalmi világok összetettségének növekvő foka által kijelölt – sorrendben tárgyalhatjuk a kilencvenes évektől kezdve született legfontosabb riportokat. Mivel azonban ez külön kötetet érdemlő feladat, az alábbi gondolatmenet arra korlátozódik, hogy röviden bemutassa a belső perifériákat, mert ennek a valóságnak a felfedezése vált a rendszerváltás idején a riportirodalom első kihívásává.

6. Új kihívások

Másképp megfogalmazva így hangozhatna a lengyel riportiskolára vonatkozó előbbi állítás: az új riportirodalom a társadalmi világok egyenlőtlenégeinek kihívását fogalmazta meg.

A kilencvenes évek elején egyáltalán nem kellett ilyen kihívással szembenézniük a riporter-íróknak. Először bukdácsolniuk kellett a valóságban, hogy megértsék, az, amit látnak, nem minden. Akkor botlottak meg először, amikor a kilencvenes évek derekán bemutaták egész Lengyelországot, különös tekintettel a kisvárosokra és falvakra, hogy lássák, hogyan boldogulnak az emberek a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában és az Unióhoz való közeledés körülményei között. Hogyan és miből élnek, mi az álmuk, mitől félnek. A szerzők azt hitték, megnyugtató hírekkel szolgálhatnak majd a nagy lapok olvasóinak: a régi berögződések okozzák a vidék elmaradását, de amint legyőzik ezt a mentalitást, eltűnnek a problémák. Nem számítottak arra a felfedezésre, hogy nem férnek hozzá a leírt valósághoz, nyelvezetük úgy csúszik le róla, akár egy üvegfalról.

Először rövid sajtóriportokban írták meg tapasztalataikat. Aztán jöttek a könyvek: Mariusz Szczygieltől a *Niedziela która zdarzyła się w środę* (A vasárnap, amely szerdára esett, 1996), Irena Morawska *Było piekło, teraz będzie niebo* (Eddig pokoli volt, de most jön a menny, 1999) című műve, Lidia Ostalowska riportja, a *Cygan to Cygan* (A cigány az cigány, 2000). És sorra követték a többiek: Wojciech Tochmanntól a *Wściekły pies* (Veszett kutya, 2007), a *Serce narodu koło przystanku* (A nemzet szíve a megálló körül, 2009) Włodzimierz Nowaktól, Paweł Smoleński *Powiatowa rewolucja moralna* (Járási morális forradalom, 2009) című kötete, Michał Olszewski riportja, a *Zapiski na biletach* (Feljegyzések jegyeken, 2010), Jędrzej Morawiecki *Głubinka. Reportaże z Polski* (A vidék mélye. Riportok Lengyelországból, 2011) című könyve, Lidia Ostalowskától a *Bolalo jeszcze bardziej* (Még jobban fáj, 2012) és Marcin Kołodziejczyktól a *B. Opowieści planety prowincja* (B. Elbeszélések a vidék-planétáról, 2013).

Az első szövegekben – amelyek vonatkoztatási pontokként szolgáltak az utódoknak – a riporter ellenállásba ütközik a világ részéről, ahova ellátogat. Ahelyett, hogy megmaradna a saját nyelvénél, újra kezdi tanulni a lengyelt:

Egy év alatt másodszer törte össze a Škodát. Az autó már alig ment. Leszakadt a lengéscsillapító, nem éri meg megcsináltatni. De ilyen állapotban senki nem ad érte jó pénzt. A kozák odament a haverjához: „Nem akarsz bünt venni?” Körbejárt az ajánlat. Végül egy Renault 19-es intézte el. Ripityára törték a Škodát.³²

A fenti részlet a XXI. század első évtizedének egyik legnagyobb visszhangot kiváltó sajtóriportjából, a titokzatos *Cała Polska trzaska* (Egész Lengyelország recseg-ropog) című írásból származik. A riport szerzője kérdez és hallgat, de nem ért. („Nem értem”, „Mindig volt valami, amit nem értettem”).³³ A beszélgetőpartnernek el kellett magyaráznia, mit jelent „bünt ven-

³² W. Nowak: *Serce narodu koło przystanku*, Varsó, 2009, iBooks, 66.

³³ Uo., 67.

ni” (ha valaki átvállalja a maga biztosítására az okozott autóbaleset felelősségét), „megrecscenteni az autót” (autóbalesetet rendezni azért, hogy kikényszerítsék a kártérítést), „keresztbe lopni” (ellopni a saját autónkat), „központi ütést mérni” (frontálisan ütközni), „egyben van” (olyan autó, amelynek még nem volt balesete). A látszat ellenére ez nem egyszerűen egy hivatalos szinonimaszótár. Ez az a nyelv, amellyel fokozatosan megtelik a világ, amely tárgyakat jelöl, valós helyeket határoz meg, kommunikációs kötelékeket épít.

A könyvben bemutatott többi lakos nem boldogul olyan jól, mint a „reccsentők”. Megismerünk egy családot, akik kiszámolták, hány évet élhetnek még túl, mielőtt elfogy a pénzük, mivel esélyük sincs, hogy állást kapjanak, a végkielégítésből élnek, amelyet a feleség kapott, miután bezárták a gyárat (Szczygiel); vagy egy nőt, aki – miután nem bírta már elviselni, hogy semmiféle intézményi támogatást nem kap – öngyilkos lett, fogyatékos fiával együtt ugrott le a háztetőről (Nowak), vagy azokat a fiatalokat, akik választhatnak a közül, hogy segélyekből élnek, vagy Németországba járnak lopni (Morawska).

Ők is mindannyian azt mondják – egy idegen – lengyel nyelven: „[...] úgy döntöttek, hogy megsemmisítenek minket”³⁴, „[...] mi, téveszesek, itt mind kihalásra vagyunk ítélve. Ez a terv”.³⁵ Ezek a mondatok is – csakúgy, mint az álbalesetek szakértőinek kódolt beszéde – valami nehezen érthetőt fejeznek ki: a nagyvárosok gyári munkásai, akik elvesztették állásukat, és a falvak lakói, ahol bezárták a téveszeket, arról beszélnek, hogy a lengyel kormány a halálukat várja. A szerzőknek ahhoz, hogy megértsék ezt a nyelvezetet, rekonstruálni tudják a szabályait és a benne rejlő teljes világnézetet, az ismerttől való elidegenedés fogását kellett alkalmazniuk. A riportter ennek következtében a *saját kultúrája etnográfusa* lesz.³⁶ A közeli másság ilyen etnográfija megköveteli azt a képességet, hogy az ember rá tudjon csodálkozni egy olyan dologra, amely a sajátja. Szükségszerű, hogy idegen kultúráként kezelje a saját kultúráját (jelen esetben a lengyelt).

E metódus kidolgozása megnyitotta a – mindenki szeme láttára, de csak kevesek által észrevéve létrejövő – riportirodalom előtt a periféria világát. A riporterek megérzéseikre hallgatva és némileg sötétben tapogatódzva fedezték fel a kilencvenes évek második felében, hogy ez a centrum által létrehozott egyenlőtlen viszonyok eredményeképpen létrejött függőségi állapot (gazdasági, kulturális és politikai értelemben is). E folyamat – a függőségbe való belezuhanás – megértéséhez a szerzőknek muszáj volt tanulmányozniuk az új valóságot, és az, hogy beleszótták ezeket a tanulmányokat a szövegbe, erősítette a bemutatás hitelességét. Mindkét kérdés igazolja a riport poétikájában bekövetkezett változásokat: a szerzők fabula helyett afabuláris változatlanyságot mutatnak be, a nagyszabású történeteket felváltotta az akciótól megfosztott hétköznapiság, a változás és a megtisztulás végső hangulata helyett pedig a meghatározhatatlan mocskosság állapotában hagyták az olvasót.

Az idegenség felfedezése abban, ami a sajátunk, egy új riporteri módszer megszületését eredményezte. Először is, a riport bemutatta a valóságot, ugyanakkor a *valóság létrejöttének körülményeiről* is szólt. Másodsor, megszűnt annak a nyelvnek a hordozója lenni, amely lehetővé teszi a világ leírását – ehelyett olyan elbeszéléssé lett, amelyben a nyelv a világhoz való hozzáférés feltétele és a világ megalkotásának eszköze. Harmadszor, a társadalmi nézetek, a szokásrend, az érzelmek (főleg a lemondás, a csalódottság, a düh és a frusztráció) váltak a riportokban megjelenő legfontosabb tényekké. Negyedszer pedig, ez az új metódus a riportter funkciójában is változást vont maga után. Włodzimierz Nowak

³⁴ M. Szczygiel: *Niedziela, która zadrzyła się w środę*, Czarne, Wołowiec, 1996, 10.

³⁵ W. Nowak: *Serce narodu koło przystanku*, Varsó, 2009, iBooks, 162.

³⁶ A *Cała Polska trzaska* riportantológiáról szóló recenziójában Joanna Tokarska-Bakir azt állította, hogy a jelenre összpontosító antropológia ugyanazokkal az irodalmi eszközökkel dolgozik, mint a riport: „a részletek megjelenítése, kódösítés, ironia, idézet, időnként utánzás” (J. Tokarska-Bakir: *Cała Polska trzaska, Gazeta Wyborcza*, 2005. 06. 20.).

nevezte ezt meg, amikor egyik riportjában, ahol egy hirtelen váltást látunk a borzasztóan szegény emberekkel folytatott beszélgetés és egy nagyvárosi plázában zajló bevásárlás között, és tudatosuk benne a két világ közti mérhetetlen különbség, azt kérdezte: „*Hogy lehet elmagyarázni?* [kiemelés – P. Cz.]”³⁷ És éppen ebben rejlik a riporter új funkciója, miszerint tolmáccsá kellett válnia. Tolmácként a saját példáján mesélte el, hogyan „húzta rá” a saját-idegen világra a saját nyelvét, és miként okozhatta ez a nyelv, hogy nem értette a valóságot, amelybe belecsöppent; majd bemutatta a nyelvtanulás folyamatát, amely a megértés feltétele, és ezt ütköztette az olvasó nyelvezetével. Tehát olyan való világokról (kisvárosokról, emberekről, gyákról) szóló történeteket adott át az olvasóknak, amelyek a társadalom többi része számára vagy nem léteznek, vagy nem különösebben fontosak. Ez az irodalmi hadművelet (idegen megszólalásokat idézni és magyarázni) elmozdította a megértés határait, vagyis felfedte a határállítást, a világok egymástól való elkülönülésének és a felosztás megszilárdulásának (politikai, kulturális, gazdasági) mechanizmusait.

Ennek a felfedezésnek köszönhetően vált a riport olyan empirikus-narrációs gépezetté, amely egyszerre képes bemutatni az egymás mellett létező világokat és az áthatolhatatlan, zárt, elbarikádozott függőségeket. A vidék Szczygieł, Nowak és Ostałowska első beszámolóiban, a politikai párt vagy kórusközösség Kaćkinál, a hagyományos család Surmiak-Domańska műveiben, a kórház és a gyermekotthon Kopińska riportjában mind-mind a valóság kivágott darabkái, amelyek mindig igazak lesznek, mivel ellenőrizhetők.³⁸ Ugyanakkor jóval többet is adott a riportirodalom, mint hogy bemutatta a társadalmi világokat és a megértésük tudományát. Felfedezte ugyanis, hogy a ténszerűség – ami a riport állítólagos célja – a valóságot képző rengetegféle rendszer eredménye. Így a tények elrendezésének véglegességében nyilvánul meg a riport legfőbb feladata.

NÉMETH ORSOLYA fordítása

³⁷ W. Nowak: *Serce narodu koto przystanku*, Varsó, 2009, iBooks, 249–250.

³⁸ Bernadetta Darska fektetett nagy hangsúlyt a faktográfiára és az ehhez erősen kapcsolódó, a társadalmi valóságra irányuló beavatkozásra: Lásd: *Młodzi i fakty. Notatki o reportażach roczników osiemdziesiątych (A fiatalok és a tények. Jegyzetek a nyolcvanas években születettek riportjairól)*, Wydawnictwo Instytutu Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, UWM, Olsztyn, 2017.

VÉDJEGYZETT NYELV

Krusovszky Dénes: Áttetsző viszonyok

A modern költészet egyik legfontosabb vívmánya és iránya a poétikai hajtóerővé váló ambiguitás, többértelműség. Így van ez ma is, az ultra-, meta- és a többszörös modernség korában, annak ellenére, hogy újra hódít az irodalomban a célzatosan szókimondó egyszerűség. Krusovszky Dénes az ambiguitás nagymestere. Váratlan képei, képzettársításai a semmiből feltűnő önkényességükkel olykor a költészeti jóízű határait fenyegették és feszegették, de éppen emiatt okoztak sokaknak – s nemcsak nemzedéktársainak – új ízű, váratlan esztétikai élményeket. Abszolút modernista értelemben harcoltak a közhelylyé váló versnyelv mételye ellen. A legjobb Krusovszky-versek azt a benyomást keltették: képesek olyasmit megfogalmazni, amit addig senkinek sem sikerült, s feltárják a kortapasztalat nehezen megközelíthető, névtelen lelkületét.

Az új kötet olvastán, elsöre úgy tűnik, az előidők csiszolt, prizmaszerű többértelműsége immáron a múlté. Igaz, a költő sosem vetette meg az egyszerűbb megfogalmazásokat sem, s éppenséggel került az önérdékű posztmodern csillogást, de ez sokkal inkább olyan zártságot, gazdag tömörséget jelentett, ami az újholdas hagyományhoz kapcsolta poétikáját. Hogy azután dezillúziós jel-eseményeivel rögtön meg is kérdőjelezze azt. Az *Áttetsző viszonyok* nyitóverse azonban azt a benyomást kelti, mintha fordított irányban zajló folyamattal lenne dolgunk.

„Ott ülnek mind, / a sivatagból kiűzöttek, / a romos házak alól előmászók, / a holdat vonyítva ugatók, / a cserzővargák, / a fenőkőárusok, / a megjavult gyilkosok, / és azok is, akik csak feledékenyek, / ott ül az összes állat, / de Noé nincs sehol, / vagy csak rá sem ismerünk már” – olvassuk a nyitó darab, *A te partod felé* sorait –; „ott ülnek [...] az oltáspártiak és az oltásellenesek, / a klímászorongók és a klímatagadók, / az újpestiek meg a fradisták, / ott ülnek a nagycsaládások meg az egykézők, [...] ott ülnek mind, / a sötét bárka aljában kuporogva, / és megállíthatatlanul közelítenek / a te partod felé.” (5–6.)

A kötetnyitó vers jól példázza azt a nyelvszemléleti következményű változást, mely valóságelvet sürget, s amely a próza után utolérte és presszionálja a kortárs költészetet is. E programszerű szavaknak nehéz eltekinteni referencialitást szorgalmazó kontextusától, amit a jól lekövethető allegória látszólag problémamentesen hív elő. Mindez azonban nem ilyen egyszerű. Különös mű ez; önmagában is, de főként az életmű összefüggésében.

Az egyértelműség kísértése meglehetősen káros lehet egy olyan életműre, amelynek poétikai alapja továbbra is a képi mellérendelés. Kivéve, ha a két szembenálló forrásból nyert energiákat egymás erősítésére használja fel. Hogy magam is

Magvető Kiadó
Budapest, 2020
96 oldal, 2699 Ft

kisarkítsam a dolgot: ha *A te partod felé* önmegszólító vers, *nem szexi* (értsd: poétikailag nem vonzó az üzenetre vágyó korszerű közönség számára). Ha nem önmegszólító vers, *szexi* (megszólítja, szó szerint is, az üzenetre vágyó, korszerű közönséget). Minden az aposztrophén múlik! Tényleg, vajon kit jelölhet az egyes szám második személyű alany?

Fogas kérdés. Mégis, mi alapján dönthető el ez a dilemma, ha minden mozog? Az olvasás során különböző kontextusok kerülnek játékba. Architextuális (műfaji, beszédmód-beli) kódok kínálkoznak fel, s lépnek működésbe az olvasói tudatban. A szerzői stílus előtörténete nyilván orientál; de a Krusovszky-életmű beszédrendje immáron nem jelent biztos fogódzót az olvasási irányt illetően, hiszen részint a tárgyiasság katakrétikus (önkényes metaforákra építő) újraértelmezése érvényesül benne, ami a lírát illeti (vö. Mohácsi Balázs: Az emlékezés hideg bugyraiban. Krusovszky Dénes: Elégiaazaj. *Műút*, 2015052); részint a költői „újkomoly” törekvéseknek újreferencialitásba fordítása, ami a prózát illeti. Bár látszólag nincs ellentmondás a kettő között, valójában ég és föld a különbség.

Az önmegszólító költészet kódja kínálkozik elsődleges olvasási ajánlatként. Ennek oka a tónus. A pátoszt az ironikus jelképzés nem küszöböli ki – ez egyébként Krusovszky költészetének egyik alapvető formáló elve. A pátosz meghívja az önmegszólító költészet kódját, azaz visszavezeti az olvasó hangoltságát a vallomásos líra dialogikus transzpozíciójához, melynek legkanonikusabb, mértékadó darabjai a kései Kosztolányinál, Szabó Lőrincnél, s különösen is József Attilánál találhatók. A nyitott aposztrophé dilemmája fontos belsőforma-képző elv, a lírai ambiguitás egyik módozata. Krusovszky idézett versét az önmegszólító irányként való dekódolás azonban nem kinyitja, hanem bezárja, előtérbe állítva a célzatos részeket. A vezérvers funkcióban, a kötet elején, ciklusokon kívül álló szöveg ilyen olvasatban a személyes tapasztalat és a költői imagináció viszonyát viszi színre, mégpedig allegorikus formában. A „part” egyszerre jelenti a tapasztalati horizontot és az ars poeticus közlés horizontját. A színre vitt dilemma nemcsak e szöveg, de az egész kötet viszonylatában is verset feszítő erőnek bizonyul.

A másik lehetséges pólus a tényleges megszólítás: az aposztrophé kijelöli az implicit olvasó (szövegbeli, jelfolyamatbeli) pozícióját, de egyszersmind kényelmetlen helyzetbe is hozza az ezzel a helyzettel azonosuló tényleges olvasót. Hiszen ő az – így sugallja –, aki felé az új tartalmakat hozó költészet tanító jelleggel közelít, feltárja számára a kényelmetlen társadalmi kérdéseket, s így retorikai előnyre tesz szert vele szemben. (Különösen, ha az olvasó nem üzenetekre vágyva szeretné korszerűnek tudni magát.)

A te partod felé azonban, jellegzetes metamodern eljárással, ironikusan kisiklatja – de nem törli el – az elsődleges olvasatot. (Némi malíciával azt is mondhatnánk, a költő Krusovszky nem adja föl poétikáját a prózairó Krusovszky törekvéseinek kedvéért.) A társadalmi problémák szóba kerülnek, de elősorolásuk nem jár együtt a nyelv áttetszőbbé tételének, a valóság rámutató ábrázolásának – szükségképpen mindig valamely ideológiát implikál – kísérletével. A második személyű megszólítás ambiguitása szerencsésen megmentette az új mondandó és a régi poétika együttesének működőképességét. Az eljárás sikere azonban, ismét csak, nagyon is borotvaélen táncolt.

A kötet ebben a szellemben folytatódik: a tárgyias lírai horizonton maradó versek fontos eleme, hogy éles, de egyszersmind elhatározottan naiv pillantást vetnek valamely lényeges természeti vagy társadalmi jelenségre. A rámutatás nyelviségként is tárgyias; pontosabban: bár szűken fókuszál, talányos beszédével mindig meghív valami mást is: hol élettörténeti fragmentumot, gyermekkori vagy szerelmes utalást, vagy éppen világfájtón aggodalmas létmozzanatot. De mindez mégis öntörvényű marad, nem gyámolítják közvetlen ideológiai implikátumok és implantátumok.

E beszédmódnak fontos alkotóeleme a többes szám első személyű beszéd. „Ezekben a kis erdőcskében / egykor ők figyeltek / minden ágreccsenésre, / gőzölgő orrlukáik bármely jóstrüknél / pontosabban mutatták, / mi vár ránk, de nem hittünk nekik.” (*Hogy*

ne felejtjük el, 34.) Ide is, más versekbe is beúszik a kötetben az ökoköltészeti indíttatás. Aligha kell fanatikus környezetvédőnek lenni ahhoz, hogy jogosultnak tartjuk az erről való beszédet, melynek nyilvánvalóan helye van a szépirodalomban is. Az ökoköltészet azonban, ha a természeti tájból átlépünk a vers tájaira, nehéz terep. Az irodalmi modernség monumentális kísérletsorozata a nyelv lehető legváltozatosabb lehetőségeit tárta fel; s e folyamat talán legfontosabb tanulsága, hogy a mondandó és a mondás mikéntje mindig egységet alkot. Soha nem képzeltetők el egymás nélkül; bár a hangsúly – irányzattól, korizléstől függően – hol az egyik, hol a másik pólusra tevődhet. A Krusovszky-féle ökovers radikális, de a nyelv felől az; innen közelít a természethez. A „szürkészöld színével nyakunkba / telepedő silány idő” (uo.) idő-képzetének ambiguitása a pillanat napi banalitását (idő = időjárás) a történeti-egzisztenciális távlat emelkedettségével ellenpontozza: idő = korszak; illetve még mélyebben: idő = telés, múlás, történés, történelem. S vice versa: az emelkedettséget a banalitás ellensúlyozza.

De már a többes szám első személy is kétértelmű (ez is jellegzetesen krusovszkys eljárás). Hol két személy kapcsolatára utal, hol közösségi beszédmódként értendő: oscillál a kettő között. A nyelv más regisztereiben is végbemegy ez az ide-oda ingadozás. Maga a stílus eleve oscillatív. Vegyük komolyan, hogy az aporetikus ironia jénai romantikus tárlálmánya felől tekintve a modernség immáron kétszáz-egynéhány esztendő. Az ökopoeitika bátran meríthet e hagyománytörténelemből. Bár a természet meghaladja az embert, az emberi szellem az éppen önnön tudásának részlegességét tudomásul vevő, mindig reflektív és önreflektív aktivitásában folytonosan megközelíti azt. Ez lehetővé teszi a túlzott antropocentrizmus elkerülését mint kritikus konstrukciót, de az embert elnémitő természet dehumanizáló beszédének, mint szükségképpen emberi hamisítványnak, az inherens kritikáját is. Igen, az ökoversnek nem kell véresen szigorúnak lennie, miként a társadalomkritika is lehet önironikus.

Felülkerekedünk majdnem mindenben,
mielőtt végképp elhibáznánk,
mennyi érzelem megy itt kárba folyton,
miközben máshol meg sosincs belőle elég,
de hát a világ nem kristálypohár,
hogy folyton kocogtassuk,
ha eszünkbe jut valami,
a civilizáció például csodálatos álom volt,
mégis a zsurlók bírják majd legtovább.
(*Zsurlók, 35.*)

A körbetekintő, körkörösen érzékeny kritikai attitűd kétségkívül erőteljes indíttatás az *Áttetsző viszonyok* kötetben. Nemcsak tartalmi, de formai szinten is. A fentiekből talán világos, hogy Krusovszky nem ringatja magát abba az illúzióba, hogy e kettő elválasztható volna egymástól. A mondás a mondhatósággal együtt kerül a reflexió fókuszába. A megszólalás beszédszerű esetlegességei ellensúlyozzák a szónokias pátoszt. A többes szám első személy kollektivitása érthető akár szerzői, akár szerelmi, de főképpen társadalmi többesként vagy éppen általános alanyként is. Mely azután a versben – mint történetben és mint jelreflexióban – beleoldódik a nyelvkritikus-jelkritikus elhallgatásba, s egyszerűsmind a lassú megsemmisülésbe. E jól átgondolt költészeti konstrukcióban a konkrétum kimondásának feltétele a kiterjesztett képi jelentésátvitel, az allegória működésének feltétele viszont az allegóriakritika.

A grammatikai többes mint társadalmi kollektív vagy páros-személyes beszéd ambiguitásának nyelvi alapképlete a kötet más, meghatározó szövegeiben is érvényesül.

Fantasztikus lehetőségeink
voltak, hogy nem éltünk
velük, nem foghatjuk másra már,
most nem a történelemtől
beszélék, hanem a délutánokról,
amikor a fény hínárja
a bokánkra tekeredett,
mégsem fuldokoltunk [...] (Szüntelen motyogás, 43.)

A kötetben olykor ennél jóval nagyobbat lendül a pátosz–irónia inga, hogy visszaérkezvén egy-egy pillanatra megmaradjon emitt, a kijelentés pátoszánál és a pátosz kijelentésénél (*Ha ilyen lesz a vége; Áttetsző viszonyok*). Ez nem érvényteleníti a beszédmódot (talán csak azon ritka esetekben, amikor a válsághangulat retorikus önsajnálta oldódik).

A Krusovszky-életmű ciklusszervezése szemlátomást a megtervezettség felé halad. A régebbi kötetek szerkezetében nagyobb szerepet játszott az esetlegesség, s egyszersmind a játékoság; most a kiszámítottság érvényesül. Az *Áttetsző viszonyok* ciklusértékű szövegei a kötet viszonylatában értelmezik a poétikai rész-egész viszonyt. A SZÁMOZOTT MONDATOK extrém formakísérlésében, amint azt a cím is előrevetíti, a szekvencialitás numerikus logikán alapuló, látszólag racionális rendje érvényesül. Ez az észszerűség azonban csak látszólagos. A számozott mondatok sorrendjében nehezen fedezhető fel (logikai, narratív, gestaltszerű stb.) folyamatosság, a mondatok egymásutániséga esetlegesnek, sőt abszurdnak tűnik. De az észszerűtlenség is látszólagos, hiszen a mellérendelő viszonyok szervesége éppenséggel egy új szervezet generatív elvévé válik, ahogyan a pusztán formális zárt rend és a deformált szemantikai káosz kettősségéből kifelé irányul, és szemlátomást folyton rámutat valamire, provokál, megszólít. A szöveg esetleges proпозиációsorozata így irányul egyenként, de végső soron egészében is a kötet, sőt az életmű egészére, majd – ad absurdum – a teljes kommunikációs környezetre. Ez persze megint csak elválaszthatatlan az esetlegeségtől. Olykor nyilvánvalóan felismerhetők intertextuális vagy intratextuális nyomok, máskor viszont csupán az allúziója áll előttünk, ami persze semmit sem von le a szövegkapcsolati orientáció hermeneutikai felhívó erejéből.

Mindez nem pusztán (s nem is elsősorban) játék, hanem az ars poetica kódolt újragondolása. A kiemelt pozícióban előálló képek szemantikai alakzatokként való azonosítása a Krusovszky-líra értelmezésének központi problémája. A korpusz éppenséggel maga emeli a szerepjátszástól a fenomenológiai tárgyiasságig ívelő, személyesség versus objektivitás kérdéskört, mint a modern magyar költészet egyik központi problémáját, versszervező erővé. (A kérdéskör részletes vizsgálatához lásd: Kiss Georgina: *Az újholdas tárgyiasság hatása a kortárs irodalomra. Hatástörténeti vázlat és fogalmi tipológia*. In: *„folyékony szobor vagy szilárd szökőkút”*. Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más újholdasokról. Szerk. Buda Attila, Palkó Gábor, Pataky Adrienn. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2017, 360–371.)

Az *Áttetsző viszonyok* két nagy ciklusa (*VISSZAVESZI A NEVÉT; SZÉPEN ELTŰNTETNEK*) a szavak költészetét és a képek költészetét állítja elénk: a kijelentésszerű mondatok és a szimbolizáció dilemmáját. A Krusovszky-poétika a posztmodern utáni beszédmód-kísérletek egyik sikeres modellje. Az újholdas poétikából merítő poszt-telepes, „újkomoly”, a nyelvkritikai radikalizmust és az önreferens játékoságot részlegesen opponáló líramodell fő erőssége a kijelentés-logika. Vajon mi a helye e modellnek a mai poétikai környezetben? A létesítő megnevezés mondatokra kihegyezett sűrítő poétikája nagy formafegyelmet kíván, hiszen versképző elvként ez igencsak sérülékeny eljárás. Nem inflálhatják el a szubjektum bekódolt „jótállási gesztusai”. A kötetben ezek az inflációs események olykor mégis bekövetkeznek. Ilyenkor a proпозиációkat szubjektív kommentárok támogatják meg, s ma-

guk a kijelentések is egyre gyakrabban alanyivá válnak. Mondhatjuk erre, a tárgyiasság nem zárhatja ki, s Krusovszkynál sem zárta ki a szubjektivitást. Igen, valóban nem; olyannyira, hogy az új tárgyiasságnak éppen az alany és a tárgy viszonya a tétje. A szubjektumnak azonban mindenekelőtt grammatikai alanynak kellett maradnia – mégpedig éppen azért, hogy a naiv alanyiságról leszakadó lírai beszédnek legalább némi esélye legyen a nyelv referenciális visszavételére. A nyelv metakritikai használata a líra generatív elvévé válik, melynek hajtóerejét jórészt az iróniához való ellentmondásos viszony adja. Ez hajlik vissza azután a szubjektumra is. Bár az új kötetben olykor sérül ez a termékeny ambivalencia (ilyen esetekben a metaszint inkább a szubjektum fölényét hozza el; például *Hamu, Szerelem*), a poétikai nyitottság alapvetően továbbra is megmarad.

A nyitottság figyelmet, azaz olvasást (olvasottságot) is jelent: kapcsolódást a modern költészet nagy, nemzetközi áramához. Bár Krusovszky, a költő többnyire óvatosan távol tartja magát Krusovszkytól, az esztétától és fordítótól, azért jól kitapinthatók bizonyos preferenciák. A mostanára letisztult formában érvényesülő tárgyiasság poétika különösen a kijelentések cselekvéssé alakításában nyer egyedi szín- és izélményeket. Az utalási rend is ezt támogatja. Az allúziók óvatosak – Pilinszkytól Gottfried Bennen át Frank O'Haráig –, a szövegközöttség nem telepszik rá a kötet poétikájára; finom utalásként vagy fel-fellobbantott gyanúként mégis jelen van. A könyv szép kilátást nyit a modernség folyamára.

A kötetben a hagyománytörténet nem tiszteletadási gesztusok révén, hanem versben történő hagyományként érvényesül. Az allúziórendszer helyenként annyira finom és sokrétű, hogy külön tanulmányt érdemelne. „Beállt a csend, és mint egy / rossz szekér, rögtön az oldalára borult, / madarak bámulnak a fészkeikből, / hideg tekintettel követik, / ahogy odalent erőlködünk, mintha egy zsebben mozognánk”. (*Madarak bámulnak*, 30.) Két Ady-vers is felsejlik itt: a *Fehér csönd* és a *Kocsi-út az éjszakában*; az utóbbi a magány, az előbbi a társas magány költői láttelepe, modern anti-himnusz. Ezekre mintázódik rá Salvatore Quasimodo egyik pre-posztumán víziója, s talán Kassák Lajos egy elidegenítő effektusa is. Talán. Olykor egyértelműnek tűnnek az utalások, aztán hirtelen mégsem, majd megint csak igen; és így tovább. Ez az eljárás kiterjeszti az ironia és komolyság, kijelentés és kritika oszcillatív költészeti logikáját. A jelentést majd megerősítő, majd szóró; visszazáró, de egyszermind titokzatossá tevő eljárásai közé egy-egy önreferens bűvésztrükköt is becsempész, hentesboltot (*Volt remény*) vagy a név visszavételét (*Minótauros*) emlegetve.

A tárgyiasság és személyesség viszonyának változatos újraértelmezései emlékezetessé teszik az olvasási élményt. A képszerkezet felszínén ez a motívumokat jelenti. Állatok (különös tekintettel a madarakra), növények (mindenekelőtt fák), jelentéssé táj (erdő–kert–sivatag–hómező–ugar), utazás. És nem-utazás: előtti, utáni állapot; valaki másnak az utazása; hely helyváltoztatás nélkül, helyváltoztatás helyek nélkül. A mitologizáló művek a szerepvers és a példázat határvidékén mozognak, de e kódokat egyúttal dezintegrálva. *Minótauros*, *Pügmalión* vagy *Odüsszeusz (Visszatérés)* alakjait különböző tematikus és szemantikus áttételek helyezik át a jelenbe és a személyes szférába, mindig fenntartva az esetlegesség jogát. A motívikát ezen a szinten egy leginkább jelzésszerű mitológikus rendszer tölti meg értelemmel. Olykor beletrafál a közepébe, olykor karcolatja azt. Nem mindig könnyű felfejteni, merre is kellene keresgelnünk, de ott van a készlet az olvasóban az azonosításra. *Odüsszeusz* persze a neve nélkül is egyértelmű, katalogizálható kapcsolat: „hogy így kötöztek az árbóchoz, / és én még most is hallom, / mondja, persze ki hiszi el.” Talán túlzottan is egyértelmű, amint a szándékai is. A vers közösségi beszélője demisztifikáló korunk típusos figurája: „nincs kedvünk ahhoz, amit mond, / igen, volt valami háború is, / lépünk már tovább légy-szi”; a kritika kissé célzatosra sikerül (*Visszatérés*, 55.). Nem mintha baj lenne a közös és az egyedi egybejátszásával, Krusovszkynak azonban jobban áll, ha be-beiktat egy-egy különleges csavart is a rendszerbe.

Vajon hol húzódik a magán- és a közös ismeret határa? „A szomszédban szegeket / vernek a falba, ugyanaz / a gyanú, mint olvadás idején, / előtűnik-e valami, / amit többé nem akartunk látni, / felkapcsolom a villanyt, / figyelem, átüt-e a hegyük, / makulátlan, hófehér sík, / odalent valami kíméletlen zörgés, / nem hoznak, nem visznek / semmit.” Vajon a szögek és a felkapcsolt villany Pilinszky *Négysorosára* utalnak? Hogyan is utalhatnának, oly távoli ez az összefüggés, nyilván véletlen egybeesésről van szó csupán. Vagy mégis többről? És vajon a hó-jég alól előtűnő titkok képzete önidézet-e, épp e könyv egy másik szövegére utalva? Talán igen, talán nem. A kódolt-lebegtetett szövegközöttségnek ez a módozata a magánmitológia útját egyengeti, melynek hatásai végképp titokzatossá teszik a műélményt: „a háztömb körül / üres stráfkocsik köröznek, / valamit mégis akarnak tőlünk, / hogy nem hagynak el, / valamit akarunk egymástól is, / megfogom a kezéd, / mint egy gyeplőt, tartom kicsit, / aztán óvatosan beejtem / a fáradt lovak közé” (*Stráfkocsik köröznek*, 65.). A szöveg egyszerre leplezi le és tartja működésben, ironizálja el és misztifikálja tovább a képet mint allegóriát: „nyílt végű” allegóriává, szimbólummá emelve, de egyszersmind tárgyyszerűen el is idegenítve a vers képiségét.

Krusovszky tárgyias és poszt tárgyias poétikából merítő, fokozott nyelvi kritika alá vont, újkomoly és újironikus alakzatai, magánmitologikus és álomszerű-szürrealisztikus hatásai, felütésszerű versmondatai, a leíró nyelvet hirtelen meglevenítő performatívumai, költői beszédcselekvései mára kiérlelt, konzisztens, védjegyzett nyelvvé alakultak. A szerző szervesen folytatja, de némiképp újra is gondolja, teljesebbé teszi ars poeticáját új verses-könyvében. El is vesz belőle, és hozzá is tesz valamit, óvatosan. Manőverei jól sikerülnek. Megnyesegeti az utóbb már kissé pátoszossá vált stílusát, meggyomlálja manierista képrendszerét, viszont megerősíti a pátoszformulákat. Enged a társadalmilag felelős beszéd kortárs imperatívuszának, de elkerüli a neoprimitív realizmust. Inter- és intratextuális poétikával kísérletezik, de nem engedi át az irányítást a vendégszövegek és önhivatkozások démonának. Az *Áttetsző viszonyok* egy jól felépített költői életmű újabb jelentős darabja, a magyar költészet megkerülhetetlen eseménye.

„VIRÁGZUNK, MINT DIKTATÚRÁBAN A METAFORÁK”

Nagy Márta Júlia: *Elígért lány*

Azokban a napokban, amikor ezt a kritikát írom, éppen barátságos eszmecsere zajlik a magyar irodalmi nyilvánosság egy szegletében. A vitát az én egyik kritikám váltotta ki: Juhász Tibor *Amire telik* című verseskötetéről írtam bírálatot, amelynek kapcsán az *Alföld Online* többeket is megkérdezett mind Juhász könyve, mind az általam felvetett kérdések, problémák kapcsán. Emiatt esik most szó az újabb költészet prózaiságáról, dísztelenségéről, depoetizálódásáról, a költészet vagy tágabban az irodalom poétikai és társadalmi tétjeiről, szűkebben véve a szegénységirodalomról.¹ Nehéz ettől a vitától elvonatkoztatnom, különösen, mivel éppen a nyelvi teljesítménye miatt választottam recenzálásra Nagy Márta Júlia újabb verseskötetét – úgyhogy a vita felől közelítek a kötethez.

Melhardt Gergő a következőket írja a maga válaszában, amely egy hagyománytörténeti vázlat kiindulópontja is lehet: „A költészet nyelvének dísztelenedése, amennyire látom, leginkább Petri és Kemény (kisebb részben Szijj és Marno) hatásának, pontosabban a Telep csoport ezekre vonatkozó olvasatainak hatásának következménye. (Gondoljunk bele: milyen más lenne a fiatal költészet, ha a telepések mondjuk Téreyt olvasnak! Vagy... vagy...) Az ő versbeszédük lett a költészet anyanyelve, de elég felemásan megértve. Felemásan azért, mert említett szerzőknél a dísztelenség alatt mindig kibújik a dísz, a prózaiság gyakran alattomosan csúszik át emelkedett költőiségbe, hogy a végeredmény mindig úgy legyen lírai, hogy közben alaposan el is gondolkodtat ennek a líraiságnak a mibenlétéről. Hogy erős formatudatokról, verstani, műfaji kreativitásokról, kezdeményező készségükről ne is szóljak. Költészetüknek ezen összetevőit viszont nem, csak dísztelen, prózai nyelvét vették át a kb. 2000 utáni nemzedékek, a formai kísérletezés hajlama, sőt talán a vers nyelvi műalkotásként felfogása nélkül. (A verstan és más poétikai ismeretek eljelentéktelenedtek, sőt, mintha a mai huszon-harmincas szerzők számára effélék nem is léteznének és soha nem is léteztek volna. [Általánosítás.]) Az újítások – mivel valamilyen újítás mindig kell, és mindig van is – tehát tartalmi, gondolati, tematikus oldalról érkezhettek a fiatal költészetbe. Innen a traumaköltészet, ökoköltészet stb. tűnékeny fogalmi; sőt, a közéleti költészetet is ide sorolom. (Ezek a kritika közhelyei, az pedig szerintem szintén kérdéses, szerencsés-e, ha a kritika fogalmi költői irányzatok büszke önmeghatározásává válnak.)”

¹ Lapis József: Kortárs fórum: vita az újabb költészet fejleményeiről 1–3., *Alföld Online*, 2021. 10. 08. – 10. 13.

Jelenkor Kiadó
Budapest, 2021
120 oldal, 1999 Ft

A dísztelenedés vagy depoetizálódás kiindulópontját valóban a hetvenes évek elejének úgynevezett lírafordulatához köthetjük: Tandori Dezső, Petri György és Oravecz Imre színrelépéséhez. A Melhardt által említett költők, Marno János, Szijj Ferenc, Kemény István és a Telep, illetve az Előszexon csoportok generációja (többek között Krusovszky Dénes, Nemes Z. Márió, Deres Kornélia, Szabó Marcell, Simon Márton, Toroczky András, Szócs Petra, Izsó Zita stb.) mind ehhez a hagyományvonalhoz tartoznak. És ehhez a generációhoz tartozik Nagy Márta Júlia is, még ha pályájának alakulása alapján hajlamosak lennénk is az eggyel fiatalabbak között emlegetni – mivel debütáló kötete, az *Ophélie a kádban* 2014-es, valamint mivel a most recenzált *Elígért lány* „még” „csak” a második kötete.

Azért is stílszerű Melhardt választótól indulni, mert Nagy Márta Júlia költészete véleményem szerint *ellenpélda* – ugyanis Kemény mellett éppen Térey János hatása tűnik nyilvánvalónak. Ennek kapcsán annyit azért árnyalnék Melhardt felvetésén, hogy a telepeselek olvasták Téreyt, de amennyire az kivehető a szekunder megnyilatkozásokból, nagyjából a 2006-os *Ultra* kötet jelentett fordulópontot: a kritikusok megállapodásként, klasszicizálódásként olvasták a kötetet, ami aztán megfogalmazódott a *Moll* kötet és az *Őszi hadjárat* gyűjteményében megjelent új versek kapcsán is. Tehát a Térey-líra éppen akkortól tűnt kevésbé vonzóknak, amikor a kétezres évek közepén ez a generáció felbukkant a színen.² Ugyanakkor Krusovszky *Ultráról* írott kritikája – mely oda fut ki, hogy „az ilyen ornamentális lírai nyelv könnyen pusztá díszítménnyé válhat”³ – meg is erősíti Melhardt látletét, aminek abból a szempontból külön pikantériája van, hogy a kétezertizes évektől Krusovszky költészetében is felbukkannak ornamentálisnak és klasszicizálóknak ítélt megoldások. Ha elfogadjuk, hogy a legújabb költőgenerációk tollán a telepesek beszédmodja köznyelvesült, sőt egyes vélemények olykor a Telep-epigonizmus vádját is felvetik, az a kissé paradox állítás tehető, hogy ettől a beszédmodtól éppen a megalkotóik igyekeznek eltávolodni. Tehát nem vagy nem csupán a Telepnek az elődjeikről alkotott olvasatai kárhoztathatók, hanem alighanem a Telepről alkotott poszt-telepesek olvasataink.

Sosem kifejezetten hálás feladat egy verseskötet összefoglalására kísérletet tenni, ám ezt Nagy Márta Júlia kötetének komplexitása tovább nehezíti – mégis megpróbálom. Az *Elígért lány* verseinek beszélői az esetek nagy részében nők, vagy ha némelyik kapcsán esetleg ez nem mondható ki határozottan, akkor is női figurák jellegzetesen női sorsai rajzolódnak ki a szövegekben. A versszituációkat gyakran Budapesten lokalizálhatjuk, jöllehet, ez a Budapest nemegyszer mesei vagy mitologikus helyszín, máskor attól válik azzá, hogy mesei vagy mitologikus nőalakok mozognak benne. A kulturális utalásokban gazdag kötet a vállalt irodalmi hagyomány tekintetében is izgalmas: amíg alapvető beszédmodja és szépségesszménye főként a fent említett telepesek neoszürrealista iskolához köti, addig ezzel a beszédmoddal és hagyománnyal provokatív kísérleteket is folytat, gyakran él például a későmodernség költészeit idéző – akár szintén ornamentálisnak ítélt – megoldásokkal. A kötet abban a tekintetben konceptuális, hogy a versek mind tematikusan, mind formanyelvileg egyívásúak: a szövegekpuszt motívumok, egymásra rímelő címek, párversek, verscsokrok, a versek közt átjáró figurák szervezik szoros egységbe. Ám ez egyszerűsmd az is jelenti, hogy a kötetben több szál párhuzamosan bontakozik ki. Ebből következők érzésem szerint az, hogy Nagynak sikerül elkerülnie a konceptköteteknek azt a típushibáját, amikor az anyagba a konceptust szolgáló, ám ön-

² Lásd például Krusovszky Dénes: „A CONTRA és a TRANS között”, in: Uő.: *Kíméletlen szentimentalizmus. Esszék, kritikák*. L'Harmattan, Budapest, 2014, 93–98., illetve Nemes Z. Márió: Birtokon belül, területen kívül, in: *Erővonalak. Közéltések Térey Jánoshoz* (szerk. Lapis József – Sebestyén Attila). L'Harmattan, Budapest, 2009, 219–223. Valamint Dunajcsik Mátyásnak a Nemes-kritikára reflektáló, azt üdvözlő (és ironikus módon Téreyt idéző modorban írott) versét is: *A Császár zenél*, in: *Telep-antológia* (szerk. Keresztesi József), Scolar, Budapest, 2009, 34.

³ Krusovszky, i. m., 98.

magában kevésbé jelentékeny írások is bekerülnek. Nem arról van szó, hogy az *Eligért lány* versei egytől egyig vitán felül állnak: mint minden verseskötetben, itt is akadnak kilengések, bár egyenletesen magas színvonalú az anyag, ám az esetlegesen kevésbé emlékezetes szövegek is autonóm költői vízióról tanúskodnak, s aligha mondható róluk, hogy töltelékek lennének a kötetben.

Amiatt sem könnyű Nagy Márta Júlia kötetéről beszélni – és ez talán az egyetlen élebben megfogalmazható kritika –, mivel a kötet szerkezete ennek ellenáll. Az ötvennégy versből egy vezérversként áll elől, a többi öt ciklusba rendeződik. Ám az említett párhuzamos szálak, a motívumok, figurák, mítoszok, helyszínek alapján elkülöníthető szövegcsoportok darabjai elszórva, vegyesen szerepelnek az öt részben, s hosszanti irányban szervezik a kötetet – látványosabban és markánsabban, mint a ciklusrend. Természetesen ennek az elrendezésnek is van előnye: az egymás mellett építkező verscsoportok, a szálak végül összefonódnak.

Már a kötet külsője is jól mutatja, miként viszonyul Nagy a hagyományokhoz. A kék alapszínű borítón egy nőt ábrázoló fotó látható. A kép mind a nő öltözetében, mind beállításában a 17. századi holland festő, Jan Vermeer *Leány gyöngy fülbevalóval* című klasszikus festményét idézi cosplayszerűen – csakhogy Nagy könyvének borítóján a lány egy hamburgert tart a kezében. Hasonlóképpen csúsznak össze a hagyományrétegek a versekben is, amit gyakran már a címeik is jeleznek: *Elhagyatott, összegraffitizett neobarokk kápolna a Zempléni-hegységben*; *Perszephoné a Nyírpalota úton*; *Kronosz-ábrázolás egy Mexikói úti ház falán* (ennél a versnél egy lábjegyzet arról is tudósít, hogy a szóban forgó házat valójában Makrisz Agamemnón Ámor-szobra díszíti, aminek kapcsán az is jelentésszerű, hogy Nagy a szerelem istenét egy zsarnok férfi istenre cserélte); *Hamupipóke a Fogarasi úton*; *Betlehem Alsórákoson*; *Pygmalion a lakótelepen*.

Bár az olvasóban felidéződhet Nemes Nagy Ágnes *Ekhnáton*-ciklusa is, esetleg világirodalmi minták – például Louise Glück (akitől a szerző fordított is) vagy Anne Carson –, Nagy Márta Júlia profán mitologizmusának közvetlen előképe Kemény István és Térey János költészete. Gondoljunk Keménynek az *Élőbeszéd* kötetében szereplő Káin-ciklusára, de Téreynél szintén előfordul, hogy mitológiai vagy irodalmi figurákat helyez a jelen konkrét helyeire és idejébe, vagy legalábbis hasonlatként, viszonyítási pontként jelennek meg, például a *Tizenöt éve Zugló* utolsó szakaszában „a fűszagú Citében alámerülő” fiatal embert ifjú Rastignacként látjuk. Apropos Zugló: ez a városrész („Pest mályvarózsa-illatú Budája” – Térey) Nagy számára is fontos, az volt már a szerző 2014-es *Ophelia a kádban* kötetében, kifejezetten annak utolsó, *Zugló kialszik* című ciklusában. Sőt annak öttételes záróverse, az *Ophelia Is Having Sex with Watermonsters* már kifejezetten az *Eligért lány* verseinek előképeként ismerhető fel. Jóllehet, az *Eligért lány* mesei-mitológiai-irodalmi nőfiguráinak sorában éppen Ophélie nem jelenik meg, határozottan kijelenthető, hogy az új kötet az elsőből nőtte ki magát. És – még egy ötlet a Térey-párhuzamhoz – amikor azt olvasom Nagy új kötetének címadó versében, hogy „úgy emelkedik / ki egy elhanyagolt lakónegyed / az elburjánzott kertségből, / mintha foltokban csapna le / az apokaliptikus” (*Az eligért lány*, 62.), az mintha ugyanaz a látásmód lenne, amivel például Térey *Egyszer régen Jümmalában* című versében találkozni: „A mögöttes dombtetőn pedig randomnesszerűen / Villák növekednek, sztárok tervezik és lakják őket. / S néhány hamisítatlan szovjet párt-üdülő, / Bezúzva vagy kiverve utolsó szem ablakuk”.

Jóllehet, igaza van Nemes Z. Máriónak, amikor azt írja Kemény István költészete kapcsán, hogy „pszeudo-mitikus világteremtése érvényes alternatívát kínált az átpolitizált költői beszédmódokkal szemben”,⁴ azt is látni kell, hogy a mitologizmus – vagy a radikális kivonulás által, vagy az allegorizáló fikatív világ megteremtése révén – maga is politiká-

⁴ Nemes Z. Márió: Megtört közvetlenség. A személyesség alakzatai Peer Krisztián költészetében, in: Uő.: *A preparáció jegyében*, JAK – prae.hu, Budapest, 2014, 237–255., 237–238.

ló tett. Igaz ez, persze diszkrét formában, az *Elígért lány* versanyagára is – erre utal *A békebeli mesekönyv-illusztrációk természete* című vers egy részlete is: „virágunk, / mint diktatúrában a metaforák” (35. – kurzív az eredetiben, ahogy a későbbi idézetek esetében is). Beszédese a kötetcímmé tett szintagma is, hiszen olyan (akár az is kimondható: patriarchális) kulturális környezetet feltételez, amelyben a házasság nem a felek kölcsönös szeretetéből, hanem kényszerből és/vagy érdekből – jellemzően a két család közös érdekéből – köttetik. Érdekes ugyanakkor, hogy éppen Nagy kötetének címadó verse mintha nem erről szólna, vagy csak igen metaforikusan és rejtjelesen – ami talán még inkább baljós. „Azokban az években, amikor / foglyul ejtett a lépcsőházak / gyógyszerzszaga”, olvassuk a versben, majd a (ki tudja, talán önmegszólító) zárlatban: „Azokban az években, amikor kiszabadulsz, / és a szemedbe tűz az édes sárgabarackok héja, / mintha számtalan nap lángolna egy galaxisban, / mint az úr háttere, tátong feketén / a kerítés mögött egy őszöreg anyóka. // Ami sosem volt, jobb is eladni előre, / aztán mindent szétszedni alóla.” Közben a versvilág jellemzőiként a női termékenységhez kötődő fogalmakkal találkozunk: „ahogy a meddő aszfalt túri / hangtalanul lépteim súlyát”; „mikroszkóp alatt osztódó sejtek”; „Minden konyha lombik, / amiben törpesellők tenyésznek, / kapálóznak az emléforma üvegben”. Zavarba ejtő, szürreális képzetek, de mintha olvasható lenne a vers életallegóriaként, amelyben a társadalom által leginkább elvárt női szerep, a családanyaság (a szülés és főzés) olyannyira determinisztikus, hogy a világ csak afelől olvasható. A nő be van zárva ebbe a szerepbe: „Mindig van egy rés, amin bekúszik a köd, / egyesül a sülő zsír szagával – / sötétkamráink és lépcsőházaink / levakarhatatlan magzatmáza”. Ez a nőszerep fogva tart és körforgásszerűen önismétlő: a vers elején azt olvassuk, „egy kerítésen át, talán rács mögül / integessen nekem a jövőbeli lányom”, míg a már idézett zárlatban egy őszöreg anyókat látunk, s nyitva hagyott kérdés, hogy a lírai én (a lány) az anyját látja, avagy ő maga szabadul ebből a bezártságból anyókaként. A baljós vers elégiikus hangulatán emel, hogy az utolsó sorokban kissé esetleges (de akár azt is mondhatnám, Kemény István-osan rontott⁵) asszonáncként, (vagy Lengyel Balázs egy Szabó Lőrinc-vers kapcsán használt kifejezésével) „alig-rímekként” összecseng négy szó: a (sárgabarackok) *héja*, az (őszöreg) *anyóka* és az *alóla*, illetve közben kecskerímként az *előre*. Ez a versvégi esetleges rímelés gyakori eszköze Nagy új kötetének. Hasonló ez a megoldás ahhoz, ahogyan Petri György a *Hogy elérjek a napsütötte sávoig* című, még lábjegyzettel is „kizökkentett” szabadversének zárlatába néhány rímmel becsempészi az ódai hangvételt, ami az olvasónak is segít felbotorkálni a versbéli pince lépcsőjén.

A kötet talán legjobb, legfontosabb verse a *Soha nem ők kellene* (98.). Ennek filológiai érdekessége, hogy előző, a kötetbelitől négy kihúzott sorban és egy apró változtatásban eltérő verziójában már 2013 nyarán napvilágot látott a *Literán*. (Nem emiatt fontos, de ez azt is láthatóvá teszi, hogy Nagy régóta dolgozik ezen az anyagon.) Sok tekintetben hasonló a címadó vershez. „Arra ébredtem, hogy kétségbeesetten ki akarnak házasítani” – szól a mellbevágó felütés. „Patyolatfehér ruhában sétálok az utcán, / Struccléptekkel, bárgyún és álmatagon, / Mert fogalmam sincs, kihez adnak férjhez. / Pedig állítólag még ezek a fák is nekem virágoznak, / Alma és meggy, meg a gyümölcsstelenek.” A második szakasz félrímes könnyítés, amely egyszersmind a mitikus Budapestre helyezi a versszituációt: „Vaksi nap a félig borult égen, / És egy megzavart galambcsapat; / Az kéne még csak, egy törpehid, / Lilliputba torkolló Rákos-patak.” A harmadik szakaszban ismét megjelenik a be- vagy elzártág képzete: „Legalább a kerítésen túl elevenek az állatok”. A negyedik versszak odafordulása viszont a címadó verstől eltérően nem önmegszólítás, a címzettje minden bizonnyal egy férfi: „Ugrálj te is körül, tapogass meg, / Koszold össze

⁵ Vö. Fekete Richárd: „Tudom, hogy tévedek”. Kemény István verseinek élőbeszédszerűsége és a hiba poétikája, in: *Turista és zarándok. Esszék és tanulmányok Kemény Istvánról* (szerk. Balajthy Ágnes – Borsik Miklós), JAK – prae.hu, Budapest, 2016, 199–216.

a ruhámat – *mindegy az neki –*, / Annál hamarabb kerülsz a seggfejpanoptikumba.” E mondat kapcsán két dolog feltűnő. Egyszerre szólal itt meg a lázadás és a beletörődés hangja. A mondatnak ráadásul mögöttes jelentése is van: az első szakaszból tudjuk, a lírai én fehér, vélhetően menyasszonyi ruhában van, amelynek a bekoszolása a szimbolikus ártatlanság elvesztését is jelentené. A másik dolog az idézett mondat utolsó szava, a „seggfejpanoptikum”. A provokatív szóösszetétel kíméletlen stílusterést hoz nemcsak a mondatba, hanem a versbe is – radikalitása megint csak Tereyt idézi számomra.

A vers utolsó szakasza így szól: „Pedig állítólag még a gyümölcsök is a hasamba / Kapaszkodnak, az én ereimmel; / Liláskék gyökerek fordulnak ki belőlem, / Ha mukkanni merek, hogy teremjek / Egymagam mindjárt egyből hármat. / És *ők* még így is azt várják, ne fájjak.” Az *ők* a férfiak seggfejpanoptikumára vonatkozik („Eredetileg, elméletben soha nem *ők* kellenek” – mondja a lírai én. Jóllehet, néhány oldallal korábban, a *Lázár feltámadása* című versben azt olvastuk, „szép nőnek csakis szörnyeteg kell: / Csak akkor lesz boldog, ha szelídíthet” [92.]) A záró szakasz több szempontból is felkavaró. Először is a női és a növényi termékenység montázsa tárgyiasító. Másodsor a női alárendeltség itt is egyértelmű („Ha mukkanni merek”). S a *teremjek hármat* – hiába a hármas számhoz fűződő mesei hagyomány – ismerősen zord (népesség)politikai hűrt pendít meg. Mintha rejtjelezzeten a NER nőképének kritikájává formálódna a zárlatban a vers, amikor azzal szembeveti a szöveg, hogy „*ők* még így is azt várják, ne fájjak”, vagyis a nőnek az lenne a dolga a seggfejpanoptikum tagjai szerint, hogy néma szülőgép legyen.

Meglehet, Nagy Márta Júlia költészete kapcsán érdemes elgondolkodni a metamodern fogalmának használatán. Ahogy feljebb jeleztem, több egymásnak akár ellentmondó, egymással feszültségben álló minősége van a szövegeknek. Jellegzetesen kortárs (telepes) szépségeszmény uralkodik a versvilágban (az abszurditás, a groteszk, a neoszürrealizmus: alapállapot, kiindulópont), míg a szövegek poétikai megalkotottsága későmodern ornamentális eszközöket (jelzőhasználat, alliteráció, rímek) integrál, amelyek a szövegek nyelvi dimenziójában affektívak, s felerősítik a költemények műfaji jellegzetességeit, az ódaiságot vagy az elégikusságot. (Feljebb erre talán kevesebb példát hoztam, pedig eklatáns a *Kronosz-ábrázolás... IV.* része, amely József Attila *Ódájának* mellékdalára emlékeztet: „Tudom, te vagy a rend, nekem mégis nehéz, / ha velem aludtal, nappal hová mész? / Miért ölelsz meg reggel, ha éjjel ordibáltál? / Aludni akartunk, de mindennap áll a bál.” [45.] A *Lázár feltámadása* zárlatában mintha Zek Zoltán *Sirályának* tragikus párrímei visszhangoznának: „Az ereszről pöttömnyi angyal könnye csobban, / Százezer boszorkány mosdik a patakban, / Mohán törölköznek, harmat lóg fülükről, / Málló vakolatot kaparnak a csöndről.” [93.] De a *Betlehem Alsórákosonban* távolról felidéződik Petri *Apokrifja* is: „József szeme szűrős, Mária kering. / Pucér ostorfák karéjában dereng a falatnyi ég. / Hold és nap együtt riszálja rajta magát, / opáltengerén dióhéj bölcső ring, / bronzba önti a házak falát” [60.]. Valamint a már említett Nemes Nagy *Ekhnáton*-ciklusának könnyed aszszonánc rímélése, a versszövegben váltakozó, a beszédhelyzeteket megkülönböztető kurzív és verzál részek formai előképe is egyértelmű.) A versvilág mitologizmusa, meseisége romantikus jegyeket mutat, míg ezek keveredése posztmodern állapotot jelez (s ezt a keveredést akár jelzőkkel is illethetnénk: rokokós vagy karneváli, vagy nevezhetnénk a jelenség hibriditásnak, s ezáltal ismét hangsúlyosan a Kemény–Telep-hatásvonalhoz köthetnénk ezt a lírát). Ugyanakkor egyes szövegekről, de összességében a teljes korpuszról is elmondható, hogy e világteremtés során olyan allegóriák jönnek létre, amelyek értelmezhetők a társadalmi-politikai felelősségvállalás megnyilvánulásaiként. Nagy Márta Júlia kötete feminista: mind individualista, mind kollektivista szempontból tárgyalja a nőiség, a párkapcsolati és társadalmi abúzusok, a genderpolitikák problémaköreit, az európai kultúrából vett transztextusok pedig a történelem vertikumában is láthatóvá teszik ezeket a kérdéseket. Ha Németh Zoltán posztmodernség-konceptiója felől közelítünk a korpusz-

hoz, azt találjuk, a Németh által elkülönített stratégiák nemegyszer együttesen vannak jelen a szövegekben: a korai, referenciális posztmodern maszkhúzása, az areferenciális posztmodern nyelvjátéka, a szövegek megalkotottságának önreflexiója (feljebb ezt sem példáztam: a *Márta, Mária, Lázár* zárójelei metapoétikus kommentárok: „(közben Lázár csöndben meghal) // (folytatása következik, van egy olyan sanda gyanúnk, hogy most fognak kopogtatni az ajtón, és szállást kérnek)” [26.]; *Az eladott lányban* olvassuk a kiszólást: „nyáruszadék, ez mi már, szőszörny” [101.]; de szintén ide tartozik a Márta-mítosz interferenciája a szerzői névvel), valamint az antropológiai posztmodern identitásorientált érdeklődése.⁶

Feljebb csak pár szöveget volt módomban részletesen szemügyre venni. De a komplex szerkezet motívumhálója vagy kulturális utalásainak mátrixa hosszasan elemezhető lenne, amiképp egy olyan interpretáció is várat magára, amely a köszönetnyilvánításban kiemelt mesei hatásvonalat tárja fel, s megvizsgálja a verseket a Grimm-testvérek és Andersen meséi, illetve Propp meseelmélete felől. Ám azt talán a fent elmondottak is alátámasztják, hogy Nagy Márta Júliáé roppant izgalmas kötet. És bár Ferencz Mónika *Búvárkodás haladóknak*, Láng Orsolya *Személyes okok*, Vida Kamilla *Konstruktív bizalmatlansági indítvány*, Simon Márton *Éjszaka a konyhában veled akartam beszélgetni* vagy Székely Szabolcs *A beszélgetés története* című kötetei magasra tették a léceket – azt is ki merem jelenteni, hogy számomra (eddig) az idei év talán legjobb verseskötete.

⁶ Németh Zoltán: *A posztmodern magyar irodalom hármassztratégiája*, Kalligram, Pozsony, 2012.

TÖRTÉNETEK EGY HÁZASSÁGRÓL

Székely Szabolcs: A beszélgetés története

Nem példa nélküli, hogy egy szerző hosszas hallgatás után jelentkezik új kötettel. Székely Szabolcs esete mégis különleges, mivel e szünet tizenhat évig tartott, és korábban mindössze egyetlen verseskötete jelent meg. A 2005-ös *Kilenc másodperc reggelente* című könyvét követően még publikált néhány éven át folyóiratokban, majd egészen 2018-ig eltűnt az irodalmi nyilvánosság elől. A kimaradt évtizedet követő, a közelmúltban napvilágot látott újabb művek már megelőlegezhettek bizonyos implicit olvasói elvárásokat azzal kapcsolatban, hogy a várható visszatéréskötet egyben rendhagyó irodalmi vállalkozást is ígér. *A beszélgetés története* versei be is igazolják ezeket az előfeltevéseket. A kötet koncepciójának egyedisége elsősorban abban áll, hogy a kortárs magyar lírában alapvetően alulreprezentált témakört helyez a középpontjába, megszólalásmódjába pedig nem fél ehhez illő, akár korszerűtlennek tűnő mintákat is integrálni.

A beszélgetés...-ről eddig megjelent írásként kiindulópontjai jobbára a költemények olyan sajátos jegyei voltak, melyeket a szövegek maguk is megfogalmaznak. Ilyen a tudatos beilleszkedés a hitvesi, illetve az alanyi költészet hagyományába. Rögtön a kötet 2. számmal ellátott verse a hitvesi líra lehetőségeiről értekezik: „A hitvesi költészetnek nem a súlyos reményhez, / nem a hálához és a vereséghez, nem a ritka levegőhöz, / nem a piros, tartós szerelemhez és a vak magányhoz, [...] nem a hatalomhoz vagy a szolgasághoz, / nem is a szabadságnak gondolt szimmetriához van köze. / A hitvesi költészetnek nincs közepe. Akinek története / vannak, hogy akarhatna uralkodni rajtuk?” (8.). A 43., hasonlóan programversnek tűnő költemény pedig az alanyiség és a házastársi költészet szükségszerű kapcsolatát fogalmazza meg: „Alanyi költők, akik házasságban éltek, / és nem a válást tervezitek éppen – miért írtok / bármi másról, mint a házasságotokról?” (57.). Ezek az öndefinícióként is elgondolható kategóriák kétségkívül stabil fogódzót nyújtanak a kötet értelmezéséhez, azonban nem volna elégséges kizárólag ezek alapján vizsgálni a szövegeket. A házasság valóban a versek egyik legfontosabb tárgyköre, ugyanakkor legalább ilyen hangsúlyos az apa-, illetve a gyermekszerep. Emellett számottevők az olyan – messze nem csak a házassággal összefüggő – kérdések, mint a halálhoz fűződő egyéni és társas viszony vagy a kispolgári lét hétköznapi szorongásai. Az alanyiséggel kapcsolatban is megfogalmazhatunk hasonló kitételeket. Számos vers beszédmódjában és utalásrendszerében markánsan megjelenik e hagyomány, ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy gyakran ironikus távolságtartással, önreflexióval ötvözve, valamint szép számmal olvashatunk olyan költeményeket is, melyek a kötet kontex-

Magvető Kiadó
Budapest, 2021
80 oldal, 1999 Ft

tusából kiragadva nem implikálnának ilyen irányú olvasatot. Ehhez hozzátehetjük, hogy az alkotásokban egyéb nem korszerűnek tűnő megszólalásmódokkal is találkozhatunk, általában szintén ironikus, illetve aktualizált formában. Ilyen többek között a 22. számú vers fohászodó, képviselői szövege: „Uram, így ébreszd fel néped reggelente, / ha sátraikból a fényre kilépnek, saru nélkül / járuljanak forrásaidhoz, és ha megtöltötték / víz-hordó edényeik, így térjenek vissza / hajlékaikba: instant kávéjuk a vízzel / elkeverjék és amíg a mikro felhevíti italukat, / ne bámulják a csészét a doboznyi lámpafényben” (33.). A kötet poétikáját tehát nem olyan egyszerű egyértelműen kategorizálni, mint ahogy első olvasatra tűnik. Amennyiben (látva tagadhatatlan egységességét) mégis valamilyen jelzővel próbálnánk megragadni e költészet esszenciáját, valami olyasmit mondhatnánk: családlíra. Ám – ahogy arra később még visszatérünk – e keret túlmutat a témaválasztáson.

A versek formája – műfajiségükhöz hasonlóan – egyszerre mutat szabálytalanságokat, és válik mégis *A beszélgetés története* egyik leglátványosabb egységesítő jegyév. A szövegek ezt a hatást a szonettszerűségükkel érik el. Az utolsó két (külön ciklust is alkotó) költeményt leszámítva, kizárólag tizennégy soros verseket olvashatunk a könyvben. Soraik szótagszámát, illetve rímképletüket illetően ezek olykor emlékeztetnek klasszikus szonettformákra, máskor teljesen szabadversként működnek. A verselés tehát egyfajta köztes állapotot rögzít az idealizált, szabályos forma és annak felbomlása között. Fontos továbbá, hogy (ugyancsak az utolsó két hosszúverset kivéve) az alkotások nem kapnak címet, csak sorszámot. Erre egyfelől tekinthetünk a szonettversforma hagyományát megidéző gesztusként (gondolhatunk akár a világirodalom legnagyobb szonettköltőire, Petrarca vagy Shakespeare-re), másfelől a kötet tárgyára reflektáló megoldásként. Ahogy *A beszélgetés története* alapján „[a] hitvesi költészetnek nincs közepe”, avagy a kispolgári, családi létnek nincsenek kitüntetett pontjai, sokkal inkább hullámzó, olykor egyhangú folyamatként tűnik fel, úgy sorakoznak a versek monoton egymásutániségben és egységességben. A címek helyettesítése számokkal, valamint az alkotások köztes, rontott szonettformája tehát olyasfajta feszültségkeltő eseménytelenség- és ebből következő helyrehozhatatlanság-érzetet nyújtanak, amely párhuzamban áll a szövegekben megjelenő családi állapottal. A széthullás élménye és az összetartás igénye között megrekedt élethelyzettel. A 28. számú vers – reflektálva magukra az alkotásokra is – ezt a következőképp ragadja meg: „Felépülhet, megállhat, omladozhat. / Mikor lesz dőlni kész? Ki dönti el. / Formát bontani, házat, mondatot, / tartalommal. Azt mondják, várni kell. / A ház indulna inkább. [...] Mint a gát, megáll, és körbenéz / egy pillanatra az idő, végül megadja magát: / története van, nincsen birtoka. Felejtene, ha volna még hova.” (39.).

Az egységesség jegyében vállalt tizennégy soros terjedelem némely esetben azonban kifogásolható megoldásnak is bizonyul. A kötetkoncepciónak, ezen belül a formának alárendelt tartalom miatt a versek olykor túlírtnak, máskor csonkának, kifejtetlennek tűnnek. Talán jogosan feltételezhetjük, hogy az utolsó két vers is részben e keret szűkösségének belátásából született, és ezzel összefüggésben árulkodó, hogy ezek egyben *A beszélgetés...* legemlékezetesebb alkotásai is. E formai elgondolások tehát okoznak némi egyenetlenséget az egyes versek és a kötet egészének megalkotottsága között.

Ahogy a korábbiak alapján nyilvánvalóvá válhatott, Székely Szabolcs versei a legkevésbé sem idealizálják a körüljárt élethelyzetet. Sokkal inkább analizálják, különböző aspektusokból szemlélik annak kihívásait, keserédes valóságát, elsősorban a középkorú férfi/férj/apa perspektíváját kiemelve. A kötet leggyakrabban visszatérő kényes témái: a kihűlő házasság, az apaszerep nehézségei, a válás lehetősége, a menekülés vágyának és a maradás sokrétű kényszerének belső feszültsége. E feszültségből táplálkozik az ellentmondásos helyzet mozdulatlansága és mozdíthatatlansága. A 41. vers úgy fogalmaz: „A hullámzó tömeg / a gát mögött épp elég erős, miért az én / döntésekre várnak, miért nekem kell kimondanom, // hogy nem szeretsz? Vársz, hogy történjen meg veled, / mint

áradás az aszály mögé zárt tartománnyal. / Hazautaztál a szüleidhez, egy hét múlva jössz. // Ki dönt a zsüipek megnyitásáról?” (55.). Vagy néhány oldallal később, a 47. szöveg figyelemre méltó képpel írja le a cselekedni képtelen, egymás lépésére váró házaspár helyzetét: „Az ösvényen felbukkanó hegyi vad / nézi a magát halottnak tettető / kirándulót. Melyikük nem mozdul tovább” (61.). Mindazonáltal fontos kiemelni, hogy e – szorongásokkal és frusztrációkkal terhelt – helyzet a kötet mind a hat ciklusának záróművében bizonyos mértékű feloldást és pozitív kicsengést kap. Ennek háttere ugyancsak a megváltoztathatatlan, ám sokkal inkább egyfajta eleve elrendeltséget sugalló és megnyugvást eredményező szükségyszerűség. Ahogy a 4. számú versben olvashatjuk: „fogalmam sem volt, mire mondtam igent vagy nemet, / és most is akárhogy válaszolhatok, szinte biztos, hogy nincsen hatalmam / a távoli jövő és a közeli múlt felett – és nincsen hatalmam a hazug / és szép mondatok felett [...] csak rád mondhatok igent és nemet, most az egyszer, aztán újra és újra” (10.). Vagy hasonlóan e szükségyszerűség nyugodt elfogadásának hangján szólal meg a 36. vers a második gyermek vállalásával kapcsolatban: „Éppen arra készültem, / hogy megírom végre / azt a verset a félelemről, / hogy megengedhetjük-e // a második gyermekünknek, / hogy megfogadjon – / kistestvér, kistestvér, / mit szólnál, ha nem lennél – // így kezdődött volna; / aztán délelőtt / elfogott a hányinger, // és nem sikerült hánynod, / és mégis elmúlt közben / a félelem” (47.). A megnyugvás hangján megszólal és az újabb problémákat felvető költemények váltakozásából adódik a kötet hangulati hullámváza, mely egyben a családi légkör és a – sok műben azonosnak tekinthető – lírai én kedélyállapotának ingadozásával is párhuzamban áll. Emiatt lehet, hogy *A beszélgetés...* végpontjai a melankolikus hangvétellű művektől egészen az egy-egy gegre építő, akár viccként is olvasható szövegekig terjedő széles skálán helyezhetők el. Utóbbira a legjobb példa a 35. számú vers lehet, melyben két férfi a válást követő nehézségekről, vagyonmegosztásról, tartásdíjról, pereskedésről értekezik, majd a következő párbeszéddel zárul: „»De most hogy látod, bevállalod?« / »Hát, már megvettem a gyűrűt, szóval muszáj lesz.«” (46.).

Ha a kötet kapcsán egyetlen központi feszültséget kellene kiemelnünk, az a menekülés és maradás kettős igénye lehetne. Annál is inkább, mert e konfliktus képezi alapját a könyv talán legizgalmasabb gondolatkörének. Annak a kettős szerep- vagy személyfelfogásnak, melyben elválik egymástól a gyakorlati tevékenységeket végző (gyermekeit nevelő, feleségével vitatkozó és kibékülő, kocsmába járó, panaszlevelet író stb.) én és egy a hétköznapokban láthatatlan, ám az egészet összetartó, a felelősség, a lelkiismeret és a feltevel nélküli gondoskodás attribútumaival rendelkező másik én. Összefoglalva: egyfajta empirikus és metafizikai férj/apa szerep. E dialektika megértésének és közvetítésének fontos eszközei a kötetben a bibliai utalások, párhuzamok. Elsősorban olyan történetek megidézése, amelyeken keresztül ez az atyai kettősség artikulálható: Ábrahám és Izsák története, valamint József és Jézus kapcsolata. A versek továbbá számos intertextuális utalást vonultatnak fel, melyek valamilyen módon e kettősség, illetve a családi és individuális helyzet megközelítését teszik lehetővé. Arany János *Családi körét* idézi meg a 34. számú vers: „feketén bólingat a világlítótorony” (45.), a *Walesi bárdok* a 18. alkotás: „Szint alatt gyilkos halak a szag felé, hogyha úsznak, / vérszagra gyűlnek, és nagy rajuk még nagyobbra duzzad” (29.).

A tárgyalt kettősséget alighanem a kötetet lezáró két hosszúvers, a *Két apa* és a *Visszafelé az Evező utcán* dolgozza fel a legérzékletesebben. E – talán nem túlzás így nevezni őket – kulcsszövegeket több korábbi, számozott alkotás is megelőlegezi. Kiemelendő például a 21. számú költemény, mely mind a két záródarabra vonatkozóan tesz előreutalásokat: „Elmegyek otthonról, a kocsmában várja már, / hogy megtaláljam. Először sokáig hallgattunk, / aztán én kezdem vigasztalni őt, bár nincsen / szüksége rá – ne féljen, tudom, hogy nem / oldhatja meg helyettem. Én vagyok az, akit / Józsefnek hívnak. Ennek a másikkal

nincs / neve, mindent tud rólam, bűntudata van, / szán és szeret: ha kijön a számla, ő fizet” (32.). E skizoid találkozás lesz a kötet utolsó költeményeinek központi problémaköre.

A *Két apa* című alkotás a (részben napjainkba helyezett) gyermek Jézus alakján, illetve hangján keresztül beszél a két apafiguráról és e megosztottságban rejlő ellentmondásokról. A valódi apa-funkciót betöltő Józsefről és a megközelíthetetlen „másik apáról”, akiről a fiúnak csak sejtései és hiedelmei lehetnek: „a másik apámat még nem láttam soha / vagy ha láttam is nem vettem észre őt / lehet hogy ő se vett észre engem / ha látott [...] ez család / hogy mindenhol lenni tud / ha velem van akkor ne legyen máshol // az apám aki a gerendákkal dolgozik / például nem épített háztetőket ha rám vigyázott / nem a gép előtt ült és nem ült a tévé előtt / velem volt amikor velem volt” (75–76.). A vers különlegessége – túl a József és a „másik apa” bibliai parafrázisaiban rejlő izgalmas gondolatkörön –, hogy a gyermek perspektívájából, mégis érezhetően az apaságra irányuló önreflexióval szólal meg. A szöveg így nemcsak az apához fűződő viszony tisztelettel, ragaszkodással, ugyanakkor kényszerű távolsággal vegyes ambivalenciáját dolgozza fel, hanem a kötet számos versében feltűnő szülői nézőpont ezzel kapcsolatos bizonytalanságának és felelősségének súlyát is kiemeli. Ez a kettősség különösen a vers zárlatában válik érzékelhetővé, amikor az addig egyszerű, gyermeki megszólalásmódot kifejezetten díszes, költői sorok váltják fel. E lezárás végső soron az anyához szóló, újfent némileg anakronisztikus hatást keltő dicsérőnek, melyben bizonyos értelemben egyesül a gyerek és az apa perspektívája: „aki van / éjszaka / csillagtalan / kövekkel kivert tört arany / mesélj az egyről ami van / ami olyan / mint te vagy / anya / aki vagy” (76.). Az alkotás konklúziója így voltaképp az, hogy az apa örökös kettősségével, tökéletlenségével szemben az anya nyújthat támaszt és biztos eligazodási pontot. Ez a gondolat egyben fel is vezeti a kötet utolsó versét, melyben már kizárólag a férj és családapa szólal meg, ám beszédének címzettje ugyancsak a feleség/anya.

A *Visszafelé az Evező utcán* egy jelentéktelen szóváltásból kirobbanó családi konfliktus történetét beszéli el a házastársnak szóló vallomás formájában. A megszólaló én számára ebben az alkotásban konkretizálódik a maradás-elhagyás dilemmája, amit végül a „két apa” találkozási oldala meg: „most elég, a kabátomért nyúltam, és mentem el, / arra is figyeltem, hogy az ajtót jól becsapjam, / így akartam bosszút állni rajtad, hogy elrohantam, / arra is figyeltem, hogy jól becsapjam. [...] És akkor képzeld, / ahogy siettem, és befordultam az Evező / utca sarkán, a lábszárcsontjaimra lettem / figyelmes, hogy visznek, hogy lépésről lépésre súly / rakódik rájuk, hogy én megyek velük, és aztán / mégsem én torpanok meg a Kolosy térnél. // Én jöttem el, valaki más állt meg helyettem” (78–79.). A belső konfliktus, illetve a kényszerű megtorpanás leírását az előző vers teszi könnyen értelmezhetővé. Az esendő és sebezhető „József-én” hagyja el a lakást, akit a „másik apa” állít meg és vezet haza. Összefüggő koncepciókkal, illetve a korábbi művekben feltűnő képek és szimbólumok újraírásával az utolsó két vers kötetparafrázisként is jól értelmezhetővé válik. Eszerint *A beszélgetés...* kulcskérdése alighanem a „két apa” konkurálása és megbékélése. A címbe szereplő *beszélgetés* pedig – túl a házaspár és a szülő-gyermek gátlásokkal és félelemekkel terhelt beszélgetésén – e két én folyamatos interakcióira is vonatkozik.

Amint láthatjuk, a kötet számos izgalmas koncepciót, illetve néhány kifejezetten emlékezetes alkotást vonultat fel, azonban nem mehetünk el szó nélkül tagadhatatlan – és különös módon a sokat dicsért jegyeivel is összefüggő – gyengeségei mellett sem. *A beszélgetés...* eddig tárgyalt sajátosságai – a jól körülírható alapötlet és ihletorientáltság, az egyirányú forma- és eszközhasználat, a versek lineáris számozása, vagyis: az egységes kötetben gondolkodás jelei – alapján világosnak tűnik, hogy egy gondosan kidolgozott konceptkötetről beszélhetünk. Ezen a ponton érdemes röviden felidézniünk Kőríz Imre (2017-ben Korpa Tamás *Insomnia* című könyvéről írott kritikájában¹ tett) meglátásait, aki

¹ Kőríz Imre: Mutációkra virradva. *Tiszatáj*, 2017/6, 117–119.

úgy véli, a konceptkötetek összeállítása mögött gyakran az egyes versek esetleges idejétmúltságának, poétikai gyengeségének felismerése és a giccs elkerülésének szándéka áll. Bár az említett hibák némelyike Székely Szabolcs kötetében egyenesen a koncepció részét képezi, mégsem menthetjük föl teljesen a fenti problémák alól. Az ötvennégy számozott vers között sajnos jó néhány felejtető alkotást olvashatunk, illetve izgalmasabb költeményekben is gyakran előfordulnak didaktikus, vagy épp bántóan közhelyes sorok. Ezzel kapcsolatban megemlíthetjük például a 31. és 32. szöveget, melyek a farkas, majd a kutya metaforájával közelítenek a férjszerep megéléséhez. A recepcióban és a szerzővel készült interjúkban többször emlegetett giccshatáron egyensúlyozás ugyan sok versnek kifejezetten előnyére válik, ám bizonyos szövegek – minden érzékelhető igyekezet ellenére – akaratlanul is átlépik ezt a határt, például az erőltetett szójátékokkal és kínrímekkel: „a szél, / de minek a széle, minek a széle szól?” (15.), „duzzad a dundi emlő. / Hazamennek a házak [...] próbálkozik a megpróbáltatás” (36.), „falat néz. / Falat méz” (40.).

Mindebből elsősorban az következik, hogy *A beszélgetés története* sokkal inkább kötetként nyújt figyelemre méltó teljesítményt, nem pedig az egyes versekben (noha ezek között is akad több kiváló alkotás). A felvetett probléma azonban részben e családlíra természetéből is fakad, mely nemcsak egyfajta személyes élményre, hanem a középkorú, kispolgári, családos élet kulturális reprezentációjára is utal. A szövegek poétikailag, stilisztikailag éppúgy illeszkednek valamilyen maradinak, konzervatívnak, mégis szervesen mainak és sok tekintetben rendhagyónak tűnő keretbe, ahogy maga a házasság intézménye és a „klasszikus apaszerep” tűnik fel a kortárs kultúrában. Székely Szabolcs ezzel az elgondolással nem csekély kihívás elé állította kötetét, ám a téma különleges és egyben hiteles poétikai megfogalmazását sikerült elérnie. Bár *A beszélgetés...* lényegi sajátossága, hogy a körüljárt élethelyzet feszélyező szürkeségéről adjon számot, a kortárs magyar líra számára különös színfoltot jelent.

NYUGTALANÍTÓ TÖRTÉNETEK

Szalay Zoltán: *Senki háza*

Szalay Zoltán *Senki háza* című novelláskötete nyugtalanító olvasmány. A korábban elbeszéléseket (*Ártatlanság* [2006], *A kormányzó könyvtára* [2010], *Felföld végnapjai* [2017]), regényeket (*Nyelvjárás* [2007], *Drága Vendelinek* [2014], *Faustus kisöccse* [2019]) és egy gyerekirodalmi kiadványt (*Rómer Flóris, a mesék megmentője* [2019]) publikáló szerző az utóbbi években olyan írásokat közölt, amelyek eltérő módon kapcsolódtak a szerző városához, Pozsonyhoz. A folyóirat-publikációk alapján sejteni lehetett, hogy tematikus szempontból egységes kötet készül, az viszont most vált bizonyossá, hogy a kiadványba illeszkedő írások egymás viszonylatában is rendkívüli technikai tudásról, kifinomult formaérzékről tanúskodnak.

A *Senki háza* tizenkét novellája különböző elbeszélői perspektívákból látta a Pozsonyt, pontosabban a város különböző társadalmi rétegeihez tartozó szereplőket. Az *Oskar Bereck elrablása* című írás, amely megbízhatatlan elbeszélőt alkalmaz, egy egyetemi tanár gyermekének a szemszögéből szól a címszereplő eltűnésének különös történetéről és az apa titokzatos kapcsolatáról a főváros szélsőséges mozgalmával. A fikció szerint a kilencvenes-kétezres évek fordulóján játszódó *A mongol* heterodiegetikus elbeszélője egy önmagát felrobbantó terroristáról szóló városi legendának jár utána – közben a szerző a pozsonyi maffiahálózat működését úgy skicceli fel, hogy a narrátori hitelességet rafinált eszközökkel el is bizonytalanítja.¹ *A Mária Terézia Kávéház* szintén nyomozástörténet; itt a homodiegetikus narrátor egy szerelem apropóján beszél el a szlovákiai emigráns családból származó Mike Fehr nevű író felderítésére irányuló törekvéseket – a nyomok szerint Fehr nem kevesebbet tett, mint hogy „felépítette a béke városát”, (az imaginárius földrajzi elemekkel gyakran operáló Szalay-prózában megképzett²) Pozsony Szabadállamot. A kötet

¹ „Már szinte senki nem emlékszik erre a történetre; egyáltalán, a legtöbben csak azt a fényes világlanást vették észre, amely süvítő gömbvillámként bukkant fel a város tetején egy júliusi éjszakán, hogy aztán gyorsan elenyéssen, akár egy valószerűtlen, füledt gyerekkori este emléke” (32.), „Alig néhány évvel korábban kezdődött a történetnek az a része, amelyről a zavaros spekulációknál pontosabb ismereteink lehetnek” (33.).

² „[Diákként] rajongtam a földrajzért [...], sok elképzelt birodalom történetét írtam meg saját szórakoztatásomra, flórájukkal-faunájukkal és történelmükkel együtt, és nem volt annyira nehéz elhinni, hogy léteztek is. Azóta is vannak hasonló próbálkozásaim. Ha tehát egyszer a világ valamelyik tantermének a földrajzóráján szóba kerülne pár általam felvázolt hely, mondjuk az a Boroszló nevű városállam, ahol Daniel Wend tevékenykedett, esetleg a Felföldi Köztársaság, a Zombor-, más néven Üllő-sziget, ahol a kékfejú makákó honos, netán

Kalligram Kiadó
Budapest, 2021
256 oldal, 2200 Ft

címadó novellája a terjedelmet és az elbeszélés komplexitását tekintve is fajsúlyos írás,³ a *Senki háza* négy szereplő szemszögéből láttatja közel százötven év történéseit, Közép-Európa történelmének vészterhes időszakát.⁴ Szalay Zoltán munkája az elbeszélés módozatait tekintve tehát sokrétű kötet, mégsem csapongó vagy széttartó – a kompozíció roppant tudatos szerkesztői munkát tükröz.

A *Senki házát* hajlamos volnék *urbanisztikai prózaként* definiálni; a városi milió mind-egyik novella esetében meghatározó, az olvasás folyamán Pozsonnyal kapcsolatban jelentős tudásanyagra tehetünk szert. Az elbeszélések tárgyát ugyanakkor nehezen lehetne csupán a városra szűkíteni, Szalay munkája ennél rétegzettebb mű. A kötet Pozsonyt egymástól radikálisan különböző karakterek szemszögéből, eltérő viszonyulási módok szerint láttatja. A nyitónovellaként exponált *Piramisépítők* Robi nevű szereplője például a hetvenes évek víziói alapján akarja porig rombolni, majd vasbetonból újjáépíteni a várost: „ez a kis ország nagyobbra fog nőni, mint bárki sejtene. Ő, a vidékről idekerült, munkáscsaládból felkapaszkodott, nemzetiségi gyökerű mérnök, ő lesz az, aki ezt a kis országot olyan magasra emeli, hogy a nagy birodalmak is csodájára fognak járni. [...] Ez mind a miénk lesz. Itt kő kövön nem marad. Főváros épül, az új korszak fővárosa” (12.). A *Mária Terézia Kávéház* Pozsonyba települt elbeszélője pedig csak egykori szerelméhez kötődően képes értelmezni a térséget: „Számomra sokáig ő jelentette ezt a helyet, amikor bárki kimondta a város nevét, Judit arcának finom gödröcskéi jelentek meg a szemem előtt. Még most is, ha megpróbálok visszaidézni a villamos hangosbemondóját, Judit hangján hallok a megállók nevét. Ő mutatott be mindenkinek, akit ismerek itt, és akikkel eleinte a kölcsönös bizalmatlanság falai felett pillantgattunk egymásra” (180.). A *Henry* központi alakja, az ösztöndíjas portugáliai kutató, aki (szellemes szerzői leleménnyel) azért érkezik Szlovákiába, hogy „ennek a közép-európai országnak az unalmas, periférikus fővárosában kutassa a szarvas nünüke” nevű bogárfajt (96.), Pozsonyban csak egy gyorsan illanó szerelmet és a helyi skinheadek brutalitását tapasztalhatja meg. Pozsony tehát a karakterek identitását alakító tényező, ahol a város szimbolikus helyszínei, a közvetlen léttér kiemelt részei is többletjelentéssel bírnak: *A feleségem történeteiben* megjelenő Öreg híd, a címadó novellában szereplő, történelmi sorsfordulók emblémájaként értelmezhető ház vagy *A néma szellemben* ábrázolt *petržalkai* mesterséges domb különös magnetizmussal bír.

A történeti idősíkon és kortárs környezetben egyaránt játszódó írásokat egy kiemelt motívum is összekapcsolja: a nyelvvesztés, kétnyelvűség, nyelvi identitás problémája a novellák többségének jelentős tényezője. A *Piramisépítők* elbeszélője például a társadalmi marginalizálódást a nyelvi eltéréseken keresztül értékeli: „Napokig nem szóltam senkihez, ha valaki megszólított az utcán, úgy tettem, mintha nem beszélném a nyelvet. Hamarosan elbizonytalanodtam, vajon tényleg beszélem-e. Amikor leültem a Duna-partra, fennhangon kimondtam egy-egy szót, de mindig volt valami, amit nem találtam el

Pozsony Szabadállam, az nem lenne rossz visszajelzés. Még jobban tetszene, ha valaki megrajzolná ezeknek a helyeknek a térképét (szerintem nem lehetetlen), hogy még egyszerűbb lehessen ezeken a tájakon kalandozni.” – Írók vad álmai – Gubis Éva és Szalay Zoltán, *dunszt.sk*, <https://dunszt.sk/2021/07/09/irok-vad-almaj-gubis-eva-szalay-zoltan/> (a letöltés ideje: 2021. 10. 16.).

³ A szerzői reflexió szerint a kötet gondolati magja is ebben a novellában keresendő: „A novellaciklus gondolatát a címadó elbeszélés megszületésének pillanata hozta, mely a szerző szerint a leginkább rétegzett és a legpontosabban bontja ki az elsődleges elképzelést.” – Harvan Kati: Kettős könyvbemutató Pozsonyban, *Új Szó*, <https://ujso.com/kultura/kettos-konyvbemutato-pozsonyban> (a letöltés ideje: 2021. 10. 16.).

⁴ A térség történelmével a kiemelt helyzetbe állított *Senki háza* explicit módon foglalkozik, ugyanakkor a topografikus környezet és a tágabb kulturális kontextus a kötet egészét tekintve lényegi, lásd a kiadvány Darvasi Lászlótól származó mottóját: „Mondja csak, könyvtáros úr, igaz, hogy Kelet-Európa összes órája rosszul jár?”

a kiejtésben: vagy az 'a' hang lett túl vaskos, vagy valamelyik mássalhangzó szólt hamisan" (15.). A *Vegyés érzések* narrátora pedig felvidéki szerelmét a beszédmód jellemzői alapján egyéníti: „A szintaxisában néha voltak furcsaságok, de gördülékenyen, magabiztosan fejezte ki magát, gazdag szókinccsel, és nyelvtana sokkal jobb volt, mint bármelyik anyanyelvi szlováknak. Az akcentusát hallva távoli, széles sztyeppéken és végeláthatatlan lápvidékeken túl élő, búskomor, pogány népek jutottak eszembe, akiknek ő lehetne az istennőjük" (110.).

A fenti példák is mutatják, hogy a kötet a témakezelés, a karakterábrázolás szempontjából nagyfokú változatosságot mutat; Szalay írásainak erénye, hogy a történetek nem kiszámíthatók, elkerülnek mindenfajta sematizmust. A novellák jellemzően az olvasói elvárások kizökkentésének eszközével élnek – változatos módokon. A befogadói horizontot meghaladó elemekkel szembesülünk például az *Agykontroll* című írásban, melyben egy állásából elbocsátott kisállatkereskedőt behálóz, majd csődbe visz egy ezoterikus előadásokkal harknizó üzletember. A novella egy pontján szokatlan fordulat következik be: amikor a megtévesztett férfi az agykontrolltanfolyamon elsajátított tudást fián alkalmazza, a gyermek (az olvasóval együtt) elveszti a kapcsolatot a szövegvilággal – sosem derül ki, pontosan mi történt a szerencsétlenül sikerült hipnózis során. Az *Oskar Bereck elrablása* hasonló eljárásokat érvényesít. A narrátor a címszereplő eltűnésével összefüggésben számos részletet közöl: édesapja megváltozott viselkedéséről ad hírt, mely kapcsolatban állhat a szélsőséges mozgalmakat támogató szomszéd felbukkanásával és Oskar Bereck személyével. A történet ugyanakkor mindvégig nyugtalanító marad – sosem fogjuk megtudni, hogy az apának mi köze van az emberrabláshoz és ahhoz az éjszakához, amikor a narrátor rejtélyes körülmények között eszméletét veszti:

Apám nyitva hagyta a kaput, rohantam át a zuhogó esőben Garaiékhöz, [...] az ordítás hátulról jött, talán elkapta valami a szomszédot ott hátul, egy vadállat, egy fegyveres betolakodó. Pislogó fényt láttam, az ordítás szakadozni kezdett, az eső egyre csak ömlött, és akkor ráléptem valamire, puha volt, de egyúttal sikamlós, és elvesztettem az egyensúlyomat, mintha az a valami egyszerre akarna beszippantani és eltaszítani... hideg ölelést éreztem, és az ordítás egyszerűen abbamaradt. A következő napot lázasan feküdtem végig, és még napokig tartott, mire magamhoz tértem [...]. Orvoshoz nem vittek, odahaza kezeltek [...]. Senki nem beszélt az ordításról vagy arról, hogyan keveredtem haza. (69–70.)

Az intenzív befogadói munkát igénylő Szalay-novellák tehát jól példázzák az *unheimlich* hatásmechanizmusát – Gyenes Gábor sejtelmes illusztrációi pedig tovább erősítik e tapasztalatot. A szövegek azonban nem korlátozhatók erre az aspektusra, a *Senki háza* a társadalmi jelenségekre koncentrálnak is tág teret enged. A szerző a reális élet által felkínált anyaggal dolgozik – a kisemberek életének eseményei minden esetben jól meghatározott történelmi kontextusban érvényesülnek. A kötet közhelyeket elkerülve tud szólni többek közt a csehok pozsonyi bevonulásáról, Csehszlovákia felbomlásáról, a Mečiar-rezsimről⁵ vagy Trianonról. Szalay Zoltán elbeszélésköete a többszörösen terhelt életanyaghoz eredeti módon közelít – a *Senki háza* a történelmi traumák feldolgozását ösztönző mű, az olvasói képzeletet jótékonyan nyugtalanító olvasmány.

⁵ „Leváltották az ország éléről a morcos diktátort, az egykori bokszolót, aki kiszolgáltatta az államot a maffiának. Véget értek a kilencvenes évek, és a jólét napvilága végre rávetődött a sötétben csillogó pozsonyi háztetőkre is.” (33.).

Kodály
KÓZPONT / CENTRE

nov
13
19⁰⁰

PINTÉR BÉLA ÉS TÁRSULATA

kodalykozpont.hu

VÉRVÖRÖS TÖRTFEHÉR MÉREGZÖLD

nca

AutóCity

000
PENTHE
AUTÓHÁZ

ESZTEROMI
CIRKUSZKÖZPONT
KISZÁNDOKI UTCA 11. BÉTA

HECS
& KULTÚRA
KÖZPONT

NOVEMBER 26.

PÉNTEK 19.00

NOVEMBER 27.

SZOMBAT 15.00 ÉS 19.00

Kodály Központ, Pécs

Háry János

PFZ 210 & BÓBITA 60

ÉLMÉNY AZ EGÉSZ CSALÁDNAK!

A lengyel összeállítás szerzői

Ewa Winnicka: újságírást és amerikanisztikát tanult, 1999 óta a *Polityka* című hetilap munkatársa, publikál a *Tygodnik Powszechny*ben, a *Duży Format*ban és az olasz *Internazionale*ban is. Több dokumentumfilm készítésében is részt vett, társadalmi témájú szövegeiért kétszer is elnyerte a Grand Press díjat. Több műve középpontjában a külföldre települő lengyelek állnak.

Magdalena Rittenhouse (1969): riporter-író, fényképész, fordító. Anglisztikát tanult Varşóban és újságírást a Colorado Egyetemen. Princetonban él. Időnként jegyzetfüzettel, más-kor fényképezőgéppel járja Manhattan utcáit. A *Tygodnik Powszechny*ben, a *Kontyenty*ben és a *Pismo*ban jelentek meg írásai.

Iłona Wiśniewska (1981): riporter-író, fényképész. A *Dwutygodnik*, a *Duży Format* és a *Polityka* lapok munkatársa. Műveit több rangos kitüntetéssel is elismerték. 2010 óta Észak-Norvégiában, a Spitzbergákon él, „északi” riportjai rendszeresen megjelennek a *Polityka*ban.

Joanna Czczott (1979): politológus, riporter-író, tanulmányait Varşóban és Szentpéter-várott végezte. Évekig dolgozott a *Przekrój* című folyóirat külföld rovatánál. A *Kislányok kozmosza* című, gyermekeknek szóló riportújság egyik alapítója és főszerkesztője. *Szentpé-tervár. Az álmok városa* című kötetével két rangos díjat is elnyert.

Mateusz Marczewski (1976): költő, prózaíró. Riportirodalmi írásai a *Polityka*ban, a *Tygodnik Powszechny*ben, a *Gazeta Wyborcza*ban és a *Dwutygodnik*ban jelennek meg. Volt a Kulturális Minisztérium ösztöndíjasa, munkáját díjakkal is elismerték.

Witold Szabłowski (1980): újságíró és riporter-író, elnyerte az Európai Parlament újságíró-díját, ezenkívül több lengyel díjjal is kitüntették. A *Gazeta Wyborcza* és a *Duży Format* munkatársa, korábban dolgozott a TVN24 televíziónál is. R riportjai középpontjában egyrészt Törökország áll, ahol élt is, másrészt a közép-európai országok szabadsághoz vezető útja.

Iza Klementowska: riporter-író, újságíró. Írásai számos lengyel, illetve egy New York-i folyóiratban, továbbá antológiákban jelentek meg. Több önálló kötet szerzője.

Maciej Wasielewski (1982): egyetemi oktató, forgatókönyvíró, riporter-író. A Lengyel Riportiskolában és a Varşói Egyetem újságírási szakán tanít. Több rangos irodalmi és újságírói díjra is jelölték.

Andrzej Muszyński (1984): a Ryszard Kapuściński „Hérodotosz” Alapítvány első ösztöndíjasa. Több folyóiratban is publikál. Az utazás csak ürügy számára, hogy visszatérjen provinciális gyökereihez, amelyek riportjai középpontjában állnak. Egyedül, gyalogosan átkelt az Atacama-sivatagon, járt Mianmarban és Gabonban.

Mateusz Janiszewski (1975): végzettsége szerint baleseti sebész. 2006-ban járt először Kelet-Timorban, ahol – mivel egyetlen, ott tevékenykedő humanitárius szervezethez sem tartozott – önkéntes orvosként dolgozott a főváros, Dili nyomornegyedeiben. Ebből született a *Ház a Loes folyó partján* című kötet.

Przemysław Czaplński (1962): irodalomkritikus, a poznańi Adam Mickiewicz Egyetem professzora, ahol kortárs irodalmat oktat. A Lengyel Tudományos Akadémia levelező tagja. Számos rangos kitüntetés birtokosa, évekig tagja volt a legfontosabb lengyel irodalmi díj, a Nike zsűrijének, 2008 óta a *Valóság metaforái* kortárs lengyel színházi fesztivál zsűri-jének tagja.